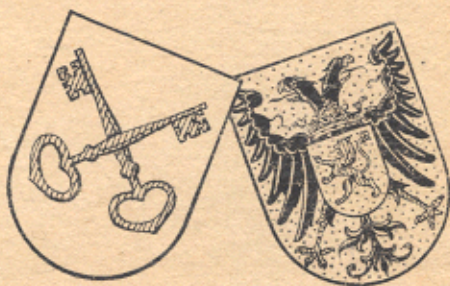

Leidsch Jaarboekje.

G. F. THÉONVILLE — LEIDEN.

1917

JAARBOEKJE.

☐ JAARBOEKJE ☐

VOOR

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE

VAN

LEIDEN EN RIJNLAND.

TEVENS ORGAAN VAN DE
VEREENIGING „OUD-LEIDEN”

1917

(VEERTIENDE JAARGANG).

LEIDEN — G. F. THÉONVILLE.

EEN WOORD VOORAF.

Ofschoon het ons niet is mogen gelukken het jaarboekje in het allereerste begin des jaars te doen verschijnen, verheugt het ons het thans te mogen aanbieden aan allen die in de geschiedenis onzer stad en harer omgeving belangstellen. Moge het ook nu weder de kennis van het **verledene** vermeerderen, de liefde voor het voorbijgegane aanwakkeren. Aan allen die ons door hunne bijdragen steunden, betuigen wij onzen oprechten dank.

De *commissie van* redactie:

Dr. L. **KNAPPERT**, *Voorzitter.*

W. J. J. C. **BIJLEVELD**, Secretaris.

Dr. G. J. **BOEKENOOGEN**.

Mr. Dr. J. C. **OVERVOORDE**.

S. J. LE **POOLE** L.Gzn.

VEREENIGING „ OUD-LEIDEN”.

Verslag over het jaar 1916.

Wederom rust op het Bestuur de taakverslag te doen **over** hetgeen in **1916** den leden geboden kon worden.

Als eerste lezing valt de 28ste Januari te boekstaven, waarop Dr. A. A. Beekman van 's Gravenhage tot ons kwam met een lezing over de geschiedkundige aardrijkskunde van Rijnland. Te betreuren viel, dat niet meerderen gebruik maakten van de gelegenheid om over dit niet alledaagsche onderwerp op zoo leerzame wijze te **hooren** vertellen.

In een bijeenkomst op **22** December trad ons mede-bestuurslid Mr. J. C. Overvoorde in ons midden op met eene belangwekkende lezing over de Hooglandsche kerk, zulks aan de hand eener serie welgeslaagde lichtbeelden.

Aangaande de excursies zij onze rondgang door het bon Burgstreng op den 18en Mei in herinnering gebracht. Bezocht werden de Luthersche kerk, alwaar o. m. de belangrijkste archiefstukken en het avondmaalszilver bezichtigd werden. — Vervolgens trok men naar de Hooglandsche kerk. Hier deed

VIII

Prof. Dr. L. Knappert eenige mededeelingen betreffende de geschiedenis der kerk, waarop de architect W. C. Mulder ons verplichtte met de gewenschte bouwkundige inlichtingen bij den rondgang. Ten slotte richtte men zijn schreden naar het H. G. Weeshuis, alwaar een der Regenten, Dr. A. Beets geen moeite spaarde om het gezelschap in te wijden in hetgeen dit aloude gesticht aan schoons en belangwekkends te zien geeft.

Op den 2^{en} October werd het Openbare Slachthuis aan den Maresingel bezichtigd. De Directeur, Dr. Stuurman, was hier onze leidsman, die ons verplichtte met de vereischte uitleggingen bij den rondgang door deze nuttige stedelijke instelling.

Een reeds lang voorgenomen bezoek had op den 24sten November plaats, toen Mr. J. C. Overvoorde ons tot gids strekte bij een rondgang door het Stadhuis. Daar een groot aantal leden der Vereeniging „die Haghe” gevolg had gegeven aan onze uitnoodiging om van deze gelegenheid mede gebruik te maken was de belangstelling **groot**er dan wij, tot ons leedwezen, van onze eigen leden gewend zijn.

Op tweeërlei wijze was ons Bestuur werkzaam waar het gold Oud-Leiden in stand te helpen houden. Allereerst werd een subsidie verleend, zulks in samenwerking met de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, om de gevel van „het huis met de hand” op de Nieuwstraat voor verval te behoeden.

Waar de oude gevels hoe langer hoe meer verdwijnen, was het ons Bestuur aangenaam in dit geval met resultaat te kunnen optreden.

Ten slotte werd een poging aangewend om de Molen „de Stier” op de Houtmarkt voor de nakomelingschap te bewaren en zodoende een schilderachtig stadsgedeelte in stand te helpen houden. Te dien einde werd een adres aan den Gemeenteraad gezonden met verzoek zoo mogelijk een andere plaats aan te wijzen voor den bouw van een **ontsmettingsoven**. Het was ons Bestuur dan ook een genoegen, dat de Gemeenteraad een motie aannam, waardoor „de Stier”, althans voorloopig, voor de niets-ontziende hand des sloopers bewaard blijft.

Wat het aantal leden aangaat, dit ging weer vooruit, doch bereikte nog niet het vroegere hoogtepunt.

HET **BESTUUR**.

STATUTEN.

Overgenomen uit »Bijvoegsel tot de *Nederlandsche Staats-*
courant van Donderdag 5 April 1906, n° 80.

VEREENIGING : Oud-Leiden, te Leiden.

1. De vereeniging Oud-Leiden is gevestigd te Leiden en stelt zich ten doel de bevordering van de kennis van en de belangstelling in de geschiedenis van Leiden en omstreken en het behoud der aldaar nog aanwezige bouwwerken en voorwerpen, belangrijk voor de *locale* en kunstgeschiedenis.

2. Zij tracht dit doel te bereiken door:

a. het houden van voordrachten en tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften en het steunen van pogingen door anderen in den geest der vereeniging ondernomen ;

b. het steunen van de pogingen van de commissie voor het stedelijk museum tot het bijeenbrengen van voorwerpen, belangrijk voor de geschiedenis van Leiden en omstreken;

c. het verzamelen van gegevens over in Leiden en omgeving nog aanwezige oude gebouwen en historische voorwerpen.

3. Lid der vereeniging is elk die zich hiertoe bij het bestuur opgeeft en de vastgestelde contributie betaalt.

Lid-begunstiger is elk die eene contributie betaalt van minstens *f* 10 of een bedrag in eens van minstens *f* 100.

4. De contributie der gewone leden bedraagt minstens *f* 2,50 per jaar. Het vereenigingsjaar loopt van 1 Januari tot 31 December. Het bestuur kan corresponderende leden benoemen buiten Leiden woonachtig. Deze betalen **geene** contributie, doch hebben gelijke rechten als de leden, behalve ten opzichte van de door de vereeniging uit te geven werken.

5. De leden hebben recht van toegang tot alle ledenvergaderingen en door de vereeniging te houden tentoonstellingen. Zij ontvangen de door of met steun van de vereeniging uit te geven werken gratis of tegen verminderd tarief.

De corresponderende leden genieten alleen van deze laatste bepaling indien zij de voor de gewone leden vastgestelde contributie betalen,

6. Het bestuur bestaat uit minstens 5 leden, op de binnen de 3 eerste maanden van het jaar te houden algemeene vergadering door de leden te benoemen.

Zij nemen voor één jaar zitting, doch zijn terstond herkiesbaar.

In die jaarvergadering wordt verslag gedaan van het afgelopen vereenigingsjaar en rekening en verantwoording afgelegd.

7. Naast de door de algemeene vergadering te benoemen bestuursleden kunnen zitting nemen : een lid aan te wijzen door burgemeester en wethouders van Leiden en een lid aan te wijzen door het collegium van het Leidsch Studentenkorps. Deze 2 bestuursleden moeten lid zijn der vereeniging.

8. Het bestuur benoemt uit zijn midden een voorzitter, een ondervoorzitter, een secretaris en een penningmeester en regelt onderling de werkzaamheden.

XII

9. De inkomsten der vereeniging bestaan uit contributies, giften in eens, entrées op te houden tentoonstellingen en opbrengst van uit te geven werken.

10. De vereeniging wordt aangegaan voor den tijd van 29 jaren en 1 1 maanden te rekenen van den dag van oprichting, zijnde 5 November 1902.

11. Niet in deze statuten voorziene gevallen worden door het bestuur beslist.

12. Wijzigingen in deze statuten mogen alleen gebracht worden door besluit van de meerderheid der leden aanwezig op de algemeene vergadering, nadat het voorstel hiertoe minstens eene week te voren aan de leden is medegedeeld.

Deze wijzigingen treden eerst in werking nadat hierop de Koninklijke goedkeuring is verkregen.

Bij ontbinding der vereeniging wordt bij het ontbindingsbesluit geregeld op welke wijze gehandeld zal worden met de eventueel in het bezit der vereeniging zijnde voorwerpen. Het archief wordt aan het gemeentebestuur van Leiden aangeboden ter plaatsing in het gemeentearchief, en het eventueel aanwezig batig saldo, na aftrek van alle lasten, wordt aangeboden aan de gemeente Leiden, om te strekken tot aankopen ten behoeve van het stedelijk museum, behoudens de inachtneming van de voorschriften van art. 1702 B. W.

(Volgen de ondertekeningen)

Goedgek. bij Koninkl. besluit dd. 14 Maart 1906 n°. 50.

Mij bekend,

De Minister van Justitie,

E. E. VAN RAALTE.

Vereeniging „Oud-Leiden”.

Bestuur ;

Dr. L. KNAPPERT, *Voorzitter*.

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, *Onder-Voorzitter*.

S. J. LE POOLE L.Gzn., *Secretaris* (Plantage 18).

H. TH. VAN STEEDEN, *Penningm.* (Rijnsb. weg) Oegstgeest.

FELIX DRIESSEN.

Dr. C. S. LECHNER.

AUG. L. REIMERINGER.

J. W. WIJNAENDTS.

Commissie voor de redactie van het Jaarboekje:

Dr. L. KNAPPERT, *Voorzitter*.

W. J. J. C. BIJLEVELD, *Secretaris*.

Dr. G. J. BOEKENOOGEN.

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE.

S. J. LE POOLE L.Gzn.

Ledenlijst der Vereeniging „Oud-Leiden”.

Mr. P. J. M. Aalberse.	Ds. W. Briët.
W. Alt.	Burgersdijk en Niermans.
Mr. S. J. Fockema Andreae.	Mevr. B. J. W. Bijleveld-
Mr. M. d'Aumerie.	v. d. Vliet.
Mr. A. van de Sande Bakhuyzen.	W. J. J. C. Bijleveld.
Dr. H. G. van de Sande Bak-	Dr. T. Bijleveld.
huyzen .	Mr. H. ten Cate Fennema.
A. A. van Beek.	J. W. O. Clant.
J. M. van Beek.	Mr. H. M. A. Coebergh.
Jhr. H. Beelaerts van Blokland.	Mr. J. A. F. Coebergh.
Jhr. Mr. W. A. Beelaerts van	J. G. Colenbrander.
Blokland.	F. A. Dee.
Dr. A. Beets.	J. P. Driessen.
D. Beuth.	Felix Driessen.
Dr. N. J. Beversen.	Dr. P. Aug. Driessen.
Mej. R. A. Biegel.	Mevr. Wed. P. L. C. Driessen.
Dr. P. J. Blok.	Mr. H. L. Drucker.
Dr. G. J. Boekenoogen.	Ds. H. van Druten.
W. C. Brouwer.	Dr. A. H. van Eck.
Dr. J. Bruining.	Dr. A. Eekhof.
J. W. Bosch.	Mr. A. van der Elst.
Alb. Brackman.	Mr. J. W. Enschede.
Mr. P. E. Briët.	V. L. G. Farenbach.

K. A. Felix.	H. H. van der Kloot Meyburg.
H. W. Fischer.	Dr. L. Knappert.
Mej. H. J. de Fremery.	Mevr. Wed. Mr. J. Kneppelhout --
J. H. Smidt van Gelder.	van Braam.
G. Gerlings.	Mej. C. Korsse.
Jhr. Mr. P. van der Goes.	S. H. Koster.
F. Gordon.	A. De Koster Jr.
Mr. H. Greven.	Mevr. A. C. Krantz-van Dijk.
J. G. M. van Griethuysen.	H. E. Stenfert Kroese.
J. A. M. A. Grondhout.	Mevr. Wed. Krol-van Driel.
Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar.	Dr. J. E. Kroon.
D. Hartevelt H.Cz.	Dr. C. S. Lechner.
J. Hartevelt Az.	W. A. Leembruggen.
Mr. J. E. Heeres.	F. A. Liefvick.
M. C. Hennequin.	Mr. J. C. van der Lip.
Mr. A. L. Hermans.	J. B. van Loenen.
Dr. D. C. Hesseling.	Mr. W. de Loos.
Dr. J. Huizinga.	Mevr. de Loos Haaxman.
Dr. C. Snouck Hurgronje.	F. E. Meerburg.
Dr. C. J. A. van Iterson.	S. Tromp Meesters.
H. J. Jesse.	J. P. Mulder.
Mr. H. W. C. J. de Jong.	W. C. Mulder.
Mr. Dr. J. C. J. Jonker.	Prof. Dr. J. W. Muller.
Dr. G. Kalff.	G. W. J. Neeb.
Dr. P. Th. L. Kan.	Dr. H. M. van Nes.
J. M. van Kempen Sr.	Dr. H. G. A. Obreen.
Dr. M. P. Kingma Boltjes.	M. Kamerlingh Onnes.
Jhr. A. G. F. van Kinschot.	Dr. H. Oort.
W. C. Klaassen.	A. W. Overvoorde.
Mr. A. L. C. Kleijn.	Mr. Dr. J. C. Overvoorde.
J. Kloos.	Mr. C. P. D. Pape.

Mr. C. W. J. J. Pape.	Mr. H. A. Sypkens.
C. Peltenburg.	G. Henri Sijthoff.
L. D. Petit.	G. F. Théonville.
H. van Poelgeest.	J. F. Teunis.
Mej. C. J. Le Poole.	Dr. D. Timmermans.
S. J. Le Poole L.Gzn.	J. P. Trap.
Mr. N. W. Postumus.	Dr. J. Verdam.
Mr. C. W. van der Pot Bz.	Mr. J. Th. C. Viruly.
Dr. F. van Praag.	T. P. Viruly.
Dames Prins.	Mr. A. C. Visser van IJzendoorn.
Mr. C. Pijnacker Hordijk.	Mr. W. Vissering.
Jhr. S. M. S. de Ranitz.	Mr. W. van der Vlugt.
J. J. van Reenen.	Dr. J. Ph. Vogel.
W. M. C. Regt.	Dr. J. A. Volgraff.
Aug. L. Reimeringer.	Mr. C. van Vollenhoven.
Joh. L. Th. Reimeringer.	Mej. Ch. van Vollenhoven.
Mej. G. B. C. van Rhijn.	Mr. M. B. Vos.
N. A. de Roo.	Mr. Egbert de Vries.
W. van Rossum du Chattel.	F. G. Waller.
Mej. Dr. H. J. A. Ruys.	H. M. van Waveren.
H. M. Sasse.	Th. R. J. Wijers.
W. Schouten.	W. F. Verhey van Wijk.
Mej. Dr. C. Serrurier.	J. W. Wijnaendts.
J. A. C. Sleyster.	Mevr. Wed. J. C. Zaalberg—
Mr. F. F. Baron de Smeth.	Vervooen.
A. Staring.	L. Zaalberg.
H. Th. van Steeden.	Dr. J. Zaaijer.
Mevr. Wed. Dr. L. J. Suringar-	Mevr. Wed. Zaaijer-Scholten.
Muntendam.	Mr. J. B. Zuurdeeg.
W. J. Suringar.	W. K. F. Zwierzina.

KORTE KRONIEK
VAN
LEIDEN EN RIJNLAND.

Januari 1916.

	De Heer A. Collee 40 jaren hoofd der Gemeenteschool te Rijnsburg.
2	De Heer N. van Egmond Dz. 50 jaren lid van den Kerkeraad der Ned. Herv. Gem. te Rijnsburg.
4	Van de scheepswerven van Gebr. Boot te Leiderdorp wordt het 1000 ^{ste} schip te water gelaten.
9	Ds. Dr. J. C. S. Locher wordt bevestigd als predikant bij de Ned. Herv. Gem. alhier.
12	Jhr. Mr. W. A. Beelaerts v. Blokland gekozen tot lid van den Gemeenteraad te Wassenaar.
14	De Heer M. N. Alkemade Wz. gekozen tot lid van den Gemeenteraad te Noordwijk.
18	Installatie der Watersnood-commissie.
‘9	Prof. Mr. D. van Blom aanvaardt zijn ambt met een rede over: de Economie als Juristenvak.
26	Mr. D. Roessingh aanvaardt zijn ambt als lector in het Oud-Vaderlandsch Recht met een rede over: Het matriarchaat en zijn nawerking in de Keltische en Germaansche weergeldinrichting.
	De Geref. Kerk te Hoofddorp bestaat 50 jaar.
	De werken aan het Rijn- en Schiekanaal worden op gedragen aan den Heer A. van Houweling te ‘s-Gravenhage voor f 235.000.
28	Oprichting eener Vereeniging voor Staatskunde door de Studenten.
29	Overleden te Lochem Prof. Dr. M. A. Gooszen, voorheen hoogleeraar te Leiden.

FEBRUARI 1916.

Februari 1916.

	Prof. W. Nolen viert zijn 25-jarig ambtsfeest als Hoogleeraar.
8	Dies Natalis. Prof. Mr. W. v. d. Vlugt, loco Prof. Dr. W. B. Kristensen houdt een rede over: Twee Nederlandsche meesters der rechtsgeleerdheid.
14—19	151 Winkeliers nemen deel aan de Nederlandsche Winkelweek alhier.
De Heer W. H. de Graaff door de Society of American Florists and Horticulturists benoemd tot »State Vice-President”.
Dr. P. C. G. van Doorn gekozen tot lid van den Gemeenteraad te Alkemade.
15	Het Leesgezelschap »Nut en Genoegen” bestaat 70 jaar.
‘7	Oprichting der Vereeniging »Wassenaar Vooruit” te Wassenaar.
21	Tentoonstelling van kinderportretten door George Rueter, Coba Ritzema en Bleuland van Oordt in het Leidsche Volkshuis.
22	Overlijden van den Heer Joh. van Zwieten lid van den Raad te Ter Aar.
26	Op het graf van Ds. R. J. W. Rudolph, Predikant te Leiden van 1890 -- 1912 wordt een gedenksteen geplaatst.
26-28	Huisvlijttentoonstelling door Gemobiliseerden in de Graanbeurs.

MAART 1916.

Maart 1916.

4	De Handelsbedienden-vereeniging » Kennis is Macht” bestaat 40 jaar.
	De Leidsche Broodfabriek bestaat 50 jaar.
8	Overlijden van den Heer F. Uittenbroek, oud hoofd der Chr. School op de Pieterskerkgracht.
9	Concessie verleend aan de Mij. Expl. van Tramwegen voor de electriche lijn Leiden-den Haag.
	Overlijden van den Heer W. Kettenis, van 1877—1913 onderwijzer aan de O. L. School te Voorhout.
10	Tentoonstelling van Oude Teekeningen in de Lakenhal.
11	Oprichting van een Comité-Leiden van het Genootschap Dante-Alighieri.
11—13	Leidsche Kunst Vereeniging. Tentoonstelling van schilderijen van Jozef Israëls. J. en W. Maris , Blommers , de Bock enz.
13-26	De aflevering van Regeeringsvarkens staat stil.
18	Overlijden van Prof. Dr. H. P. Wijsman , te Utrecht, voorheen hoogleeraar te Leiden.
20-24	Tentoonstelling van beeldhouwwerk van Therèse van Hall in het Leidsche Volkshuis.
23	Mr. L. M. J. H. Kerstens bedankt als lid der Provinciale Staten.
28	De opbrengst der inzameling door de Watersnood-commissie bedraagt f 17.539.22 ⁵ .

April 1916.

De Heer C. Ritsema Czn. verkrijgt eervol ontslag als conservator aan het Museum van Nat. Historie, terwijl in zijn plaats benoemd wordt de Heer R. van Eecke.

»Litteris Sacrum» viert zijn 60-jarig bestaan.

Den Heer M. C. Hennequin, Directeur van het Postkantoor wordt tegen 1 Augustus eervol ontslag verleend.

6 De nieuw gebouwde Fröbelschool te Zwammerdam van het Nut van het Algemeen wordt geopend.

Verkiezing Rijnland : gekozen of herkozen de Heeren: Jhr. Mr. Rutgers van Rozenburg, Jhr. Mr. E. H. E. Teding van Berkhout, H. Straathof Az., P. Kersbergen Lz., W. Vis, P. P. Veelen-turf, J. Scheer en Jhr. Mr. J. A. de Ranitz.

De Ned. Herv. Kerk te Alphen, reeds vermeld in 1457, brandt af tengevolge van nalatigheid eens loodgietersknechts.

11 De Heer J. Koeleman gekozen tot lid van den Raad te Ter Aar,

12 De Heer J. H. J. Kuypers, hoofd der R. K. Parochiale School aan de Haarlemmerstraat, viert zijn gouden jubileum als Onderwijzer.

22 Overlijden van den Heer C. Korteweg, notaris te Hazerswoude.

25 Aan Ds. K. W. Vethake wordt eervol emeritaat verleend.

Mei 1916.

- De firma P. Clos & Leembruggen herdenkt haar
1 50 jarig bestaan.
- 2 De verkoop van het Emmabloempje voor de tuber-
culosebestrijding brengt te Leiden f 1067.63 op,
- 4 De Congregatie van de H. Catharina van Siënna
(zusters Dominicanessen) te Voorschoten her-
denkt hare stichting van vòòr 75 jaar.
- De Gemeenteraad besluit tot opheffing van de
overhaalschouw aan het Galgewater.
- 6 De Heer C. C. Regt neemt afscheid van het onder-
wijs te Waddingsveen na 41 jarigen arbeid.
- De nieuwe Fröbelschool van het Nut van het
Algemeen te Bodegraven wordt in gebruik
genomen.
- 13 Tijdelijke tentoonstelling in de Lakenhal van teeke-
ningen van Oud-Hollandsche Meesters uit de
collectie van Dr. C. Hofstede de Groot.
- De amanuensis aan de H. B. S. voor Jongens en
het Gymnasium, A. Ingeneger verkrijgt eervol
ontslag na 46 jarigen dienst.
- 14 R.-K. Landdag te Warmond.
- 15 Inwijding der H. Nicolaaskerk te Zoetermeer.
- 15—19 Tentoonstelling van oude haneboeken en andere
A B-boeken en A B-prenten in het Leidsche
Volkshuis.
- 17 Prof. Dr. W. van der Woude aanvaardt zijn ambt
als hoogleeraar met eene oratie: »Over Alge-
braische Krommen,»

JUNI 1916.

17	De Universiteits Bibliotheek ontvangt een belangrijk boekgeschenk op wis- en natuurkundig gebied van Mevr. Wed. M. C. van Ouwerkerk—Krantz te 's-Gravenhage, zijnde een legaat van den generaal Dr. H. J. Krantz.
18	Ds. O. D. Eerdmans, Geref. Predikant te Boskoop verkrijgt eervol emeritaat na ruim 40-jarige Evangeliebediening.
27	De Heer W. van de Weerdт neemt ontslag als lid van den Raad te Zevenhuizen.
31	Oprichting der nieuwe Kunstvereniging »de Sphinx.»

Juni 1916.

2	Prof. Dr. P. D. Chantepie de la Saussaye houdt zijn afscheidscollege.
5	Mr. P. J. M. Aalberse benoemd tot hoogleeraar te Delft.
6	De Heer J. H. J. Kuypers, schoolhoofd hier ter stede verkrijgt het kruis »Pro Ecclesia et Pontifice.»
8	Overlijden van Notaris G. D. du Rieu te Voorburg ; voorheen notaris te Katwijk.
9	Aardappelengebrek.
Aanbesteding van de uitbreiding van het gebouw voor de verificatie van 's Rijks Zeeinstrumenten.
10	Duurte Demonstratie met optocht en avondmeeting in de Graanbeurs.
Geen aardappelen voor de Pinksteren. Er zullen 8000 aardappelkaarten worden uitgegeven.

JULI 1916.

13	Het nieuwe kerkgebouw der Ger. Kerk wordt in gebruik genomen.
14	Jaarvergadering der Mij. der Ned. Letterkunde, tevens herdenking van haar 150-jarig bestaan.
16	Verkiezingen Prov. Staten Z.-Holland.
Leiden: Mr. P. E. Briët en Dr. J. Th. de Visser.
Leiderdorp: J. H. de Waal Malefijt en J. H. M. Baloers.
Alphen: W. Los en F. H. van Wichen.
Zoetermeer: Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen en W. B. van Liefland.
21	De Heer D. v. der Hoek te Eindhoven benoemd tot directeur van het Postkantoor.
22	Overleden te Nijmegen D ^r , P. J. Kaiser, oud-adviseur-verificateur van 's Rijks Zeeinstrumenten alhier.
27	Overleden te Lochem Dr. W. Stortenbeker, privaatsdocent aan de Universiteit alhier.
De Nederl. Juristenvereniging houdt haar 46 ^{ste} vergadering hier ter stede.
30	Overlijden van het Raadslid J. van Zijverden te Haarlemmermeer.

Juli 1916.

- H. M. de Koningin en H. K. H. Prinses Juliana begeven zich naar Katwijk aan Zee voor het voorgenomen verblijf aldaar in villa »Duinlust.»
- De Chr. School te Voorschoten bestaat 50 jaar.
2	De hulpkerk der Ned. Herv. Gem. te Alphen wordt in gebruik genomen.

JULI 1916.

3	Oprichting van een Urgentieraad hier ter stede.
6	De Heer R. van Ammers benoemd tot directeur der Sted. Lichtfabrieken.
	De Vereeniging, Centraal Israëlitisch Kinder, Wees en Doorgangswaeshuis aan den Stillen Rijn bestaat 25 jaar.
11	Mr. J. Oppenheim, lid van den Raad van State benoemd tot Curator der Leidsche Hoogeschool.
‘3	Restauratie van het Barend van Namenshof in de Hoefstraat.
	De Heer G. van Dort Kroon herbenoemd tot burgemeester van Waddinxveen.
14	De Heer L. C. de Jong verkozen als raadslid te Voorschoten.
18	Overlijden van Notaris W. F. Kaiser te Oegstgeest.
20	Overlijden van den Heer J. Korevaar P.Az., tot kortelings Wethouder der Gemeente Leiden.
21	Eerste steenlegging van de nieuwe R.-K. Kerk te Noordwijkerhout.
	Begrafenis van C. Baronesse van Wassenaer van Catwijk, geb. Baronesse van Boetzelaer, Ambachtsvrouw van Katwijk, in het familiegraf aldaar.
27	Prof. Dr. H. Y. Groenewegen benoemd tot hoogleeraar bij de theologische faculteit te Amsterdam.
	De Gasprijs wordt gebracht van 7 op 8 cent.
3’	Prof. Dr. H. B. Greven ontvangt een huldeblijk naar aanleiding van zijn aftreden als hoogleeraar.

AUGUSTUS 1916.

Augustus 1916.

- 1 De firma L. E. Nieuwenhuizen, aan den Morschweg, fabriek van verduurzaamde levensmiddelen bestaat 50 jaar als zoodanig.
- De Heer N. W. van Doesburgh, Directeur der Sted. Lichtfabrieken, verkrijgt eervol ontslag.
- De Heer A. H. J. Engels, alhier, gekozen tot lid der 2de Kamer voor het district Almelo.
- 6 Bevestiging van Ds. Bouwman bij de Gereformeerde Gemeente, Hooigracht.
- 10 Overlijden van den Heer P. Paardekooper, lid van den Raad te Zoeterwoude.
- De Zeereerw. Heer B. J. J. Schijf, pastoor te Rijpwetering herdenkt zijn 40-jarig en de Zeereerw. Heer D. Bekker, pastoor te Stompwijk en de en de Zeereerw. Heer F. H. C. Mosmans, deken en pastoor te Zoeterwoude hun 50-jarig priesterfeest.
- 16 Aankomst hier ter stede van 36 Duitsche kinderen.
- Gekozen tot lid van den Raad te Zoeterwoude (vacature P. Hoogeveen, overleden) de Heer J. v. Leeuwen.
- 17 Jan van Kralingen te Rijnsburg, 75 jaar in dienst bij de familie van Egmond aldaar.
- 19 Vertrek van H. M. de Koningin uit Katwijk a/Zee.
- 23 De Heer C. Spaargaren Dz., gekozen tot lid van den Raad te Aalsmeer.
- 25 De Heer J. v. d. Stok gekozen tot lid van den Raad te Reeuwijk.

SEPTEMBER 1916.

26	De Eerw. Zusters Dominicanessen uit Voorschoten zullen zich hier vestigen in het R. K. Wees- en Oudeliedenhuis aan de St. Jacobsgracht. Voor de eerw. Zusters Carmilitessen zal een Klooster worden gebouwd aan den Heerensingel.
27	Ds. L. D. Poot doet zijn intrede als predikant der Ned. Herv. Gem. te Noordwijkerhout. Overlijden van den Heer A. de Mooij Jr. lid van den Raad te Rijnsburg.

September 1916.

1	Benoemd tot Adjunct-Commies-redacteur ter Secretarie Mr. Th. P. J. Masthoff. Den Heer A. Collée te Rijnsburg eervol ontslag verleend als hoofd der Openbare School.
4	Dahlia-Tentoonstelling op het Posthof, uitgaande van de afd. Leiden, der Ned. Mij. voor Tuinbouw- en Plantkunde. Opening van de Verhoef-Rollman school te Bodegraven. Overlijden van Ds. J. v. d. Bijl, emeritus predikant te Oudshoorn.
6—7	Congres en 13 ^{de} algem. vergadering van den Ned. Bond van Vereenigingen van den Handeldrijvenden en Industrieelen Middenstand.
10	Overlijden van den Heer W. Landzaat, Gep. Hoofd-inspecteur van Politie.
12	De Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap te Amsterdam besluit dat het Seminarium te Leiden gevestigd zal blijven.

OCTOBER 1916.

13	Overlijden van den Heer P. Aandewiel, lid van den Raad te Katwijk.
18	Overdracht van het Rectoraat door Prof. W. B. Kristensen aan Prof. Mr. C. van Vollenhoven.
‘9	De Weleerw. Heer C. J. A. Borsboom benoemd tot pastoor te Hoogmade.
23	Overlijden van Prof. Dr. G. C. J. Vosmaer, hoogleeraar in de Zoölogie. Huldiging van Prof. Dr. J. J. Hartman bij gelegenheid van zijne 25-jarige ambtsvervulling. Ds. H. Jansen, predikant bij de Chr. Geref.-Kerk wordt door de Classisvergadering losgemaakt van zijne Gemeente tengevolge van den iangen duur van zijn ambt als veldprediker.
27	Notaris L. J. Chr. A. Gordon verkrijgt eervol ontslag. Prof. Dr. K. H. Roessingh aanvaardt zijn ambt als hoogleeraar in de faculteit der Godgeleerdheid met eene rede over : Persoonlijkheid en Cultuur.
28	Dr. J. H. Vernhout verkrijgt eervol ontslag als conservator bij 's Rijks Museum van Nat. Historie. De Gemeente Leiden contracteert met de Electriciteit Mij. » Wassenaar” voor de levering van electrischen stroom.
October 1916.	
2	Opening van Dr. Gorter's Kinderkliniek bij het Akademisch Ziekenhuis. Opening der nieuwe Gemeenteschool derde klasse in de van Duyvenbodestraat.

OCTOBÉR 1916.

3	Harddraverij op het Schuttersveld. Verder hadden er geen feestelijkheden plaats, de 3 ^{de} October werd alleen kerkelijk gevierd.
4	De R.-K. Jongensschool te Warmond bestaat 25 jaar.
7	De uitspanning »Het Warmonderhek" wordt verkocht om plaats te maken voor een landhuis. Het Tolhek blijft bestaan.
8	Ds. A. J. Ruys te Oegstgeest herdenkt zijn 40-jarige ambtsbediening.
10	De Chr. Wijkvereniging »Pniël" aan de Middelste-gracht bestaat 25 jaar.
11	De Heer Stokman gekozen tot lid van den Raad te Haarlemmermeer.
12	Den Hooeerw. Heer Mgr. N. J. Smeulders, pastoor te Warmond eervol ontslag verleend als deken van het dekanaat Noordwijk en in diens plaats benoemd de Hooeerw. Heer Kanunnik H. J. Zondag.
	Schenking aan de Rijksuniversiteits bibliotheek eener groote verzameling geneeskundige werken door de familie van wijlen Dr. C. Noorduyn te Nijmegen.
	Vertrek van het 2 ^{de} Bat. 4 ^{de} Reg. Infanterie naar Waalsdorp.
7	De Gehoorzaal wordt opnieuw in gebruik gesteld. Feestavond der Vereen. voor Vreemdelingen-verkeer.
18	De Nat. Melkslijtersbond vergadert in Zomerzorg om tot verhooging der melkprijzen te komen.

OCTOBER 1916.

-
18	De Heer P. v. Reisen neemt ontslag als lid van den Raad te Voorhout.
20	Dr. E. C. Godée Molsbergen en Dr. E. F. Kossmann, verkrijgen eervol ontslag als lector aan de Universiteit, wegens hunne benoeming tot Hoogleraar aan de Vlaamsche Hoogeschool te Gent.
	Overlijden van den ZeerEerw. Heer H. L. A. Gadet O. F. M, pastoor der Hartebrugskerk.
21	Volgens het officieele rapport van den Burgemeester aan de Regeering wordt het volgende in dezen winter (1 Oct. 1916-31 Maart 1917) voor het levensonderhoud in Leiden noodig geacht.
Boter, kaas, melkproducten, visch en eieren: niet te ramen ,
Bruineboonen 400.000 Kilo — Groene erwten 300.000 kilo — Zuurkool 360 vaten — Princesse- en Snijboonen 225 vaten — Andijvie 75 vaten — Roode en Gele kool 130.000 kilo — Uien 100.000 kilo — Peen en Rapen 90.000 kilo — Kroten 20.000 kilo Aardappelen 1500 mud per week — Vet 320.000 kilo — Rijst 400.000 kilo — Gort 200.000 kilo — Suiker 400.000 kilo — Grutte meel, Tarwebloem (anders dan voor brood) en Havermout 65.000 kilo.
23	Mr. Dr. A. Frijda opent zijn colleges als privaatsdocent in de Staathuishoudkunde met een rede over: Realisme en Theoretische Oeconomie.

Installatie van het nieuwbenoemde lid van den Gemeenteraad den Heer J. van Leeuwen te Zoeterwoude. |
| 24 | De Weleerw. Heer fr. J. H. Crombag O. F. M. benoemd tot pastoor der Kerk O. L. Vrouw Onb. Ont. |

NOVEMBER 1916.

25	Leidsche Kunstclub »de Sphinx". Eerste Voordracht, door Theo van Doesburg over de ontwikkeling der Schilderkunst.
	Dr. A. Pannekoek, privaat-docent in de Sterrenkunde, opent zijn colleges met een rede over »de Astrologie en haar beteekenis voor de ontwikkeling der Sterrenkunde."
26	Het Tevelingshof aan de 4 ^e Binnenvestgracht bestaat en viert zijn 250 jarig bestaan.
29	Ds. W. Briët, oudste predikant bij de Ned. Herv. Gem. alhier, aan wien na 43 jarigen dienst eervol Emeritaat verleend wordt, preekt afscheid in de Pieterskerk naar aanleiding van Hebr. 13 vers 8.
	Het huis ter Lucht onder Noorwijkerhout wordt een prooi der vlammen.

November 1916.

1	De Heer C. A. van der Willigen, benoemd tot conservator bij 's Rijks Museum van Nat. Historie.
2	Installatie van den Heer J. C. Baumann als Burgemeester van Woubrugge.
3	Het Leidsche Studenten gezelschap Pro Patria bestaat 50 jaar.
6	Overlijden van den Oud Hoofdonderwijzer den Heer J. A. Hueber.
	Het Schaakgezelschap »Palamedes" bestaat 60 jaar.
8	De Heer Kr. van Dijk gekozen tot lid van den Gemeenteraad te Katwijk.

DECEMBER 1916.

- 12 Ds. Ter Haar Romeny preekt afscheid als predikant
der Ned. Herv. Gem. te Noordwijkerhout bij
zijn vertrek naar Ginneken.
- 21 Onthulling van een Gedenksteen in de nieuwe
woningen der Woningbouw-vereeniging »Ons
Belang» aan den Heerensingel door Burgemeester
de Gijselaar. Architect van het werk was de
Heer N. de Zwart.
- 22 Verkiezing Kamer van Koophandel en Fabrieken.
Alle 5 de aftredende leden worden herkozen.
- 23 De Gemeenteraad aanvaardt een collectie van
Brouwer's Aardewerk voor het Museum de
Lakenhal.
- Het Militair Tehuis aan den Morschweg viert zijn
50-jarig bestaan.
- 24 Oprichting der Leidsche Kappers-patroons-vereeni-
ging met ruim 20 leden.
- 29 De Heer S. A. Westra gekozen tot praeses van
den Bond van Leidsche Studenten.
-

December 1916.

- 1 De Heer Mr. J. B. Bomans te Haarlem gekozen tot lid
der 2^e Kamer voor het district Haarlemmermeer.
- 2 De Werklieden-Vereeniging »Nut en Genoegen»
bestaat 50 jaar.
- 7 »Sempre Crescendo» viert zijn 85-jarig bestaan.
- 12 Mr. J. E. Boddaert 25 jaar secretaris van Curatoren
der Leidsche Hoogeschool.
- 14 Jhr. Mr. W. H. de Savornin Lohman verkrijgt eervol
ontslag als voorzitter van Curatoren der Leidsche
Hoogeschool.

DECEMBER 1916.

14	De Gemeenteraad besluit: de Jongensschool 2^e klasse uit te breiden met Vak U (Handelskennis) en de gas- en electriciteit's prijzen tijdelijk te ver- hoogen. De Nieuwe R. K. Kerk te Noordwijkerhout wordt ingewijd door Z. D. H. den Bisschop van Haarlem. De Duurte-Commissie der Leidsche Arbeiders-ver- eenigingen houdt een actie-vergadering voor goed- koopke levensmiddelen.
19	De Heer T. Kielstra verkrijgt eervol ontslag als arrondissements schoolopziener. Overlijden te Amsterdam van den Heer W. H. van Zanten Jr. voorheen te Leiderdorp, bekend philantroop.
27	De Holl. IJz. Sp. Mij. wordt eigenaresse van eenige perceelen op den Stationsweg, zulks in verband met den bouw van een nieuw station. Prof. Dr. H. Oort, emeritus hoogleeraar, viert zijn 80sten geboortedag.
28	Overlijden te Baarn van den Heer C. Bongers, oud directeur der Kon. Ned. Grofsmederij. Aan Dr. W. H. Keesom eervol ontslag verleend als conservator bij het natuurk. Laboratorium. De Leidsche Winkeliers moeten volgens de nieuwe verordening om 8 uur hun lichten dooven.

—

Inlichtingen omtrent enkele besturen en openbare inrichtingen.

LEIDEN.

Burgemeester: Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar.

Wethouders: J. A. van Hamel, Mr. J. C. van der Lip,
J. A. Bots, H. W. Fischer.

Secretaris: Mr. Dr. C. E. van Strijen.

Ontvanger: G. H. Kokxhoorn.

Archivaris: Mr. Dr. J. C. Overvoorde.

Directeur van Gemeentewerken: G. L. Driessen.

Politiecommissaris : ,

Kol. commandant 4de infanterie-brigade : R. Dufour.

Commandant bij het 2de regt. veld-artillerie: Jhr. H. van
Beresteyn, luit.-kol.

Commandant 4de regt. Inf.: J. P. A. van Weeren, luit.-kol.

Militie-Commissaris : J. H. v. Waveren, luit.-kol.

Inspecteur der registratie en domeinen: D. A. Doyer.

Ontvanger der registratie en domeinen : W. K. F. Zwierzina.

Bewaarder der Hypotheken enz.: F. Gordon.

Inspecteurs der directe belastingen, enz. : P. Aleva, A. L. Boot
en B. Formijne.

Ontvanger der directe belastingen: R. A. Rodenburg.

Ontvanger der invoerr. en accijnzen: E. J. W. Römer.

XXXVI

Afgevaardigde voor het kiesdistrict Leiden ter 2de Kamer
der S. G.: Mr. J. E. Heeres.

Afgevaardigden ter Provinciale Staten: W. Pera, Mr. P.
E. Briët, Mr. J. C. van der Lip, D. van Gruting en
Dr. J. Th. de Visser.

KANTONGERECHT.

Kantonrechter: Mr. J. Klein.

Ambtenaar 0. M.: Mr. A. van der Elst.

Griffier: Mr. J. J. Neuman de Loos.

RIJKSUNIVERSITEIT.

Curatoren: Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar, **President**,
Mr. J. A. Loeff, E. C. baron Sweets de Landas Wyborgh,
Mr. J. Oppenheim, Jhr. Mr. R. Feith.

Secretaris van Curatoren: Mr. J. E. Boddaert.

Rector-Magnificus : Mr. C. van Vollenhoven.

Secretaris van den Senaat: Dr. G. Kalff.

Bibliothecaris : Dr. S. G. de Vries.

Praeses van het Col. Civ. Acad, Lugd. Bat. Supr.:
G. L. Suermondt.

Praes v. d. Bond van Leidsche Studenten »Jungantur
Gaudia Musis'' : S. A. Westra.

Praeses der Ver. Vr. Stud.: Mej. P. M. Boele.

Gymnasium. President-Curator : Prof. Mr. S. J. Fockema
Andreae.

Rector: Dr. N. J. Beversen.

Commissie van Toezicht op de scholen voor **Middelbaar**

Onderwijs: Mr. J. E. Heeres, voorzitter.

Directeur H. B. S. voor jongens: W. Massink.

Directrice H. B. S. voor meisjes: Mej. B. C. G. Numan.

Directeur Kweekschool voor Onderwijzers : M. B. Hoogeveen.

Directeur Kweekschool voor bewaarschoolonderwijzeressen :
W. Haanstra.

Arrondissements-schoolopziener voor het **Lager Onder-**
wijs:

Commissie voor oppertoezicht en beheer der **Kweek-**
school voor Zeevaart : Jhr. Mr. Dr. N. C. de Gijselaar,
voorzitter.

Commandant der Kweekschool voor Zeevaart: C. L. van
Buuren, kapt. t/z., tevens secretaris der commissie.

Predikanten. Bij de Ned.-Herv. Gem.: C. Hartwigsen,
J. Hoogenraad, M. J. Punselie, Mr. Dr. J. Schokking,
W. J. Roscam Abbing, Dr. D. Plooy, Dr. J. C. S.
Locher,

Bij de Waalsche Gem.: S. Cler en L. G. M. Bresson.

Bij de Rem. Gem.: Dr. W. J. Lente.

Bij de Evang. Luth. Gem. : J. W. Brass en J. Ph. Makkink.

Bij de Doopsgezinde Gem. : J. Wuite.

Bij de Vereeniging v. Vrijz.-Herv.: A. van der Wissel.

Bij de Gereformeerde Kerken: H. J. Kouwenhoven,
H. Thomas en W. Bouwman.

Bij de Christelijke Gereformeerde Kerk : vacature.

Pastors. Bij de R. K.: P. L. Dessens, tevens deken,
A. J. M. Hafkenscheid en J. H. Crombag, o. f. m.

Oud-Katholieken : J. M. van Beek, pastoor.

Isratlietische Gemeente: H. I. Cohen, leeraar.

Postkantoor. Directeur: D. van der Hoek.

Telegraaf-kantoor. Directeur : E. J. van Lienden.

Stationchef: L. W. F. Sessler.

Leden van den Gemeenteraad.

(De jaartallen achter den naam zijn die van de eerste benoeming; vóór den naam die van aftreding).

Voor kiesdistrict I:

- 1917: A. L. Reimeringer Gz. 1905, Mr. J. E. Heeres 1911,
K. H. Korff 1911,
1919: J. A. v. Hamel 1887, H. W. Fischer 1911,
J. Hartevelt Azn. 1913.
1921: P. Hoogeboom 1909, Dr. G. Fabius 1915, H. M.
Sasse 1915, van Romburgh 1916.

Voor kiesdistrict II.

- 1917: S. de Boer Az. 1907, Mr. A. J. Fokker 1905,
Dr. H. J. Zwiers 1905, J. Roem 1907.
1919: D. van Gruting 1904, K. Sytsma 1901, Mr. C.
W. van der Pot Bz. 1913.
1921: Mr. J. C. van der Lip 1903, Mr. A. v. d. Elst 1903,
Mr. P. E. Briët 1908, J. A. Bots 1901.

Voor kiesdistrict III:

- 1917: Mr. P. J. M. Aalberse 1899, J. P. Vergouwen 1903,
J. Botermans 1911.
1919: G. P. Timp 1901, C. J. van Tol 1901, A. Mulder 1901.

1921: W. Pera 1893 (—1905), 1907 (—1913), 1913,
Mr. A. F. L. M. Tepe 1915, B. J. Huurman 1915,
J. P. Mulder 1916.

Kamer van Koophandel en Fabrieken.

W. Pera, *Voorzitter*; J. Heringa, *Plaatsv.- Voorzitter* ;
G. Boon ; J. Bots ; A. Mulder ; F. M. A. Pieck ; A. L.
Smits ; H. Vroom ; Mr. A. L. Hermans, *Secretaris*.

Leiden telt thans 60000 inwoners.

**Leden der 2de Kamer der Staten-Generaal
voor de districten:**

Haarlemmermeer. Mr. J. B. Bomans te Haarlem.
Katwijk. Dr. J. Th. de Visser te 's-Gravenhage
Bodegraven. Mr. J. W. H. M. van Idsinga te
's-Gravenhage.

Leden der Prov. Staten voor de districten:

Leiderdorp.	{	C. J. L. van der Meer te Noordwijk.
		W. Warnaar te Sassenheim.
		J. H. de Waal Malefijt te Katwijk.
		J. H. M. Balvers te Hillegom.

XL

<i>Zoetermeer.</i>	{	Jhr. Mr. L. E. M. von Fisenne te 's-Gravenhage.
		W. B. van Liefland te 's-Gravenhage.
		J. Scheer te Zoetermeer.
		Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen te 's-Gravenhage.
<i>Alphen.</i>	{	Mr. C. S. van Dobben de Bruyn te Hazerswoude.
		A. A. van Gils te Zoeterwoude.
		W. Los te Alphen.
		P. A. Th. van der Weyden te Nieuwkoop.

Bestuur der Gemeenten.

ier **Aar**: Jhr. K. W. L. de Muralt, *Burgemeester* ;
J. Hogenboom, Secretaris.

Aarlanderveen : **Burgemeester** ;
A. P. Tolk, Secretaris.

Alkemade: F. H. van Wichen, *Burgemeester* en **Secretaris**.

Alphen: C. W. C. Th. Visser, *Burgermeester* ; K. J. E. Koning,
Secretaris.

Benthuisen : A. Verheul Azn., **Burgemeester** en **Secretaris**.

Boskoop ; Mr. V. A. Rutgers, *Burgemeester*; E. G. Konings,
Secretaris.

Hazerswoude : **Burgemeester** ;
J. M. Kok, Secretaris.

Katwijk: J. H. de Waal Malefijt, *Burgemeester*;
J. Varkevisser, Secretaris.

Koudekerk: J. C. van Voorthuysen, *Burgemeester*,
E. Rollema, **Secretaris**.

Leiderdorp : G. van der Vaik Bouman Sr., *Burgemeester* en *Secretaris*.

Leimuiden : Th. C. C. Ninaber, *Burgemeester* en *Secretaris*.
Lisse: Jhr. P. F. A. J. von Bönninghausen tot Herinckhave,
Burgemeester; J. C. de Haan, *Secretaris*.

Noordwijk: Jhr. W. C. van Panhuys, *Burgemeester*;
E. de Groot, *Secretaris*.

Noordwijkerhout: A. B. Vermeulen, *Burgemeester*; A. J. van
Wijnokus, *Secretaris*.

Oegstgeest: J. G. M. van Griethuysen, *Burgemeester*
en *Secretaris*.

Oudshoorn: W. L. ten Harmsen van der Beek, *Burgemeester*,
W. Steen Jr., *Secretaris*.

Rijnsaterwoude: Th. C. C. Ninaber, *Burgemeester* en
Secretaris.

Rijnsburg: J. L. Bosschieter, *Burgemeester* en *Secretaris*.
Sassenheim : P. Besselaar, *Burgemeester*, O. van Eck,
Secretaris.

Stompwijk: J. P. J. M. Sweens, *Burgemeester*; H. J. van Delft,
Secretaris.

Valkenburg: P. Lotsy, *Burgemeester*; A. C. de Wilde,
Secretaris.

Veur: J. P. J. M. Sweens, *Burgemeester*; H. J. van Delft,
Secretaris.

Voorhout: J. G. M. van Griethuysen, *Burgemeester*;
J. H. Langeveld, *Secretaris*.

Voorschoten : E. Vernède, *Burgemeester* en *Secretaris*.

Waddinxveen : G. van Dort Kroon, *Burgemeester*;
h. Kreupeling, *Secretaris*.

Warmond: A. J. Schölvinck, *Burgemeester*; H. L. van Delft,
Secretaris.

Wassenaar: Jhr. B. Ph. S. A. Storm van 's-Gravensande,
Burgemeester; J. Eggink, *Secretaris*.

Woubrugge: J. C. Baumann, **Burgemeester**; T. P. Kleyn,
Secretaris.

Zoeterwoude: A. A. van Gils, **Burgemeester** en *Secretaris*.

RIJNLAND.

Dijkgraaf: Mr. P. A. Pijnacker Hordijk.

Hoogheemraden: Jhr. Mr. W. G. Dedel, J. H. M. Evelein,
A. J. E. baron van Ittersum, Mr. J. van de Kastele,
J. C. van der Torren, Mr. J. Th. C. Viruly.

Secretaris: Mr. Dr. C. W. van der Pot Bzn.

Rentmeester: Mr. H. A. Sypkens.

Ingenieur : P. Hoogeboom.

XLIII

De volgende verzamelingen zijn voor het publiek toegankelijk :

Rijksmuseum van Oudheden, Breestraat, werkdagen 10—4 uur, 1 Juni-1 Oct. 10—5 uur, Zon en Feestdagen 1-4 uur.

Idem, onderafdeeling opgravingen in Nederland, Papengracht, werkdagen 10—4 uur van 1 Juni-1 Sept. 10—5 uur, Zon- en Feestdagen 1-4 uur.

Ethnographisch Museum, Rapenbug, Hoogewoerd en Heerengracht, alleen werkdagen, 10—4 uur.

Geologisch Mineralogisch Museum, Garenmarkt, Woensdag en Zaterdag 2 -4 uur.

Kabinet van Pleisterbeelden, Papengracht, werkdagen 10—4 uur, 1 Juni- 1 Oct. 10— 5 uur, Zon- en Feestdagen 1-4 uur.

Hortus Botanicus, Rapenburg, werkdagen, 1 April—30 Sept., 9-6 uur; 1 Oct.-31 Maart, 9-4 uur, Zondags 10—4 uur, van 1 April-30 September.

Kabinet van Prenten, Rapenburg, werkd. 1—4 uur.

Stedelijk Museum »de Lakenhal», Oude Singel, werkdagen 10—4 uur, Zondag 12-4 uur.

Universiteitsbibliotheek. Rapenburg, werkdagen 10—4 uur, doch van 1 5 Nov.— 1 5 Jan. 10 — 3 uur en in de acad. vacaties 1-3 uur.

Oud-Archief der Gemeente, Boisotkade, werkdagen 9-4 uur.

Het **postkantoor** is geopend:

Op werkdagen : van 7.30 v.m.-9 n.m.

Op Zon- en Feestdagen: van 8-9 v.m. en 1 1.30—12.30 n.m.

XLIV

Het **telegraafkantoor** is geopend :

Op werkdagen : van 8 v.m. — 10 n.m., Vrijdag vanaf 7 v.m.

Op Zondagen: van 8 — 10 v.m. 12.30—2.30 en 7-8 n.m.

Op Feestdagen: van 8-12 v.m. 1—3 n.m. en 7-8 n.m.

Het **bij-post- en telegraafkantoor**, Plantage No. 2

is geopend: van 8.30 v.m. — 3.30 n.m. Zondags gesloten.

Publiek Telefoonstation, Papengracht 23, is geopend :

van 8 v.m.—10 n.m. Op Zon- en feestdagen 8 v.m.—
2.30 n.m. en van 7 n.m.-8 n.m.

Hypotheken en Kadaster, Vliet 15, alle werkdagen 9—5.

Inspecteur der Belastingen, Steenschuur 17, alle werkdagen 9 -12 en 1-4.

Ontvanger Directe Belastingen, Steenschuur 17, Maandag, Dinsdag, Woensdag en Donderdag behalve den laatsten werkdag der maand, 9-2.

Ontvanger der Registratie en Domeinen, Rapenburg 19, elken werkdag 9-4. Voor de Vermogensbelasting 10—2, behalve den laatsten werkdag der maand.

Ontvanger der Invoerrechten en Accijnzen, Steenschuur 17, elken werkdag 9-1 en 3-6.

Controleur van de Grondbelasting, Rapenburg 19, elken werkdag 9-12 en 1.30—5.

Nederlandsche Bank, Breestraat 40, werkdagen 9¹/₂— 1.

Leidsche Spaarbank, Oude Rijn 56, elken werkdag 10.30—11.30. Voorts: Maandag en Zaterdag 12— 1 Dinsdag en Vrijdag 1-2 Woensdag en Donderdag 8-9 n.m.

KALENDER 1917.

Christelijke Feestdagen.

Nieuwjaarsdag	1 Januari.
Goede Vrijdag	6 April.
Paschen	8 en 9 „
Hemelvaartsdag	17 Mei.
Pinksteren	27 en 28 Mei,
H. Petrus en Paulus	29 Juni.
Hervormingsdag	31 October.
Allerheiligen	1 November.
Kerstmis	25 en 26 December.

Israëlietische Feestdagen.

Purimfeest.	18 Maart.
Paschen	7, 8, 13 en 14 April.
Pinksteren	27 en 28 Mei.
Nieuwjaar (5678)	17 en 18 September.
Groote verzoendag	26 September.
Loofhuttenfeest	1 en 2 October.
Vreugde der Wet	9 „

Verjaardagen van het Koninklijk Huis.

Z. K. H. Prins Hendrik (1876)	19 April.
H. K. H. Prinses Juliana (1909)	30 „
H. M. de Koningin-Regentes (1858)	2 Augustus.
H.M. de Koningin (1880)	3 1 „

KALENDER 1917.

- JANUARI.	Maan- gestalten.	FEBRUARI.	Maan- gestalten.
zon op 8.10 0. 4.02 7.49 4.36 u.		zon op 7.39 0. 4.40 6.57 5.29 u.	
1 Maandag. 2 Dinsdag. 3 Woensdag. 4 Donderdag. 5 Vrijdag. 6 Zaterdag.		1 Donderdag. 2 Vrijdag. 3 Zaterdag.	
7 ZONDAG. 8 Maandag. 9 Dinsdag. 10 Woensdag. 11 Donderdag. 12 Vrijdag. 13 Zaterdag.		4 ZONDAG. 5 Maandag. 6 Dinsdag. 7 Woensdag. 8 Donderdag. 9 Vrijdag. 10 Zaterdag.	
14 ZONDAG. 15 Maandag. 16 Dinsdag. 17 Woensdag. 18 Donderdag. 19 Vrijdag. 20 Zaterdag.		11 ZONDAG. 12 Maandag. 13 Dinsdag. 14 Woensdag. 15 Donderdag. 16 Vrijdag. 17 Zaterdag.	
21 ZONDAG. 22 Maandag. 23 Dinsdag. 24 Woensdag. 25 Donderdag. 26 Vrijdag. 27 Zaterdag.		18 ZONDAG. 19 Maandag. 20 Dinsdag. 21 Woensdag. 22 Donderdag. 23 Vrijdag. 24 Zaterdag.	
28 ZONDAG. 29 Maandag. 30 Dinsdag. 31 Woensdag.		25 ZONDAG. 26 Maandag. 27 Dinsdag. 28 Woensdag.	

KALENDER 1917.

MAART. Zon op 6.42 o. 5.42 u. 5.53 o. 6.19 u.	Maan- gestalten.	APRIL. Zon op 5.37 o. 6.31 u. 4.35 o. 7.19 u.	Maan- gestalten.
1 Donderdag. 2 Vrijdag. 3 Zaterdag. 4 ZONDAG. 5 Maandag. 6 Dinsdag. 7 Woensdag. 8 Donderdag. 9 Vrijdag. 10 Zaterdag.		1 ZONDAG. 2 Maandag. 3 Dinsdag. 4 Woensdag. 5 Donderdag. 6 Vrijdag. 7 Zaterdag.	
11 ZONDAG. 12 Maandag. 13 Dinsdag. 14 Woensdag. 15 Donderdag. 16 Vrijdag. 17 Zaterdag.		8 ZONDAG. 9 Maandag. 10 Dinsdag. 11 Woensdag. 12 Donderdag. 13 Vrijdag. 14 Zaterdag.	
18 ZONDAG. 19 Maandag. 20 Dinsdag. 21 Woensdag. 22 Donderdag. 23 Vrijdag. 24 Zaterdag.		15 ZONDAG. 16 Maandag. 17 Dinsdag. 18 Woensdag. 19 Donderdag. 20 Vrijdag. 21 Zaterdag.	
25 ZONDAG. 26 Maandag. 27 Dinsdag. 28 Woensdag. 29 Donderdag. 30 Vrijdag. 31 Zaterdag.		22 ZONDAG. 23 Maandag. 24 Dinsdag. 25 Woensdag. 26 Donderdag. 27 Vrijdag. 28 Zaterdag.	
		29 ZONDAG. 30 Maandag.	

KALENDER 1917.

MEI.	Maan- stalten- al	JUNI.	Maan- gestalten.
zon op 4.22 0. 7.31. u. 3.51 0. 8.04 u.		Zon op 3.45 0. 8.24 u. 3.40 0. 8.24 u.	
1 Dinsdag.		21 Vrijdag. Zaterdag.	
2 Woensdag.			
3 Donderdag.			
4 Vrijdag.		3 ZONDAG.	
5 Zaterdag.		4 Maandag.	☺
-		5 Dinsdag.	
6 ZONDAG.	☺	6 Woensdag.	
7 Maandag.		7 Donderdag.	
8 Dinsdag.		8 Vrijdag.	
9 Woensdag.		9 Zaterdag.	
10 Donderdag.			
11 Vrijdag.		10 ZONDAG.	
12 Zaterdag.		11 Maandag.	☾
		12 Dinsdag.	
13 ZONDAG.	☾	13 Woensdag.	
14 Maandag.		14 Donderdag.	
15 Dinsdag.		15 Vrijdag.	
16 Woensdag.		16 Zaterdag.	
17 Donderdag.			
18 Vrijdag.		17 ZONDAG.	
19 Zaterdag.		18 Maandag.	☾
		19 Dinsdag.	
20 ZONDAG.	☾	20 Woensdag.	
21 Maandag.		21 Donderdag.	
22 Dinsdag.		22 Vrijdag.	
23 Woensdag.		23 Zaterdag.	
24 Donderdag.			
25 Vrijdag.		24 ZONDAG.	
26 Zaterdag.		25 Maandag.	☾
		26 Dinsdag.	
27 ZONDAG.	☾	27 Woensdag.	
28 Maandag.		28 Donderdag.	
29 Dinsdag.		29 Vrijdag.	
30 Woensdag.		30 Zaterdag.	
31 Donderdag.			

KALENDER 1917.

JULI. Zon op 3.43 o. 8.23 u. 4.17 7.56	Min- g estien.	AUGUSTUS. Zon op 4.27 o. 7.45 u. 5.01 7.02	Maan- gestalten.
1 ZONDAG. 2 Maandag. 3 Dinsdag. 4 Woensdag. 5 Donderdag. 6 Vrijdag. 7 Zaterdag.		1 Woensdag. 2 Donderdag. 3 Vrijdag. 4 Zaterdag.	
8 ZONDAG. 9 Maandag. 0 Dinsdag. 1 Woensdag. 2 Donderdag. 3 Vrijdag. 4 Zaterdag.		5 ZONDAG. 6 Maandag. 7 Dinsdag. 8 Woensdag. 9 Donderdag. 10 Vrijdag. 11 Zaterdag.	
15 ZONDAG. 16 Maandag. 17 Dinsdag. 18 Woensdag. 19 Donderdag. 20 Vrijdag. 21 Zaterdag.		12 ZONDAG. 13 Maandag. 14 Dinsdag. 15 Woensdag. 16 Donderdag. 17 Vrijdag. 18 Zaterdag.	
22 ZONDAG. 23 Maandag. 24 Dinsdag. 25 Woensdag. 26 Donderdag. 27 Vrijdag. 28 Zaterdag.		19 ZONDAG. 20 Maandag. 21 Dinsdag. 22 Woensdag. 23 Donderdag. 24 Vrijdag. 25 Zaterdag.	
29 ZONDAG. 30 Maandag. 31 Dinsdag.		26 ZONDAG. 27 Maandag. 28 Dinsdag. 29 Woensdag. 30 Donderdag. 31 Vrijdag.	

KALENDER 1917.

SEPTEMBER.	Maan- gestalten.	OCTOBER.	Maan- gestalten.
zon op ^{5.13} 6.00 ^{0. 6.46} 5.40 u.		Zon op ^{6.12} 6.49 o. ^{5.24} 4.38 u.	
1 Zaterdag.		1 Maandag.	
2 ZONDAG.		2 Dinsdag.	
3 Maandag.		3 Woensdag.	
4 Dinsdag.		4 Donderdag.	
5 Woensdag.		5 Vrijdag.	
6 Donderdag.		6 Zaterdag.	
7 Vrijdag.		7 ZONDAG.	
8 Zaterdag.		8 Maandag.	
9 ZONDAG.		9 Dinsdag.	
0 Maandag.		10 Woensdag.	
1 1 Dinsdag.		11 Donderdag.	
12 Woensdag.		12 Vrijdag.	
13 Donderdag.		13 Zaterdag.	
14 Vrijdag.		14 ZONDAG.	
15 Zaterdag.		15 Maandag.	
16 ZONDAG.		16 Dinsdag.	
17 Maandag.		17 Woensdag.	
18 Dinsdag.		18 Donderdag.	
19 Woensdag.		19 Vrijdag.	
20 Donderdag.		20 Zaterdag.	
21 Vrijdag.		21 ZONDAG.	
22 Zaterdag.		22 Maandag.	
23 ZONDAG.		23 Dinsdag.	
24 Maandag.		24 Woensdag.	
25 Dinsdag.		25 Donderdag.	
26 Woensdag.		26 Vrijdag.	
27 Donderdag.		27 Zaterdag.	
28 Vrijdag.		28 ZONDAG.	
29 Zaterdag.		29 Maandag.	
30 ZONDAG.		30 Dinsdag.	
31 ZONDAG.		31 Woensdag.	

KALENDER 1917.

NOVEMBER.		Maan- gestalten.	DECEMBER.		Maan- gestalten.
zon op	7.02 0. 4.25 7.39 0. 3.54 u.		zon op	7.50 0. 3.49 8.12 0. 3.53 u.	
1 Donderdag.			1 Zaterdag.		
2 Vrijdag.			2 ZONDAG.		
3 Zaterdag.			3 Maandag.		
			4 Dinsdag.		
4 ZONDAG.		☾	5 Woensdag.		☾
5 Maandag.			6 Donderdag.		
6 Dinsdag.			7 Vrijdag.		
7 Woensdag.			8 Zaterdag.		
8 Donderdag.		●	9 ZONDAG.		●
9 Vrijdag.			10 Maandag.		
0 Zaterdag.			11 Dinsdag.		
			12 Woensdag.		
1 ZONDAG.		●	13 Donderdag.		●
2 Maandag.			14 Vrijdag.		
3 Dinsdag.			15 Zaterdag.		
4 Woensdag.					
15 Donderdag.		☾	16 ZONDAG.		☾
16 Vrijdag.			17 Maandag.		
17 Zaterdag.			18 Dinsdag.		
			19 Woensdag.		
18 ZONDAG.		☾	20 Donderdag.		☾
19 Maandag.			21 Vrijdag.		
20 Dinsdag.			22 Zaterdag.		
21 Woensdag.					
22 Donderdag.		☾	23 ZONDAG.		☾
23 Vrijdag.			24 Maandag.		
24 Zaterdag.			25 Dinsdag.		
			26 Woensdag.		
25 ZONDAG.		☾	27 Donderdag.		☾
26 Maandag.			28 Vrijdag.		
27 Dinsdag.			29 Zaterdag.		
28 Woensdag.					
29 Donderdag.			30 ZONDAG.		
30 Vrijdag.			31 Maandag.		

IN MEMORIAM.

MAURITS ALHRECHT GOOSZEN. †

Den 28^{en} Januari 1916 overleed te Lochem, waar hij na zijn emeritaat zich metterwoon gevestigd had, de oud-hoogleraar vanwege de Ned. Herv. Kerk aan onze universiteit, dr. Maurits Albrecht Gooszen. Hij was geboren te Eibergen 30 April 1837, studeerde te Groningen onder Hofstede de Groot, Muurling, en Pareau, diende achtereenvolgens de gemeenten Wilnis, Dwingelo, Emmen, Veendam en Schiedam, om bij het in werking treden der nieuwe wet op het hooger onderwijs van 1876 hoogleraar te worden. Hij inaugureerde 27 Mei 1878 met eene oratie, „De dogmatiek, hare taak in de wetenschap, hare roeping in de protestantsche kerken”. Negen en twintig jaren heeft hij zijn ambt bekleed en is hij burger onzer stad geweest, hard arbeidend, een aantal geleerde werken in 't licht gevend, onder zijne ambtgenooten en leerlingen geëerd en bemind. De Leidsche universiteit verleende hem 13 Mei 1890 het doctoraat honoris causa in de godgeleerdheid. Naast zijn ambtsbezigheden vond hij tijd voor het redacteurschap van het niet-officiëel gedeelte der Kerkelijke courant, thans ook reeds opgeheven. Ook was hij jaren lang lid van de Algem. Synode der N. H. Kerk en ouderling der Waalsche gemeente. Een kundig, beminnelijk man is in hem heengegaan, wiens nagedachtenis wij trouw zullen bewaren.

L. K.

F. UITTENBROEK. †

Den 7^{en} Maart **1916** overleed plotseling, ten huize van zijn oudste dochter te 's-Gravenhage, de heer Frans Uittenbroek, oud-hoofd der Christ. School Pieterskerkgracht alhier.

Geboren den 12^{en} Jan. 1843 te Rotterdam, ontving hij daar zijn opleiding tot onderwijzer en bracht er de eerste jaren van zijn onderwijzersloopbaan door.

Na een gelukkige studie verwierf hij achtereenvolgens de acte Fransch en de hoofdacte, waarna hij al spoedig gehoor gaf aan eene roeping naar Aalten, om daar als hoofd der te openen Christ. School op te treden. Hier bracht hij gelukkige jaren door en verwierf zich al dra een naam als onderwijzer, die ver in den omtrek genoemd werd. Maar hoe zeer Uittenbroek zich er thuis gevoelde en hoe groot de liefde van de eenvoudige Aaltensche bevolking tot den jongen, levenslustigen, wakkeren „**nieuwen** meester” ook was, toch richtte zich zijn blik weder naar Holland. De reisgelegenheden in Gelderlands Achterhoek waren in die dagen nog zoo primitief en vermoeiend en met de uitbreiding van het gezin namen de bezwaren zeer toe. Waddingsveen werd nu zijn tweede standplaats en vandaar kwam hij in Maart **1878** naar Leiden over, om in April d.a.v. als hoofd op te treden van de Christ. School voor Minvermogenenden, die in de vroegere tusschenschool van de familie Kneppelhout van den Hemelschen

LVII

berg toen geopend werd. Ook hier bleek hij al dra de rechte man op de rechte plaats te wezen. De school nam gestadig in omvang toe, zoodat naar uitbreiding van lokaliteit werd omgezien.

Door de welwillende bemoeiingen van den heer Tj. Kielstra, schoolopziener in het Arrondissement Leiden, maar allermeeest door de groote bereidvaardigheid van de eigenaresse van het gebouw, Mevr. de Wed. Kneppelhout, verkreeg het gebouw op 't eigen terrein de gewenschte uitbreiding van drie lokalen. Dat was in 't begin van 1903.

In 1911 besloot de heer Uittenbroek de school en het onderwijs te verlaten. Het door hem gevraagde ontslag werd hem op de meest eervolle wijze den 1^{en} Jan. 1912 verleend.

Tot genoemden stap ging hij slechts noode over. Hij gevoelde zich volstrekt niet oud en de school had heel de liefde van zijn hart.

Bijzonder lang heeft de waardige man van zijn rusttijd niet genoten, maar ook: Hij bracht die jaren niet in ledigheid door. Vooral wijdde hij zijn krachten en gaven aan philanthropischen arbeid. Het lot van armen en **kranken** ging hem bijzonder ter harte.

De tijd, dien Uittenbroek in Leiden doorbracht, vormt wel het belangrijkste deel van zijn leven. Voor de school gaf hij zich geheel, maar vond toch ook nog tijd tot anderen, belangrijken arbeid. Het waren, toen hij in Leiden kwam, de dagen van „den Schoolstrijd”. Hier deed hij zich kennen als een geweldig strijder. Een ridder zonder vrees, omdat hij zich overtuigd wist van het goed recht der „Vrije School.”

Een ridder zonder vrees, maar één, die streed met

LVIII

open vizier. Het weekblad „**De Hollander**”, voor Leiden en de Rijnstreek, dankte vooral aan hem zijn ontstaan.

Uittenbroek heeft zich steeds doen kennen als iemand, die behoefte had om zich te geven voor anderen. Een man van karakter; als ‘t wezen moest ietwat strak, maar toch altijd vol innerlijke warmte. Zóó kon het niet anders, of het **vereenigingsleven** werd door hem altijd zooveel mogelijk naar voren gebracht. De Afd. „Leiden en Omstreken” van de Vereeniging van Christ. Ond. en Onderwijzeressen in Ned., dankt vooral aan hem haar ontstaan.

Uittenbroek was een man, die leefde voor zijn beginsel. „**De Christelijke Normaallessen te Leiden**” kwamen vooral door zijn krachtig initiatief tot stand. Dat was in 1883. Vier en twintig jaren heeft hij zich, toen ‘t moest zelfs geheel belangeloos, voor dien arbeid gegeven. Sinds 1886, na den dood van zijn vriend L. van Dijl, was hij Directeur-voorzitter dezer instelling en hij is dat gebleven, tot hij meende die taak te moeten nederleggen, maar hij deed dat niet, dan nadat, al weder door zijn krachtig initiatief, de oprichting van een Christelijke Kweekschool in Leiden verzekerd was en de statuten waren vastgesteld. (Mrt. 1907.)

In October 1915 vertoefde Uittenbroek eenige dagen in den kring zijner familie te Rotterdam. Daar greep een plotselinge ongesteldheid hem aan en vertoonden zich de eerste kenteekenen der **krankte**, waardoor hij den 7^{en} Maart d.a.v. plotseling, als in den slaap, uit den kring der zijnen werd weggenomen.

Uittenbroek rust. Hij rust in vrede en zijne werken volgen hem.

DE L.

HENDRIK PAULUS WIJSMAN. †

Den 18den Maart 1916 overleed te Huis ter Heide Dr. Hendrik Paulus **Wijsman**, buitengewoon hoogleeraar aan de **Rijks-Universiteit** te Utrecht en Secretaris van het Koloniaal Instituut te Amsterdam. Geen van beide funtiën zouden de opname van zijn korte levensschets in het Leidsche Jaarboekje rechtvaardigen. Voor de stad onzer inwoning moeten Wijsman's verdiensten gezocht worden in zijne werkzaamheid als hoogleeraar (1891—1907) aan de Leidsche Universiteit en in hetgeen hij op ander gebied gedurende dien tijd heeft tot stand gebracht.

Te Amsterdam op 1 November 1862 geboren heeft **Wijsman** in die stad een groot deel zijner opleiding ontvangen. Hij bezocht er de **Hoogere Rurgerschool**, legde er in 1879 het eind-examen dier school af en kon reeds het daarop volgende jaar voldoen aan het aanvullings-examen in Latijn en Grieksch, dat voor hem de gelegenheid opende den doctoralen graad te behalen. In 1889 promoveerde hij te Amsterdam tot doctor in de planten dierkunde op een proefschrift, „De diastase, beschouwd als mengsel van maltase en dextrinase,” terwijl hij tegelijkertijd op stellingen tot doctor in de scheikunde werd bevorderd,

Vòòr zijne promotie was hij reeds als scheikundige aan de Nederlandsche Gist- en **Spiritus-**

fabriek te Delft verbonden, vandaar wellicht dat **Wijsman** zich tot de oplossing van die vraagstukken voelde aangetrokken, waar hij gelegenheid vond zijne veel omvattende wetenschappelijke kennis dienstbaar te maken voor praktische toepassingen, vooral wanneer **daarmede** de algemeene zaak kon worden bevorderd.

Reeds in 1891, volgde zijne benoeming tot **Hoogleeraar** aan de Leidsche Universiteit. Hij volgde hier van den Burg op, die sedert de instelling van dezen leerstoel (1877) de arts-enij-bereidkunde en de vergiftleer doceerde. Als laboratorium diende een daarvoor ingericht woonhuis aan de **Papengracht**, dat noch door de ruimte, die het bood, noch door zijne inrichting met het praedicaat „**voldoende**” kon worden aangeduid. Geen wonder dan ook, dat de jonge professor niet rustte, voordat hij de toezegging kreeg van den bouw van een nieuw Pharmaceutisch Laboratorium. In November 1898 kon deze nieuwe werkplaats geopend worden. Uit- en inwendig is zij een sieraad voor onze Universiteit, terwijl haar toren medewerkt tot verfraaiing van het stadsbeeld, wanneer men Leiden van het Zuiden of van het Westen nadert.

Het is hier niet de plaats om de voortreffelijkheid van dit laboratorium nader aan te duiden; ik moet volstaan met de vermelding, dat landgenoot en vreemde haar in hooge mate roemen.

Door de plaatsing van dit laboratorium op een gedeelte der voormalige buitenplaats **Vreewijk** was tevens beslist over de plaats, waar nog andere **Rijks-gebouwen** zouden verrijzen. Ik **noem** de laboratoria voor Organische- en Anorganische Scheikunde en het Rijks-Zuivelstation.

Ook dit laatste heeft aan Wijsman's scheppenden geest, zijn ontstaan te danken. Toen de naam van de Nederlandsche boter, ten gevolge van knoeierijen in den boterhandel, in het buitenland een leelijken knak had gekregen en men op middelen zon om verloren terrein te herwinnen, was Prof. **Wijsman** lid van de Boter-commissie uit de commissie van toezicht op de Landbouw-proefstations. Aan hem is voor een groot deel de schepping der Nederlandsche botercontrôle te danken ; hij verdedigde de inrichting daarvan op internationale congressen en bevorderde in hooge mate de tot stand koming van het reeds genoemde Rijks-Zuivelstation. Wanneer de goede naam der Nederlandsche boter in het buitenland is heroverd, dan is dit voor een groot deel aan de ijverige bemoeiingen van **Wijsman** te danken.

Nog een ander laboratorium dankt zijn ontstaan aan de zorgen van den te vroeg overleden hoogleeraar.

Toen de handeldrijvende middenstand behoefte had aan voorlichting omtrent de deugdelijkheid van waren, werd onder leiding van **Wijsman** een kleine dienst in het Pharmaceutisch Laboratorium geopend, die, toen de werkzaamheden zich uitbreidden, naar een daarvoor ingericht huis in de Doezastraat werd overgebracht. Als adviseur bleef **Wijsman** tot aan zijn dood aan deze inrichting verbonden.

Blijkt uit het bovenstaande reeds het een en ander omtrent de voorliefde van Prof. **Wijsman** voor de verbinding van wetenschap en practijk, ten opzichte van Leiden kan nog op andere belangrijke werkzaamheid gewezen worden. In 1902 trad

de door Minister Goeman Borgesius ontworpen en met talent verdedigde Gezondheidswet in werking. Zij bracht o. a. de Gezondheidscommissiën als organen van het toezicht op de volksgezondheid. Voor Leiden werd ook een dergelijke commissie ingesteld en van deze was **Wijsman** van 1902—1907 lid en voorzitter. Aan de werkzaamheden dier commissie gedurende dit tijdperk heeft Leiden veel te danken en onder dit vele moet vooral naar voren gebracht worden de inrichting van den Keuringsdienst van levens- en genotmiddelen. Op dien dienst, die nog steeds in een deel van het **Pharmaceutisch** Laboratorium is gevestigd, heeft **Wijsman** zijn stempel gedrukt, en de voor een organisatie daarvan onontbeerlijke verordeningen zijn onder zijne krachtige en bij uitstek deskundige medewerking tot stand gekomen. Zij dienden veelvuldig als model voor andere gemeenten.

Wat ons vaderland en meer het Koloniaal Instituut in **Wijsman** verliest werd op de 1ste algemeene begraafplaats te Utrecht door velen die zich opge maakt hadden om den overledene de laatste eer te bewijzen, in voortreffelijke bewoordingen geuit.

Wij **eer**en hier **Wijsman** voor hetgeen hij deed voor de Leidsche Universiteit, meer bepaaldelijk voor de stichting van het fraaie laboratorium, waaraan zijn naam onafscheidelijk zal verbonden blijven, en als burger van Leiden, voor zijn werk in het belang zijner medeburgers.

Leiden, December 1916.

L. v. 1.

WILLEM FREDERIK KAISER. †

Een zeer geacht Leidenaar — in de laatste jaren in een der buitengemeenten woonachtig — is ons in het afgelopen jaar ontvallen.

Willem Frederik Kaiser, zoon van den alom bekenden sterrenkundige Prof. Dr. Frederik Kaiser en diens echtgenoot Alletta Rarkey, werd den 19^{den} April 1836 te Leiden geboren.

Zijn eerste werkkring was aan het Departement van den Hervormden Eeredienst, waar hij als adjunct-commies werkzaam was ; doch door de opheffing van dit departement op 1 Juli 1862 verliet hij den staatsdienst en werd voor een tijdvak van vijf jaren op wachtgeld gesteld.

Gedurende dien tijd legde hij zich toe op het notariaat, deed met gunstig gevolg het **candidaat-notaris-examen** en werd werkzaam op het kantoor van den notaris Mr. H. Obreen alhier.

Tijdens zijn **candidaatschap** heeft hij een aantal jongelieden voor het notarieel examen opgeleid.

Inmiddels trad hij op 12 Juni 1867 in het huwelijk met Maria Johanna de Visch Eybergen.

Op 1 October 1871 volgde zijne benoeming tot notaris te Rotterdam, doch de practijk aldaar wilde niet vlotten, zoodat hij een overplaatsing zocht hetgeen hem gelukte door zijne benoeming op 3 Februari 1873 tot notaris te Leiden als opvolger van den overleden notaris J. A. Prijn.

Korten tijd daarna werd hij aangezocht om zich te associeeren met notaris Mr. A. J. Wijnstroom,

LXIV

die in het genot van een uitgebreide praktijk, zich door ziekte genoodzaakt zag met hulp van een collega de praktijk te blijven uitoefenen.

Een paar jaar na deze associatie kwam notaris Wijnstroom te overlijden en seder mocht Kaiser zich te Leiden in een uitgebreide praktijk verheugen; met groote kennis toegerust en een man van stipte eerlijkheid, was hij een sieraad van het notariaat en velen tot steun en hulp.

Ook vond hij nog tijd om in de stad zijner inwoning andere functiën waar te nemen; 200 was hij ouderling van de Nederduitsch Hervormde gemeente, Regent van het oude mannen en vrouwen-huis en van het Jan de Later's hof, welke laatste betrekking hij tot zijn dood bleef vervullen, en was hij ook gedurende eenige jaren Bestuurslid van de Leidsche Maatschappij voor Toonkunst.

In Mei 1901 zag hij zich door ongesteldheid genoopt, met een collega een associatie aan te gaan en viel aan ondergeteekende het voorrecht te beurt nog ruim vijftien jaren met hem samen te werken.

Kaiser woonde de laatste jaren in de gemeente Oegstgeest en verzocht zijn standplaats naar die gemeente te mogen overbrengen, hetgeen hem bij Kon. Besluit van 14 December 1914 werd vergund.

Na eene korte ongesteldheid kwam hij op 18 Juli 1916 aldaar te overlijden.

Toen ondergeteekende werd aangezocht om eenige woorden te wijden aan de nagedachtenis van zijn hooggeachten ambtgenoot en compagnon heeft hij niet geaarzeld aan deze opdracht gevolg te geven; — de naam van Willem Frederik Kaiser mag in Leiden steeds met eere worden genoemd. —

Zijn assche ruste in vrede!

A. D. VIJGH.

J. KOREVAAR P.Az. †

Met zeer veel genoegen voldoe ik aan het verzoek van de Redactie van het Leidsche Jaarboekje om bij het portret van Wethouder Korevaar een woord te zijner nagedachtenis te schrijven, ja wat meer zegt, ik reken het mij tot een eer en een voorrecht deze daad van piëteit te mogen verrichten jegens den man met wien ik enkele jaren op zulk een hoogst aangename wijze in het college van B. en W. heb mogen samenwerken en met wien ik vele jaren door banden van vriendschap verbonden ben geweest.

Jacob Korevaar werd 5 Juli 1855 te Vrijenban geboren. Hij bezocht de lagere school en de H. B. S. te Delft en bekwaamde zich daarna practisch voor het bouwvak onder leiding van zijn vader, die een bekende specialiteit was in het bouwen van stoomgemalen. In 1884 deed hij met goed gevolg examen voor opzichter van den **Haarlemmermeer-**polder, wat als een succes kon worden aangemerkt, daar het een vergelijkend examen was en zich vele kandidaten hadden aangemeld. Zijn ondernemingsgeest dreef hem echter een andere richting uit. In dien tijd zou de groote gasfabriek te Amsterdam gebouwd worden en het was Korevaar die met eenige andere bouwkundigen het

* * * * *

van durf en aanpakken getuigende plan opvatten om dit reusachtige werk gezamenlijk aan te nemen. Dat werk is voor hem in meer dan een opzicht een groot succes geweest. Nadat het volbracht was, kwam hij hier wonen, dit was in het jaar **1888**, en dreef hij een jaar of drie met den tegenwoordigen Burgemeester van Nijkerk, den Heer de Lange, den houthandel aan den Morschweg. Toen trok hij zich geheel uit zaken terug en ging hij „stil leven” in de voor hem gebouwde villa aan den Witten Singel. Hij woonde toen dus feitelijk op het grondgebied van Zoeterwoude.

Men zegt dat toen reeds de politieke voor mannen te dezer stede het oog op den Heer Korevaar hebben laten vallen, in wien zij meenden te zien een uitnemend toekomstig Raads lid en Wethouder voor onze gemeente. Is dat zoo, dan hebben die mannen **daarmede** getoond een goeden kijk op den persoon van Korevaar gehad te hebben, want ik mag wel zeggen, dat zij die deze ster aan den Leidschen politieken hemel ontdekt hebben, **daarmede** ongetwijfeld aan onze stad een **grooten** dienst bewezen hebben. Maar laat ik niet vooruitloopen.

Kort na de annexatie, einde 1896, kwam er door het overlijden van Dr. W. N. du Rieu een vacature in den Raad en Korevaar werd toen den **26sten** Januari 1897 in zijn plaats tot Raads lid gekozen en den **25sten** Februari als zoodanig geïnstalleerd. Had men aldus na de annexatie al heel gauw gelegenheid gehad den Heer Korevaar een Raadszetel te verschaffen, ook de gelegenheid om hem tot wethouder te bevorderen bood zich zeer spoedig aan. Immers in Juli van hetzelfde jaar

LXVII

nam de Heer de Sturler ontslag als wethouder. Blijkbaar heeft men het echter niet aangedurfd hem toen al dadelijk het ambt van wethouder op te dragen. Men zal, denk ik, gemeend hebben dat hij daarvoor nog wel wat al te jong Raadslid was. Nog maar enkele zittingen van de Leidsche vroedschap had hij toen bijgewoond en daarin — bescheiden van aard als hij was — aan de beraadslagingen nog nagenoeg geen deel genomen. In ieder geval werd in de Raadszitting van den 2^{den} Juli niet hij, maar Dr. A. W. Kroon tot wethouder gekozen. Deze wilde zich de benoeming echter slechts zeer tijdelijk laten welgevalen, in October bedankte hij al weer, zooals hij trouwens bij de aanneming van zijne benoeming al dadelijk had meegedeeld.

Niet onmogelijk dat dit een doorgestoken kaart is geweest om op die wijze den weg te banen voor de benoeming van den Heer Korevaar, die nu eenmaal, als ik het wel heb, voor wethouder voorbestemd was. En zoo werd in de Raadsvergadering van 28 October 1897 de Heer Korevaar, die toen al weer wat langer — al was het ook niet veel — lid van den Raad geweest was, tot het wethouderschap geroepen.

In den beginne werd hij belast met de dagelijksche leiding van den Burgerlijken Stand en de Bevolking, de Bouwpolitie en de Brandweer, maar toen de Heer Dekhuijzen, die na het aftreden van den Heer de Sturler, als Wethouder van Fabricage was opgetreden, in September 1901 ontslag als wethouder nam, was natuurlijk de Heer Korevaar de aangewezen man om zijn functie over te nemen. Men kan zeggen dat toen eerst het doel dat men zich met het op-het-kussen-brengenvanden Heer Korevaar

had voorgesteld, geheel en al verwezenlijkt was.

Het valt niet te ontkennen dat de Heer Korevaar de belangrijke taak van Wethouder van Fabricage onder gunstige omstandigheden aanvaardde. Al dadelijk had hij op zijn onmiddellijke voorgangers een voorsprong van beteekenis. Hij toch was een deskundige op het fabricage-gebied, iets wat van de **Heeren** de Sturler en Dekhuyzen — hoe bekwame bewindslieden overigens ook — niet kon gezegd worden. Door zijn vroegere maatschappelijke betrekking en de daarin opgedane ervaring had hij verstand van hetgeen op het veelomvattend en moeilijk terrein van fabricage te doen viel. Hij kon daarbij, wat van zooveel waarde is, uit eigen **oogen** zien. Daarbij kwam dat hij toen nog in de kracht van zijn leven was, hij was een goede veertiger, en last not least, dat hij ambteloos burger was. Hij kon, om zoo te zeggen, wethouder zijn van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, iets wat voor **iedereen** wethouder van een groote gemeente, maar speciaal voor hem die aan het hoofd van de gewichtige afdeeling Publieke Werken of Fabricage gesteld is, een niet genoeg te **waardeeren** voorrecht is.

Maar er is meer. De Heer Korevaar had persoonlijke eigenschappen, die hem als 't ware voor wethouder geknipt maakten. Hij had een ruimen, practischen blik, een helder verstand en daarbij een groote werkkracht. Hij Kon zich niet alleen geheel aan zijn taak wijden, maar hij heeft dit ook in werkelijkheid op voorbeeldige wijze gedaan. In alle zaken waarvan hij de voorbereiding had, werkte hij zich volledig in. Oppervlakkigheid was een woord dat in zijn woordenboek niet **voor-**

kwam. Hij nam de onderwerpen, die tot zijne afdeeling behoorden, in studie en wanneer hij zich eenmaal als vrucht van zijn studie en overdenking een meening had eigengemaakt, dan stond hij daarvoor pal en wie dan met hem den strijd aanbond, vond in hem een geharnast tegenstander, die niet gemakkelijk tot overgave te brengen was. Trouwens, laat ik er dit onmiddelijk aan toevoegen, van veel bestrijding heeft hij geen last gehad, zeker niet — ik spreek natuurlijk alleen van den tijd, dien ik met hem deel van het Dagelijksch Bestuur heb uitgemaakt — zeker niet in het college van B. en W., waar men hem niet alleen hoogachtte om zijn beminnelijke eigenschappen, maar waar men ook in hem om zijn deskundigheid en zijn helder oordeel een onbeperkt vertrouwen stelde en zeer gaarne op zijn kompas zeilde.

En in den Raad was het al niet veel anders. Ook daar een gewettigd vertrouwen in hetgeen uit den koker van Wethouder Korevaar kwam. En wanneer er dan **aleens** tegen de voorstellen, zijn departement betreffende, tegenkanting kwam, dan wist hij altijd op zulk een zaakkundige en degelijke wijze zijn standpunt te verdedigen en sprak hij in den regel zoo overtuigend dat daarna meestal de oppositie, ik zal niet zeggen : verstomde, maar dan toch als een nachtkaaars uitging. O neen, een redenaar was hij niet, dat weet ik wel, maar wat hij zei, was steeds zoo doordacht en zakelijk dat hij nimmer het woord voerde of hij had het oor der vergadering en het door hem gesprokene liet nooit na op de leden van den Raad indruk te maken. En zijn lofwaardig streven was daarbij steeds om het debat op peil te houden. Tegen

breede **critiek** had hij nimmer bezwaar, hoeveel inspanning het debat hem soms ook kostte, maar laag-bij-de-grondsche opmerkingen, als ik het kind eens eerlijk bij zijn naam mag noemen : fitterijtjes, waren hem een doorn in het oog. Daarover kon hij zich inwendig zeer boos maken. Menige opmerking tegen mij, die de laatste jaren in den Raad naast hem zat, heeft dit duidelijk bewezen.

Ik zou, meen ik, onvolledig zijn wanneer ik bij de omstandigheden en eigenschappen die den Heer Korevaar zoo'n bijzondere plaats in het Gemeentebestuur hebben doen innemen, waardoor hij vele jaren eigenlijk „de” wethouder geweest is, er ook nog niet één noemde die, naar mijn wijze van zien, ook ongetwijfeld tot zijn succesvol optreden heeft bijgedragen, en dat was zijn persoonlijkheid. Ik heb nu niet zoo zeer het oog op zijn minzaamheid en hartelijkheid — eigenschappen die natuurlijk ook aan zijn populariteit ten goede zijn gekomen — maar ik bedoel meer zijn verschijning. Zijn voorkomen, speciaal zijn zilverwitte kop, die hem altijd zoo veel ouder deed schijnen dan hij in werkelijkheid was, imponeerde onwillekeurig. Daarbij trad hij altijd en in alles vormelijk en correct op. Deze uiterlijkheden droegen er beslist ook toe bij dat men in alle kringen waarin hij zich bewoog, eerbied voor hem had, ja tegen hem opzag. Het heeft mij meermalen getroffen — het is een typeerende kleinigheid — hoe men, en daaronder zijn goede kennissen, over hem sprekende zelden of nooit het „mijnheer” voor zijn naam wegliet.

Ik spreek van „alle kringen” waarin de Heer Korevaar zich bewoog, want het spreekt wel van zelf dat zijn optreden in het publieke leven niet

beperkt bleef tot zijn wethouderschap en het lidmaatschap van de hiermede verband houdende commissies. Van verschillende corporaties was hij langer of korter tijd een geacht en ijverig bestuurslid, ik noem de Ambachtsschool, Mathesis, de Remonstrantsche Gemeente, de Leidsche Spaarbank, de Vereeniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen, de Volksbond tegen drankmisbruik.

Doch laat ik bij zijn wethouderschap blijven. Geen wonder dat onder het medebestuur van zulk een Wethouder van Fabricage, wiens voortreffelijke eigenschappen ik hier in enkele woorden **en**, ik voel het zelf, op gebrekkige wijze heb geschetst, veel goeds voor onze gemeente tot stand is gebracht. Het tegenwoordige geslacht weet voldoende wat hij hier **ter** stede gewrocht heeft. Toch moet ik het natuurlijk in dit zijn levensbericht kortelings memoreeren.

En dan noem ik — men **vergeve** het mij, wanneer ik bij de opsomming maar niet al te zeer let op de chronologische volgorde — het door hem ingesteld Woningonderzoek, het veelgeroemde uitbreidingsplan der gemeente dat onder zijn leiding tot stand is gekomen, de verbetering van de volkshuisvesting, waarbij ik natuurlijk in de eerste plaats denk aan den nieuwen frisschen **arbeiders**wijk die tusschen het Levendaal en de Zijdgracht verzezen is, en waaraan hij ook als Bestuurslid van de Vereeniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen, zoo'n werkzaam aandeel heeft gehad; de belangrijke uitbreiding van de Veemarkt, den bouw van het Openbaar Slachthuis en van verschillende scholen, de oprichting

van de Electricische Centrale, de verbreeding van de Blauwpoortsbrug en in verband **daarmede** de omzetting van den nauwen Paardensteeg en het smalle Kort Rapenburg in een **breeden** verkeersweg, waarop wij Leidenaars, en terecht, **zoo** trotsch zijn; de nieuwe wijze van vuilverwijdering door verbranding.

Bij het laatste moet ik even stilstaan, want ik wil niet verzwijgen dat het woord „**vuilverbranding**” niet iedereen als muziek in de ooren klinkt. Velen zien in deze nieuwe inrichting een **leelijken „strop”** voor de gemeente en zullen daarom allicht bezwaar maken dit werk op de creditzijde van de rekening van Wethouder Korevaar te brengen. Naar mijn bescheiden meening ten onrechte, maar in ieder geval past hier voorzichtige **critiek**. Ik geloof dat zelfs op dit oogenblik over de veelbesproken vuilverbranding nog geen definitief oordeel te vellen is. In latere jaren zal men eerst met juistheid de balans kunnen opmaken en eerst dan zal blijken of **Korevaar**, die **zoo** met alle kracht en den gloed zijner overtuiging voor dezen nieuwen hygiënischen maatregel gestreden heeft, hierin misgezien heeft of niet.

Dan zijn nog door hem voorbereid de plannen van de thans spoedig te verwachten uitbreiding der gemeente en de bouw van de nieuwe **H. B. S.** op het Raamland.

Voegen wij hieraan nog toe dat hij zich ook als Voorzitter van de commissie voor de Lichtfabrieken, als hoedanig hij na den dood van den Heer Juta in **1903** is opgetreden, zeer verdienstelijk heeft gemaakt en zonder twijfel in ruime mate tot den bloei dezer fabrieken heeft bijgedragen. Onder zijn Voorzitterschap is het gebruik van gas en electriciteit,

vooral in den omtrek onzer stad, ontzettend toegenomen.

Ik weet niet of ik hier wel een volledige opsomming heb gegeven van alle in de laatste jaren in Leiden aangebrachte verbeteringen enz. waaraan de naam van Korevaar onafscheidelijk zal verbonden blijven. Maar dit doet er ook niet toe. Ik noemde in ieder geval meer dan voldoende om aan te toonen dat ik recht had te zeggen dat onder zijn wethouderschap zeer veel goeds voor onze stad is tot stand gekomen, en dit is zeker: wanneer Leiden in de laatste jaren op velerlei gebied vooruit gegaan is en nu niet meer, zooals men vroeger nog al eens hoorde, een „dooode stad” kan genoemd worden, dan is dit voor een groot deel te danken aan het initiatief, de bekwame leiding en het doorzettingsvermogen van Wethouder Korevaar.

Dat zoo iemand in Leiden algemeen geacht en geëerd was en dat alle partijen in den Raad wanneer hij als wethouder moest aftreden, er toe medewerkten zijn mandaat te hernieuwen, spreekt wel van zelf. En ik geloof dat, toen hij bij gelegenheid van een bezoek dat H. M. de Koningin in de maskeradeweek van 1905 aan onze stad bracht, benoemd werd tot Officier in de orde van Oranje-Nassau, er geen enkel Leidsch ingezetene is geweest, die hem deze zoo welverdiende onderscheiding niet van harte gaarne gegund heeft.

Wanneer wij dit alles overwegen, dan is het volkomen begrijpelijk dat er een schrik door Leiden voer, toen zich in den zomer van 1912 de mare verspreidde dat de Heer Korevaar door een kwaadaardige kwaal was aangetast en dientengevolge zijn ontslag als wethouder zou moeten nemen. Algemeen

voelde men het: dat was een zware slag voor de gemeente. Hij had nog zooveel voor Leiden kunnen doen, hij de betrekkelijk nog jonge man, maar het was plotseling gedaan, de eerste **voorteekenen** van een naderend einde hadden zich voorgedaan. Zijn kracht was als op eens gebroken. Was zijn inspannende arbeid in het belang der gemeente daar ook mede oorzaak van? Had hij misschien ook, bij de vervulling van zijn moeilijk ambt, te veel van zijn krachten gevergd? Ik weet het natuurlijk niet, maar ik zou toch deze vragen niet dadelijk ontkennend durven beantwoorden, want hoewel hij oogenschijnlijk altijd zeer kalm was en wel eens den indruk maakte van iemand zonder zenuwen, die hem van nabij kenden wisten wel dat hier het uit- en inwendige niet met elkaar in overeenstemming waren. Hij was, al kon hij het goed verbergen, juist uiterst zenuwachtig van aard, hij trok zich alle zaken sterk aan en hij kon tegen veel opzien als tegen een berg zoo b.v. tegen een Raadszitting waarin hij voorstellen te verdedigen had. Meermalen heeft hij voor een Raadszitting tegen mij gezegd: „Wanneer ik naar den Raad ga, heb ik altijd een gevoel alsof ik examen moet doen.”

Hoe dat nu ook zij, in **1912** moesten wij hem als wethouder missen. Den **1sten** October zond hij zijn ontslag bij den Raad in. Een groot verlies voor de Gemeente, voor den Raad en niet het minst voor het College van B. en W., waar wij **zoo** prettig met hem samen werkten en waar wij voortdurend profiteerden van zijn vriendelijken omgang en van zijn heldere en degelijke adviezen.

Gelukkig bleef hij toen nog als Raadslid gespaard maar het was aan alles te merken dat de eigenlijke

lust er bij hem uit was. Hij kon zich geloof ik, en geen wonder, uiterst moeilijk in zijn onttrooning schikken. In hart en ziel bleef hij nog de wethouder. Wanneer hij nog eens een enkele maal in den Raad het woord voerde, dan was het om B. en W. bij te springen en dan sprak hij in het vuur zijner redeneering nog wel eens van „wij” en „ons”, wanneer hij „B. en W.” bedoelde. En opmerkelijk was, ik zou haast zeggen: de graagte, waarmede hij zich in de zomers van **1913** en **1914** bereid verklaarde om het tijdelijk wethouderschap op zich te nemen. Dan voelde hij zich weer eens, al was het maar voor korten tijd, in zijn element.

In **1915** is hij als Raadslid herbenoemd. Hij wilde toen **eigenlijk** zijn mandaat **neerleggen**, maar toen in dat jaar de Raadsverkiezingen zonder strijd zouden afloopen, wilde hij geen spaak in het wiel steken. Hij is toen herkozen maar niet geïnstalleerd. Den dag voordat dit zou plaats hebben, kreeg hij helaas een nieuwen aanval van zijn oude kwaal en toen was het onverbiddelijke voorschrift van zijn medicus : nu uit alles gaan, nu volkomen rust nemen. Den **12den** October nam hij zijn ontslag als Raadslid, daarbij als reden opgevende zijn aanstaand vertrek uit de gemeente. Want toen hem elke bezigheid ontzegd werd, heeft hij dadelijk het besluit genomen om Leiden dan maar te verlaten en in den Haag te gaan wonen.

Was hij dan **zoo** los van Leiden de stad waarin hij **zoo'n** schitterende carrière had gemaakt, had hij dan **zoo** weinig liefde voor de stad aan wier bloei hij een stuk van zijn leven had opgeofferd, dat hij in het laatst van zijn tijd — want hij wist en voelde zelf heel goed dat zijn dagen geteld

waren ~~menig~~ nog een andere woonplaats uitkoos ? Volstrekt niet. Ik geloof dat de reden van zijn verhuizing veeleer hierin moet gezocht worden dat hij inzag dat het gedwongen absoluut-nietsdoen in Leiden, waar hij altijd 200 ten volle aan het publieke leven had deelgenomen, hem veel meer zou hinderen dan in een vreemde stad, waar niets hem zou herinneren aan het verloren paradijs.

En 200 verliet de Heer Korevaar in het begin van het vorige jaar onze stad waarvan hij gedurende 28 jaar, (den tijd medegerekend dien hij aan den Witten Singel feitelijk op Zoeterwoudsch grondgebied gewoond heeft), eenverdienstelijk burger en gedurende 15 jaar een voortreffelijk wethouder was geweest.

Lang heeft hij in de Residentie niet mogen wonen. Den 19den Juli, toen hij met zijn familie te Laren vertoefde, maakte een hernieuwde aanval van zijn doodelijke kwaal plotseling een einde aan zijn leven. Hij was toen juist 61 jaar geworden.

Voor zijn gezin een zware slag, maar voor hem zelf, naar ik meen, een uitkomst. Hij, de van nature 200 ijverige werker, was er de man niet naar om, zooals den laatsten tijd gebeuren moest, thuis door zijn trouwe echtgenootte als een kasplantje te worden verzorgd en vertroeteld. Het leven had op deze wijze voor hem weinig beking meer.

Den 22sten Juli brachten wij hem naar zijn laatste rustplaats op Oud Eik en Duinen en aan zijn graf heeft onze Burgemeester er nog eens ¹⁾ in enkele

1) Bij zijn aftreden als Wethouder en als Raadslid heeft de Burgemeester in den Raad op waardige wijze aan de verdiensten van den Heer Korevaar hulde gebraeht. (Raadszittingen van 10 Oct. 1912 en 14 Oct. 1915).

gevoelvolle woorden aan herinnerd wat Leiden aan dezen man te danken heeft.

Ja, dank zijn wij hem verschuldigd.

De Heer Korevaar heeft veel voor Leiden gedaan. Vele jaren heeft hij zijn beste krachten gewijd aan de belangen dezer gemeente en het is hem mogen gelukken onze goede stad, die hem lief geworden was en op wier bloei en ontwikkeling zijn streven uitsluitend gericht was, in menig opzicht vooruit te brengen.

Hij heeft hier gewerkt in het belang der publieke zaak zoolang zijn krachten het toelieten en het was voor hem een zware beproeving op betrekkelijk nog jongen leeftijd zijn taak die hij 200 nauwgezet en met toewijding **vervulde**, te moeten neerleggen en in andere handen te zien overgaan. Het is de dure plicht van Leiden's burgerij de nagedachtenis van dien bekwamen en rechtschapen magistraat in groote eere te houden.

Toen onlangs in den Raad een voorstel aanhangig was om aan de bruggen hier ter stede namen te geven, stelde een Raadslid voor de nieuwe rustieke brug over den Witten Singel, die mede onder het bestuur van den Heer Korevaar tot stand is gekomen en die bovendien vlak bij het huis gelegen is waarin hij vele jaren gewoond heeft, den naam van Korevaarbrug te geven. Dit was zeer zeker uitnemend bedoeld. Maar B. en W. waren van oordeel, en dit vond algemeene instemming bij den Raad, dat het niet strookte met de verdiensten van dezen wethouder om een brug of beter gezegd : een bruggetje naar hem te **heeten**.

Het denkbeeld om op een dergelijke wijze zijn naam te vereeuwigen natuurlijk van harte **toe-**

LXXVIII

juichende, gaven zij er toch verre de voorkeur aan, zijn naam later eens te verbinden aan een nieuwe flinke straat. Dat was, dunkt mij, juist gezien. Mettertijd moeten wij hier krijgen een mooie *Korevaarstraat*. Dat zal zijner waardig zijn.

Leiden, Januari 1917.

J. C. VAN DEK LIP.

PROFESSOR G. C. J. VOSMAER. †

Met genoegen voldoe ik aan het verzoek van de Redactie van het Leidsche Jaarboekje om eenige woorden aan de nagedachtenis van Professor G. C. J. Vosmaer te wijden.

Als geleerde is hij meermalen in woord en schrift gehuldigd — mij zij het vergund hem meer in het algemeen als mensch en vriend te herdenken en eene korte levensbeschrijving van hem te geven.

Geboren in Nieuw Beijerland, zoon van den bekenden letterkundige C. Vosmaer, genoot hij in den Haag lager en gymnasiaal onderwijs, waarna hij studeerde aan de Leidsche Universiteit en aldaar promoveerde in **1880** op eene dissertatie getiteld : *Leucandra aspera* en het Kanaalsysteem der sponzen.

Op jeugdigen leeftijd trokken buitenlandsche reizen hem aan tot het voortzetten zijner studie, later, na zijne promotie, voor meer uitgebreide wetenschappelijke onderzoekingen en ook ter bevrediging van zijne behoefte aan kunstgenot en natuurschoon. Reeds voor zijne promotie studeerde Vosmaer te Graz — daarna werkte hij aan het zoölogische station te Napels en vond daar alles wat zijn hart begeerde : uitgebreide stof voor studie, eene **schoone** natuur met een zacht klimaat en niet verafgelegen Pompeji en Rome, alwaar hij — grondig kenner der klassieke oudheid — zich verlustigde in de be-

schouwing van de vele overblijfselen daarvan.

Voor al Pompeji trok hem aan; zij die het voorrecht gehad hebben hem te bezoeken in zijne woning te Utrecht zullen dit hebben opgemerkt. Nog éénmaal heeft hij zijn geliefd Italie kunnen bezoeken om rust te nemen na eene ernstige ziekte en om krachten te verzamelen in een zachter klimaat.

Niet alleen in Italie maar ook in andere landen bezocht hij musea en bibliotheken en zij die hem gekend hebben zullen gevoelen met welke belangstelling zijn warm hart de tegenwoordige gebeurtenissen in Polen — alwaar hij ook vrienden had — zoude hebben gevolgd, had hij ze mogen beleven. In 1889 uit Napels in Nederland teruggekeerd, werd hij assistent bij Professor Hubrecht te Utrecht, later privaatdocent en lector aldaar en in 1904 Professor in de Zoölogie te Leiden, alwaar hij 23 September 1916 na smartelijk lijden is overleden.

Ook buiten zijne familiekring wordt zijn heengaan zeer betreurd, vooreerst in de geleerde wereld en bij zijne leerlingen, die zich steeds over zijne hulpvaardigheid mochten verheugen en voor wie zijne duidelijke teekeningen en artistiek geboetseerde modellen kostbare hulpmiddelen waren ter verduidelijking van hetgeen hij onderwees.

Maar vooral zij die het voorrecht gehad hebben Vosmaer van nabij te kennen, wien hij zijne vriendschap en zijn vertrouwen had geschonken, zullen zijn heengaan diep betreuren; door zijne hartelijkheid en trouwe vriendschap wist hij vele harten aan zich te verbinden en zijn kunstzin en fijne smaak maakten zijn gezelschap tot een groot genot. Zijne vrienden zullen steeds met dankbaarheid aan hem denken. Zeer juist karakteriseerde Professor Pekel-

LXXXI

haring in zijne levensbeschrijving Vosmaer met de volgende woorden :

Die hem hebben gekend betreuren hem als een man van groote gaven, die om zijn vriendelijk en eerlijk karakter, door zijn trouw en zijn beminne-lijken omgang, een vriend bij uitnemendheid was.

H. J. R.

PASTOOR H. L. A. GADET. †

Henri L. A. Gadet werd op 19 Maart 1854 te Maastricht geboren, volgde de lagere studiën op het College der Paters Jesuiten te Sittard, trad op 3 October 1873 in de Orde der Minderbroeders, waar hij den kloosternaam Carolus aannam, en na eenigen tijd in het Bisdom Roermond werkzaam te zijn geweest, begroeten wij hem te Leiden in de Hartebrugskerk als kapelaan, waar destijds „vaaier” Welters herder was. Zes jaar heeft hij onder dien pastoor gewerkt en vervulde in dien tijd de functie van Directeur der R. C. Militairen-Vereeniging.

Pastoor F. P. M. Welters overleed op 8 April 1886 en werd opgevolgd door Pastoor Leonardus Dercks, die wederom tot opvolger had: Pastoor Stephanus van de Burgt.

Pater Gadet werd inmiddels overgeplaatst naar Rotterdam, waar hij echter slechts korten tijd bleef om daarna op te treden als Prefect van het Gymnasium „St. Antonius” te Megen. Deze inrichting bereikte onder zijn leiding een hoogen bloei en vierde haar 250-jarig bestaan met zeer veel luister.

Pastoor Stephanus van de Burgt werd in 1895 tot de hooge waardigheid van Provinciaal gekozen en in zijn plaats zagen wij op nieuw Pater Gadet in ons midden, dit maal als Pastoor der Parochie van O. L. V. Onbev. Ontvangen: de Hartebrug.

Deze parochie was oorspronkelijk gevestigd in een bovenhuis in de Kuipersteeg en de thans be-

staande Hartebrugskerk werd in 1835 gebouwd, doch langzamerhand breidde zich de Parochie zoodanig uit, dat aanzienlijke verbeteringen werden aangebracht. Zoo bijv. werd in 1877 een zeer mooi nieuw Orgel van de firma Maarschalkerweerd ingewijd, ook bleek de kerk op den duur te klein, zoodat een aanmerkelijke uitbreiding aan de achterzijde plaats greep en de kerk met een nieuw schitterend hoogaltaar werd voorzien. De muren waren aanvankelijk wit gepleisterd, doch Pastoor Gadet wist door zijn bezielende woorden de offervaardigheid zijner Parochianen zoo op te wekken, dat in 1903 de geheele kerk met zeer schoone en toepasselijke schildering werd voorzien voor de som van 20000 gulden, ongeveer te gelijker tijd als de beide andere R. C. kerken dezer stad: de Mon-Père kerk aan de Haarlemmerstraat en de Petruskerk aan de Ruïne.

Pastoor Gadet was zeer bemind bij allen, die met hem in aanraking kwamen en vol ijver voor zijn taak. Gestreng voor anderen, maar ook voor zichzelf. Zijn biechtstoel was altijd belegerd door een schare parochianen, die bij hem troost en opbeuring vonden. Armen gingen nimmer ongetroost van hem weg en het St. Antoniusbrood werd steeds door hem zelve elken Dinsdag aan de schamelen uitgereikt. Hij had een groote liefde voor den Gregoriaanschen kerkzang, zoodat hij gedurende eenige jaren een jongenskoor had aangekweekt, dat hij meestal zelf leidde en dat vooral in het Lof dienst deed. Vurig redenaar op den preekstoel en bezielend, wanneer het onderwerp, dat hij behandelde den meerderen bloei van zijn parochie betrof.

Hoe zwol zijn hart van vreugde, wanneer hij in een zijner Nieuwjaarswenschen aan zijn parochi-

anen kon mededeelen, dat, ten gevolge van het Decreet van Z. H. Pius X „**Sacra Tridentina Synodus**” zo Dec. 1905 over de frequente Communiën, het aantal dier Communiën in zijn parochie met 200 en 200 veel duizend per jaar was toegenomen. Hoe liefdevol wist hij de kleinen voor te bereiden tot de Tafel des **Heeren**, vooral sedert de leeftijd waarop de kinderen voor de eerste maal tot die Tafel mochten naderen, van ongeveer 12 jaren tot 7 jaar was vervroegd. Hoe trachtte hij steeds zijn kerk 200 luisterrijk mogelijk te versieren, vooral op Hooge Feestdagen, waarbij bijv. op Kerstnacht dikwijls veel protestanten des morgens te half vijf in de Nachtmis reeds in de 200 propvolle kerk aanwezig waren om het koor een Muziekmis te **hooren** uitvoeren, gevolgd door Nederlandsche liederen als „**Stille Nacht**” en „Eere zij God in den **Hoogen**.”

De Leidsche processie naar **Kevelaar** is door hem tot steeds **groofter** bloei gebracht, totdat de verfoeilijke oorlog elke buitenlandsche reis onmogelijk maakte.

De in de laatste jaren op nieuw opbloeiende Derde Orde vond in hem steeds een hoogst ijverig propagandist en de zegen van die Orde werd door hem **zelven** steeds gecelebreerd na de Hoogmis en het Lof op feestdagen.

Ook in den gewonen omgang altijd hoffelijk, aangenaam causeur en veel belangstellend in reizen naar vreemde landen, waartoe hem somtijds de gelegenheid werd geschonken, doordat de Kerkelijke overheid hem vergunde de zangers te vergezellen op hun potverteringsreizen naar Brussel, Parijs, Wiesbaden, **Aardal**, **Eifel** enz. reizen, die meestal drie of vier dagen duurden en waarbij altijd de meest gemoedelijke toon onder de deelnemers heerschte.

Onder zijn beheer is ook de oude Gregoriaansche kerkzang, door de paters Benedictynen uit het stof der archieven te voorschijn gehaald, opnieuw in eere gekomen, waardoor wij nu wederom de **prachtvolle** motieven van die oude muziekkenners kunnen bewonderen met hun schitterende Alleluja's en lange **neumen**.

In den loop van het jaar **1915** begon zich zijn ziekte te vertoonen en niettegenstaande dat, bleef de goede man voortdurend op zijn post en wist niet van wijken. Langzaam maar zeker begon de kwaal haar sloopenden invloed te doen gevoelen. Van tijd tot tijd meende men een kleine beterschap te bespeuren, zoodat bijv. bij de jaarlijksche **koorreis** naar Valkenburg in **1916** de zangers nog den gewaardeerden voorzitter van hun koor in hun midden mochten zien. Maar eindelijk eischte de ziekte volmaakte rust en het St.-Elisabethsgesticht nam den geliefden herder binnen zijn muren op en slechts enkele weken later, op Vrijdag **20** October **1916**, bezweek hij aan zijn nameloos lijden en ontsliep kalm in den Heer.

Zijn stoffelijk overschot werd in de Hartebrugs'kerk ten toon gesteld en talloos waren **degenen**, die hem op Zondag **22** October nog een laatsten groet brachten. Maandags werd in de Hartebrugs'kerk het plechtige Requiem gevierd, waarbij Pastoor van Kessel uit Delft, voorheen kapelaan der genoemde parochie te Leiden, de lijkrede over den betreurden herder uitsprak en daarna werd het lijk per spoor naar Wychen overgebracht, waar in het klooster „**Alverna**” de begrafenis plaats greep.

Het noorderfront van de Hooglandsche kerkgracht gezien.

De sint Pancraskerk te Leiden.

Over den bouw van de tweede Leidsche parochiekerk zijn betrekkelijk weinig gegevens bewaard, die met zekerheid antwoord kunnen geven op de vragen omtrent het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het kerkgebouw. Het archief van de godshuis- of kerkmeesters is verloren gegaan en wij missen hier de serie oude rekeningen, die, gelijk bij de sint Pieterskerk, eenig licht zouden kunnen geven omtrent menig duister punt ¹⁾. Wel is het zeer belangrijke archief bewaard van het sinds 1366 aan de kerk verbonden kapittel ²⁾, doch aangezien dit college wél op den dienst in de kerk, doch niet op het gebouw als zoodanig had toe te zien, bevat dit archief, naast onschatbare gegevens over den kerkdienst, slechts enkele aanwijzingen voor de geschiedenis van de kerk zelf, gegevens, die wij dankbaar gebruikten, doch die ons niet het gemis

1) Zie: J. C. Overvoorde, Rekeningen uit de bouwperiode van de sint Pieterskerk te Leiden, in: Bijdr. t. d. gesch. v. h. bisdom Haarlem, dl. XXX, bl. 61-144.

2) Zie : Gemeente-archief Leiden. Archieven van de kerken, do& Mr. Dr. J. C. Overvoorde, 2 dl. 1915 (verder geciteerd als: Arch. v. d. kerken).

der rekeningen van de kerkmeesters kunnen vergoeden ¹⁾).

Het zijn in hoofdzaak enkele verspreide aantekeningen in de oudste registers, van het kapittel en de nadere omschrijving van de ligging der graven en altaren ²⁾), die eenig licht geven, doch verder zijn wij, naast enkele van elders bekende bijzonderheden, in hoofdzaak aangewezen op hetgeen uit den tegenwoordigen toestand van het gebouw over het verleden hiervan valt af te leiden. Verschillende vraagpunten zullen daarom slechts bij benadering eene oplossing kunnen vinden, al hopen wij toch in eenige gevallen althans de richting te kunnen aangeven, waarin de oplossing met vrij groote zekerheid te zoeken is.

Achtereenvolgens hoop ik hierbij te behandelen :

a. de kerk vóór de oprichting van het kapittel in 1366,

b. den nieuwbouw daarna tot aan den overgang aan de Hervormden, en

c. de lotgevallen na dien tijd tot op heden.

Voor die laatste periode heb ik ook dankbaar gebruik gemaakt van de inlichtingen, die mij ver-

1) Het beheer van het gebouw berustte bij de godshuismeesters, welke volgens de overeenkomst van 1368 met de stad werden ingesteld en jaarlijks door het gerecht zouden gekozen worden »bi rade ende consent» van den deken en den pastoor van sint Pancras. Voor het ter handnemen van groote bouwwerken zouden zij de toestemming noodig hebben van den deken, den pastoor en het gerecht. Zie Arch. v. d. kerken, Keg. no. 950.

2) Antiquum registrum A (ook bekend als Memoriale Faustorum). Arch. v. d. kerken, Inv. no. 415, met de vervolgen, aldaar nos. 416 en 417 en het Fundatieboek, aldaar no. 420.

strekt werden door den kundigen architect van de restauratie, den Heer W. C. Mulder, en den Heer J. Wind Hzn., den bekwamen opzichter van de restauratiewerken en sinds 14 jaar koster der kerk.

De parochie van de sint Pancraskerk valt buiten het oudste stadsgedeelte, dat gevormd wordt door de aan het ambacht Zoeterwoude ontnomen strook grond ten zuiden van den Rijn ¹⁾. Het Rijnneiland of de Waard, waarin de kerk verrees, behoorde dan ook oorspronkelijk zoowel burgerlijk als kerkelijk tot Leiderdorp, al mocht op de uiterste punt, den Burg tot aan de Burggracht, door de Duitsche **Heeren** voor de parochie van de sint **Pieters**-kerk worden aanspraak gemaakt ²⁾. Langzamerhand hadden zich wel in de Waard tegenover de stad eenige personen gevestigd onder de bescherming van den Burg, doch, hoe dicht zij ook bij de stad gezeten mochten zijn, zij bleven onder Leiderdorp **behooren** en waren verplicht om de kerk aldaar als hunne parochiekerk te bezoeken.

Naarmate deze nederzetting zich uitbreidde, werd het én voor de parochianen én voor den geestelijke een ernstig bezwaar, dat zij zoo ver van de **parochie**-kerk verwijderd waren. Dit gaf aanleiding tot de stichting van eene kapel in de Waard, waartoe

1) Zie hierover mijne inleiding op de archieven der kerken bl. IV.

2) Zie bovengenoemde inleiding bl.. VI en VII. De **Burg**-gracht, thans nog gedeeltelijk terug te vinden in het slootje naast de drukkerij van de firma Brill, liep eertijds door tot aan den Nieuwen Rijn. De gracht was reeds in 1467 gedeeltelijk gedempt. De aanspraken van de Duitsche **Heeren** werden met succes betwist, eerst door den pastoor van Leiderdorp en later door het kapittel.

bisschop Guido van Avesnes op den dag vóór sint Thomas (**20** December) **1314** toestemming verleende. Uitdrukkelijk werd hierbij bepaald, dat de nieuwe kapel een aanhangsel (appendix) van de parochiekerk te Leiderdorp zoude blijven en als zoodanig bediend zoude worden door den pastoor dier kerk, die van hier uit de H. Sacramenten aan de parochianen **zoude** toedienen. Tevens werd daarbij toestemming verleend om in de kapel te **doopen**, om daaraan eene begraafplaats te verbinden, en om gedurende den tijd van den bouw aldaar missen op te dragen op een draagbaar altaar, totdat de kapel en de begraafplaats zooverre gereed zouden zijn, dat deze behoorlijk konden gewijd worden ¹⁾.

Uit deze laatste bepaling blijkt afdoende, dat er tevoren op deze plaats **geene** andere kapel bestond, en dat dus de aantekening in een **17de** eeuwsch handschrift op het Gemeente-archief (Bibl. no. **6998**), als **zoude** de kerk reeds in **1280** zijn begonnen, in **1285** tot 5 voet hoog zijn opgebouwd en in **1301** voltooid, tot het rijk der fabelen is terug te wijzen, als lijnrecht in strijd met de ons nog bewaarde **officieele** bescheiden. Ik wijs hierop met nadruk, omdat deze aantekening aanleiding heeft gegeven tot het historisch onjuiste opschrift op den wand van het schip der kerk, als **zoude** die in **1280** zijn gesticht, eene vergissing, die ook gevolgd is in „Oude Gebouwen te Leiden”, bladzijde 96.

Het eerste begin van de sint Pancraskerk is dus terug te brengen tot de bisschoppelijke machtiging van **1314**, of bijna twee eeuwen na de stichting van de sint Pieterskerk in **1121**. Dit eerste kapel-

1) Zie de aangehaalde inleiding.

letje was zeer eenvoudig en bescheiden en wordt door oude schrijvers een arm „berderen”, dat is houten kerkje, genoemd. Het kon reeds 10 maanden daarna, in September 1315, gewijd worden en werd daarbij opgedragen aan den heiligen martelaar Pancratius¹⁾.

Reeds spoedig werd de kapel tot parochiekerk verheven, doch het is niet met zekerheid aan te geven wanneer dit geschiedde ; waarschijnlijk echter omstreeks het jaar 1355, toen dit gedeelte van de Waard binnen de stad werd getrokken, en niet reeds in 1321, zooals door sommige schrijvers op grond van de vermelding der „papelike provende ter nywer kercke” in dat jaar wordt aangenomen. De uitbreiding van de burgerlijke gemeente in 1355 zal allicht aanleiding gegeven hebben, dat men het toen bij Leiden gevoegde stuk tot eene afzonderlijke parochie heeft verheven, en kort daarna vinden wij dan ook in de bescheiden van eene *parochiekerk* van sint **Pancras** gewag gemaakt, nl. in 1356 en 1363²⁾. De bisschop zelf vermeldt in 1366 de kerk als *ecclesia* de Hoegheland, doch voegt hieraan toe, dat zij nog een appendix is van de *parochiekerk* te Leiderdorp en behoorde tot de zielenzorg van den pastoor aldaar.

Hoe deze kapel of kerk er in dit jaar uitzag, weten wij niet in alle bijzonderheden, doch de weinige ons ten dienste staande gegevens wijzen er op, dat

1) Volgens Orlers, 2de druk, 1641, bl. 104 op Zondag na O. L. Vrouwengeboorte, d. i. 14 September, en volgens Thaborita, waarschijnlijk juister op den Zondag *vóór* dien dag, d.i. 7 September 1315.

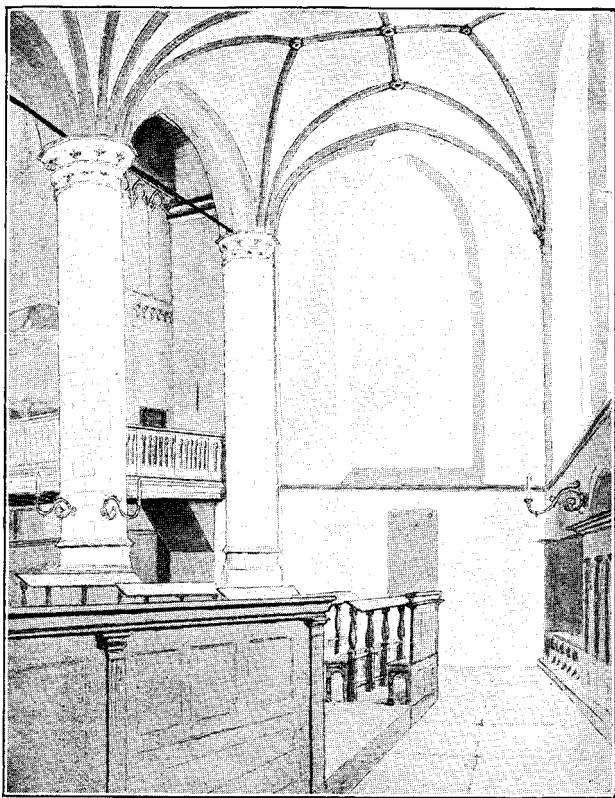
2) Arch. v. d. kerken Reg. nos. 822 en 888.

het toen een **steen**en kruiskerkje was, dat dus reeds vóór dit jaar in de plaats gekomen was van het oorspronkelijke en voorloopig houten gebouwtje. Mogelijk is dit reeds omstreeks 1321 geschied en wijst hierop de vermelding van de nieuwe kerk ¹⁾, al was deze toen ook nog slechts eene kapel zonder eigen zielenzorg.

Een klein gedeelte 'van de oude kerk is ons door een toeval bewaard gebleven. Bij de vergrooting na 1377 heeft men den ouden toren behouden en bij de vernieuwing in het laatste kwart der 15de eeuw heeft men het monumentale westfront der kerk voorloopig niet opgetrokken en de kerk aan die zijde door een **noodmuur** afgesloten. Hierdoor bleef ook de nieuwe toren achterwege en heeft men den toren van de oude kerk, die nu geheel binnen de vergrooting der kerk viel, voorloopig als **klokken**-toren behouden ²⁾. Men vindt dien thans nog als voet van het orgel en de nog in de kerk te ziene twee boogfriezen met **lisenen** bewijzen, dat deze kerktoren oorspronkelijk vrij tegen de kerk heeft aangestaan en dus van drie zijden vrij te zien was. Anders toch had het geen zin gehad om de zijmuren van den toren met deze boogfriezen te versieren. Deze toren is 4.80 M. breed en geeft ons hierdoor een gegeven om de bescheiden breedte van de kerk te benaderen. Waarschijnlijk zoude men na verwijdering van het **muurwerk** achter het orgel de moeten kunnen terugvinden, waar het **kerkdak** tegen den toren heeft aangesloten, en

1) Aldaar Inv. no. 821 en Keg. no. 742.

2) De toren wordt o. a. reeds vermeld in 1369.

Gezicht uit den **noorderzijbeuk** van het schip op den ingebouwden toren van de oude kerk.

zoude men daardoor ongeveer de grootte van dit gebouw kunnen berekenen.

De toren is van baksteen opgetrokken; de twee versierde spaarvelden zijn het beste bewaard gebleven aan de noordzijde. Het bovenste veld is van boven gesloten door 2 maal 2 spitsbogen met **driepasvulling** en in het midden door eene verhoogde ribbe verticaal gedeeld. Het onderste veld is slechts aan den bovenkant versierd met een fries van twee rijen dooreengeslingerde rondboogjes, die elk op een uitgemetseld steentje rusten. Merkwaardig is het, dat de **lisenen** bij het bovenste spaarveld veel smaller zijn dan bij het onderste.

De bovenkant van den toren was door een **rondboogfries** overkraagd, waarvan de oude vorm nog behouden is onder het dak boven het tongewelf van het schip.

De **toren** wordt reeds in 1409 als campanile vermeld, hetgeen er op wijst, dat er reeds toen eene klok in was. In 1429 wordt zelfs een groote of maius campanile vermeld, zoodat **er** toen ook een kleinere moet geweest zijn, waarmede wellicht op een dakruiter met klokje kan zijn bedoeld. De trap in den toren was, evenals nu, in 1468 van hout.

In den toren is eene doorgang naar de kerk, welke thans door een **steen**en kruisgewelf uit lateren tijd is overdekt.

De verdere gegevens over dit thans verdwenen kerkje zijn zeer schaarsch. Toch blijkt hierover het een en ander uit de omschrijving der graven van vóór de verbouwing. Het belangrijkste is hierbij de aanduiding van het graf van Jacob van der Hant, als oorspronkelijk gelegen in het oude koor en nu (d.i. in 1460) in den buik der

kerk ¹⁾. Elders wordt het vermeld als gelegen in den buik der kerk, het 3de graf van de trappen van het koor. Deze Van der Hant was een der stichters van het kapittel, wiens nagedachtenis steeds hoog in eere werd gehouden, en het is dus uitgesloten, dat men naderhand zijn graf van de eereplaats in het koor naar een minder belangrijk gedeelte der kerk zoude hebben overgebracht. Het graf was dus niet verplaatst, maar het oude koor der kerk was door de vergrooting thans in de kerk komen te vallen. Men heeft dus bij de vergrooting het nieuwe koor achter de oude kerk opgetrokken en het gebouw met minstens de diepte van het koor vergroot. Zoodra dit gereed was heeft men zelfs, gelijk uit andere gegevens blijkt, het graf van Van der Hant naar het nieuwe koor overgebracht.

Hiermede is ongeveer de lengte van de kerk te bepalen. Deze begon bij den toren en eindigde bij het nieuwe koor en heeft dus hoogstens **40** M. bedragen.

Het schip was van zijbeuken voorzien, gelijk blijkt uit de omschrijving van het graf van Jacop Moen, hetwelk lag bij de twee vroegere pilaren ²⁾. Het was een kruiskerkje, blijkens de vermelding van het kruis bij de omgang van het koor in 1372.

1) Volgens eene aantekening uit 1460 is Jacop van der Kant begraven in choro antiquo, hoc est nunc in **ventre** ecclesiae — directe in medio **ventris** ecclesiae in tertio sepulchro a gradibus chori computando. Het graf werd naar de kooromgang overgebracht post aedificationem novi chori.

2) Het graf van Jacop Moen lag versus **meridionalem** partem cymeterii ad murum **anterioris partis** ecclesiae **inter** duas **pilas partis** anterioris eiusdem ecclesiae, ita quod caput eius dictam **secundam** pilam quasi **contingere** videatur.

' Volgens het Antiquum registrum werd het koor versierd door Ghiselbertus van Walenborch, den eersten proost van het kapittel. Dit kan echter **zoowel** op het oude als op het nieuwe koor betrekking hebben, aangezien hij eerst na **1383** is overleden.

Aan de kerk was eene kosterij verbonden, reeds vermeld in 1370, en de kerk werd omgeven door een kerkhof (vermeld in **1369**), hetwelk door eene gracht was omringd. Hij de vergrooting der kerk werd een gedeelte van het oude kerkhof **ingegenamen**, waarna dit in **1382** werd vergroot. Wellicht is toen de gracht gedeeltelijk gedempt. Wij vinden althans later van een rooster aan het kerkhof melding gemaakt, tot **wering** van varkens en ander vee. Dit rooster ware overbodig geweest, indien het kerkhof geheel door eene gracht was omgeven.

In de kerk waren reeds vóór de oprichting van het kapittel eenige diensten gesticht, zooals de kapelrie van sinte Catharina, gesticht in **1362** ¹⁾. De hieraan verbonden geestelijke werd in 1377, tegelijk met drie geestelijken van andere reeds bestaande vicarieën, in het kapittel opgenomen elk tegen het genot van eene halve kanunniksportie ²⁾.

Ware de stichting van het kapittel in 1366 achterwege gebleven, dan **zoude** het kerkje waarschijnlijk later bij de toeneming van het aantal parochianen eenige uitbreiding hebben ondergaan, gelijk o. a. bij de O. L. Vrouwenkerk is geschied, doch **zoude** het evenals deze van weinig beteekenis zijn gebleven en verre overschaduwde door de oudste **parochie-**

1) Arch. v. d. kerken Reg. no. 888.

2) Aldaar Reg. nos. **1193**, **1194** en **1199**.

kerk van sint Pieter, waaraan de zielenzorg verbonden was van het grootste en rijkste deel der oude stad. Thans bracht echter de verheffing tot kapittelkerk eene geheele wijziging in den toestand, daar het oude kerkje weldra te klein moest blijken voor de aan het kapittel verbonden diensten. Eene belangrijke vergrooting was daarvoor noodzakelijk en deze leidde tot de verbouwing van het oorspronkelijke kerkje en den bouw van een nieuw koor aan het oude kerkgebouw, dat op zijne beurt weder heeft **plaats** gemaakt voor den majestueusen bouw, dien wij thans nog, ook in den onvoltooiden staat, bewonderen.

Wij willen thans de bespreking van den **kerk**-bouw niet onderbreken door de beschrijving van de stichting van het kapittel, doch verwijzen hiervoor naar de inleiding op den Inventaris van de archieven der kerken.

Reeds den 9^{en} Februari I 377, dus slechts 9 jaren na de stichting van het kapittel, werd volgens eene aantekening in het Antiquum registrum met den nieuwbouw begonnen, welke geschiedde met kolommen of pilaren, gelijk hierbij uitdrukkelijk wordt vermeld ¹⁾.

Wij zouden echter waarschijnlijk eene onjuiste gevolgtrekking maken, indien wij hieruit wilden besluiten, dat op dien datum met het bouwen zelf reeds werd begonnen. Vier jaar later toch, 8 Juni 1381, vinden wij vermeld, dat het nieuwe koor

1) Antiquum registrum, fol. 54 vs.: Hoc anno domini 1377 mensis Februarii die nono structura ecclesiae nostrae novae cum calumnis seu pilaris originem cepit salubrem, domino annuente. Zie Bijdr. Vad. gesch. N. Reeks VI (1870).

werd gefundeerd en dat velen de groote breedte der fundamenteu bewonderden ¹⁾. Dit nu is alleen mogelijk, indien de bouw van het koor toen pas was ter hand genomen, zoodat het begin van den bouw in 1377 niet op het koor, maar op een ander gedeelte van de kerk zoude moeten slaan. Eene vergelijking met wat van andere kerken bekend is, leert ons echter, dat algemeen bij de vergroo-ting met het koor begonnen werd, en hiertoe was te Leiden te meer aanleiding, omdat juist hier door de instelling van het kapittel behoefte bestond aan meerdere ruimte in het koor. Zonder koor was eene kerk niet denkbaar en het is daarom vrijwel aan te nemen, dat men ook hier den nieuwen bouw begonnen heeft met het nieuwe koor en wel door dit achter het koor der oude kerk op te trekken, hetwelk dan eerst werd afgebroken, nadat het nieuwe koor zooverre gereed was, dat de dienst er verricht kon worden.

Nemen wij dit aan, dan kunnen wij de **aanteekening** van 1377 slechts aldus verklaren, dat hiermede is bedoeld, dat op g Februari 1377 definitief het plan van den bouw is goedgekeurd, en wel met een koor met ruime kooromgang, van het koor door statige kolommen gescheiden, mogelijk in concurrentie met een bescheidener plan zonder kooromgang. De aanteekening, dat de fundamenteu van het nieuwe koor veler bewondering wekten door de breedte, sluit zich dan hierbij volkomen aan.

1) Antiquum registru, fol. 75: Item anno **domini** 1381, die **octava mensis** Junii, qui fuit **sabbato** post festu **pentecostis**, fundatus est choru novu ecclesiae nostrae, **admirantibus** pluribus de latitudine fundamenti.

In het zelfde jaar vinden wij vermeld, dat er 5 altaren werden gewijd ¹⁾, welke wij later alle in de kooromgang terug vinden. Het blijkt echter niet, dat die reeds in dit jaar aldaar zijn opgericht en het is mogelijk, dat die eerst tijdelijk in de oude kerk eene plaats hebben gevonden en eerst later naar de omgang zijn overgebracht. Het is toch niet waarschijnlijk, dat men binnen het jaar 1300- ver met den bouw gevorderd zoude zijn. De aan-teekening van het wijden der altaren is daarenboven in het Antiquum registrum eene folio vóór die over de fundeering van het koor geplaatst en dus eerder aldaar ingeschreven ²⁾.

De bouw werd echter met kracht begonnen, 1300- dat men reeds in 1382 eene begangenis kon houden van een graf, die tevoren moest uitgesteld worden wegens de werkzaamheden van den bouw ³⁾, en in 1395 werd aan de kerk 8 pond geschonken voor den bouw, en in het bijzonder voor de glazen in het koor, zoodat waarschijnlijk in dit jaar het koor, althans tot aan den bovenbouw, reeds gereed was. In 1404 vinden wij de vieringskolommen vermeld. Waarschijnlijk is het koor eerst omstreeks 1433 ook inwendig geheel afgewerkt, althans wij vinden in 1432 gewag gemaakt van den nieuwbouw van

1) Het waren de altaren gewijd aan sint Salvator, de Heilige Maagd, het Heilige Kruis en sint Nicolaus, sinte Maria Magdalena en sint Michael en sint Benedictus.

2) Fol. 74 vs. Van de verplaatsing van een altaar na de vergrooting der kerk vindt men een voorbeeld bij het sint Severus-altaar, dat vroeger in het zuidelijk deel bij de vrouwen-stallen stond, welk gedeelte later werd afgebroken (nunc deletum) en in 1437 voorkomt in de omgang van het koor.

3) Quod prius facere nequimus propter structuram.

het koor, in 1434 van de plaatsing van altaren in de nieuwe kooromgang en in 1436 van een graf aldaar ¹⁾. Over de werkzaamheden zelf in dien tijd vindt men slechts een post in de stadsrekening van 1426, waarbij de stad metselspecie van de kerkmeesters koopt, en twee vermeldingen van schenkingen voor de timmering in 1433 ²⁾.

Intusschen was men begonnen aan den bouw van den nieuwen dwarsbeuk, doch ook hierover ontbreken verdere gegevens. Alleen wordt vermeld, dat de kerkmeesters in 1433 hunne toestemming verleenden om een graf in den „wtlaet”, d.i. den dwarsbeuk, te ruilen tegen een graf in het koor, waaruit men zoude kunnen afleiden, dat omstreeks dien tijd de werkzaamheden aan den nieuwen dwarsbeuk begonnen zijn. Meer dan een vermoeden is dit echter niet, daar verdere aanwijzingen ter controle ontbreken. Waarschijnlijk bleef het oude schip met den toren ongewijzigd.

Omtrent dezen tijd is het besef doorgedrongen, dat ingrijpender werkzaamheden noodig waren om de kerk aan de nieuwe eischen te laten voldoen, en dat slechts door eene geheele vernieuwing en vergrooting de gewenschte oplossing te verkrijgen was. Wanneer wij dan ook zien, dat het kapittel met de kerkmeesters en de parochianen in 1466 aan de vroedschap vragen om „wt graciën der kercke te hulpe te comen tot haeren timmeringe

1) In 1434 wordt ook een graf in den „wtlaet” geruild voor een graf bij de tweede nieuwe kolom aan de N.Z. van het koor van beneden af bij het nieuw gestichte altaar van sinte Elisabeth. Arch. v. d. kerken, Reg. no. 1734.

2) Zie bovengenoemd Keg. no. 1734.

van der stede wegen", dan geloof ik, dat wij hierin niet eene aanvraag te zien hebben voor steun bij de verdere afwerking van den bouw van 1381, maar eene bede om hulp voor het reeds toen opgevatte grootsche plan voor een geheel nieuwen kerkbouw. Het resultaat was echter gering, want uit het vervolg der aantekening blijkt, dat „daer een zwigen of ghedaen worden” ¹⁾. De subsidie werd dus geweigerd en dit zoude allicht niet geschied zijn voor eene bescheiden bijdrage voor de voortzetting van den bouw, daar in hetzelfde jaar wel 200 gulden aan de sint Pieterskerk werd toegestaan ²⁾. Voor het grootsche plan waren de tijdsomstandigheden toen niet gunstig en waarschijnlijk is dit, — mede door de weigering van steun uit stadskas, — eenigen tijd aangehouden en eerst omstreeks 1480 tot uitvoering gekomen. Het tegenwoordige gebouw toch is niet dat, hetwelk na de oprichting van het kapittel werd gebouwd. Alle vormen hiervan wijzen er op, dat met den tegenwoordigen bouw eerst in het eind der 15de eeuw kan zijn begonnen en dat deze verder grootendeels eerst in de 16de eeuw is ontstaan. Ik wijs hiervoor op de netgewelven in de omgang van het koor en in de zijbeuken, waarvan de ribben aan den Tudorboog naderen, op den vorm der spitsbogen van het vieringskruis, op de diep-uitgeboorde kapiteelen en de slappe bogen van de nissen aan het triforium en onder de ramen van

1) 'Tresoriersrekening, 1466. De »tymmerloedze' der kerk bleef staan en wordt nog in 1479 vermeld.

2) Zie Tres. rek. 1466. Aan den commandeur van sint Pieter werd 200 pond voor zijne timmering toegestaan, onder beding, dat het gerecht voor zijne vergaderingen gebruik zoude mogen maken van de nieuwe zaal.

het schip, op de late vormen der redants in de triforiumnisjes en op den **geheelen** opbouw van de monumentale fronten der transseptarmen, welke niet toelaten om hierbij aan een bouw van ouder datum te denken.

Er moet dus omstreeks 1480 een begin gemaakt zijn met eene geheele vernieuwing der kerk, die gedurende het eerste kwart der 16de eeuw is voortgezet, en waarbij, blijkens het verschil in de bewerking van de kapiteelen in het koor met die in het schip en in de westzijde van den dwarsbeuk evenals in I 381 met het koor is begonnen.

Het blijkt niet in welk jaar deze laatste bouw definitief is gestaakt. De tegenwoordige kerk bewijst echter, dat deze nooit geheel is voltooid. Het schip is niet verder opgetrokken dan tot aan de hooge ramen van het middenschip, waarvan men de aanzetten nog in geheel ongeschonden staat kan terugvinden achter de zadeldakjes boven de zijbeuken, evenals het triforium of de nonnengang, die evenals bij het koor en den dwarsbeuk, onder de hooge vensters van het schip doorloopt, doch thans aan het oog onttrokken is door het boven de kolommen aangebrachte houten tongewelf ¹⁾. Ook het west- of hoofdfront der kerk bleef achterwege en men heeft het schip aan die zijde, even voorbij de eerste kolom, met een **noodmuur** afgesloten, waarin de ribben van de **steen**en gewelven der zijbeuken thans smoren. Deze voorloopige toestand bleef bij gebrek aan geldmiddelen tot heden gehandhaafd.

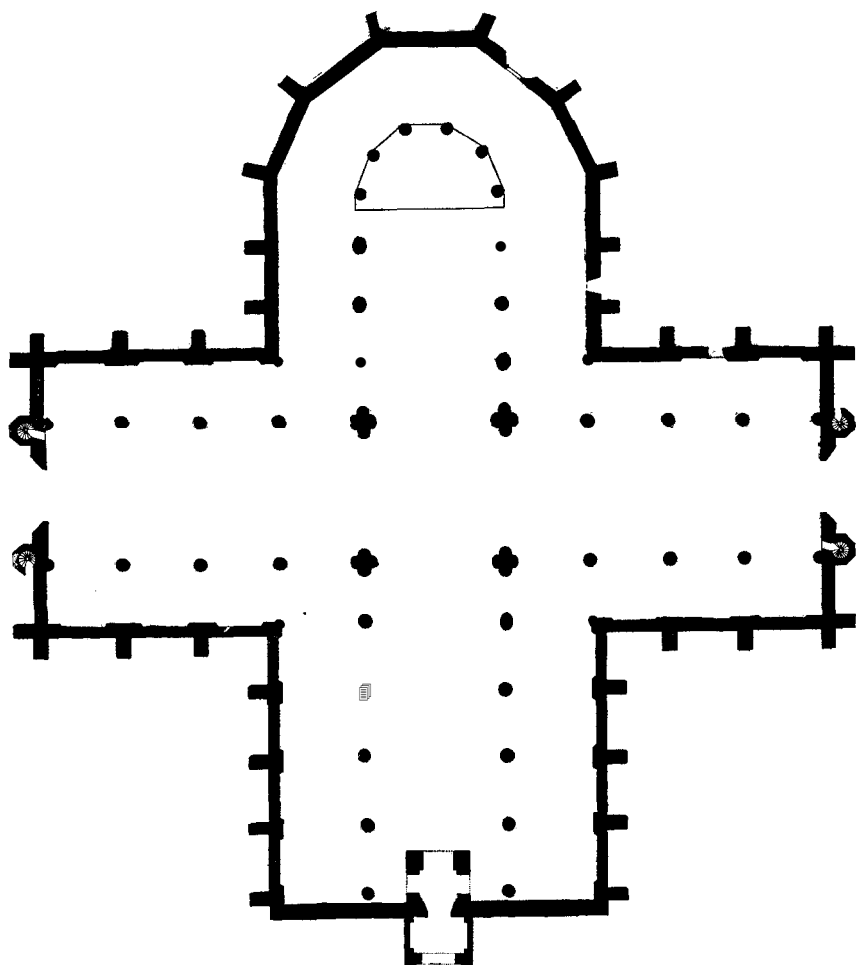
Volgens het oorspronkelijke plan had het schip langer moeten worden, echter slechts ongeveer

1) Hierbij ontbreken de redants en de balustrade.

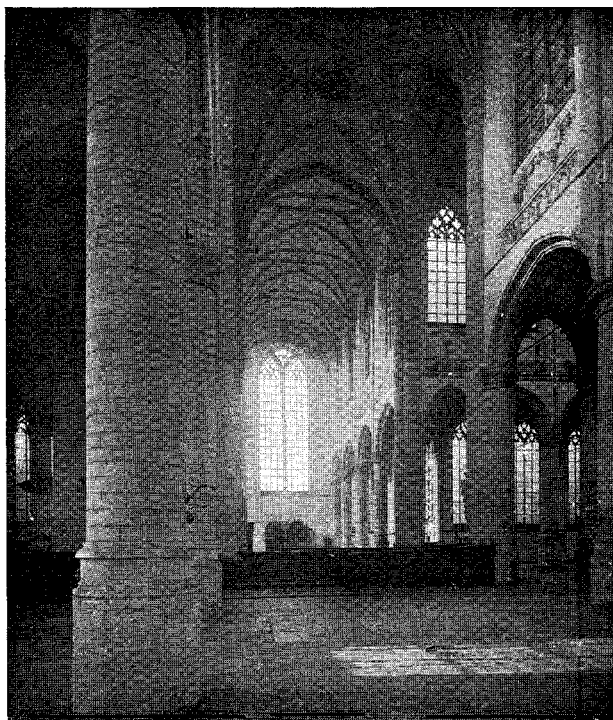
4 Meter, die aan de breedte van de eerste, meest westelijke travee ontbreken. Ware deze travee voltooid, dan ware het schip 6 travees lang geworden, met inbegrip van de met den zijbeuk van den dwarsbeuk samenvallende 6de travee, en had men dus eene indeeling van het grondplan verkregen, die in meer kerken wordt aangetroffen, o. a. bij de sint **Pieters**-kerk alhier. Ook is het mogelijk, dat het plan op 7 travees was aangelegd, zooals bij vele andere kerken, doch een nog **groot**er plan is zeker onwaarschijnlijk.

Het is niet onmogelijk, dat bij eene ontgraving van het terrein vóór den tegenwoordigen **westmuur** de fundamenteën voor den definitieven **westmuur** en voor den toren zouden worden teruggevonden, aangezien dikwijls bij den bouw van het schip de fundamenteën voor den **geheel**en bouw werden gelegd, al vond de afbouw eerst later in verschillende perioden plaats. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk, dat men vroeger een gedeelte van die fundamenteën heeft ontbloot en dat hieruit de sage is ontstaan, dat deze zich tot aan den Nieuwen Rijn zouden voortzetten. Dit is zeker onjuist, doch dat deze fundamenteën der muren wel van **groot**en omvang moeten zijn, kan hieruit blijken, dat bij eene ontgraving van de fundeering van een der kolommen van het schip onder leiding van den Heer Mulder, de fundamenteën meer dan 4 Meter diep bleken en op die diepte reeds eene versnijding van 6 Meter vertoonden.

Bezien wij thans eenigszins nader de kerk, zooals die zich na de verbouwing in het eind der 15de en in het begin der 16de eeuw heeft ontwikkeld en in de eerste plaats den plattegrond der kerk.

Plattegrond.

Gezicht in den dwarsbeuk.

Deze vertoont een Grieksch kruis met nagenoeg gelijke armen, waarbij de breedteas iets kleiner is als de lengteas. Het koor is drie travees lang, behalve de sluiting, en is omgeven door eene kooromgang, die e.a. het koor door vijf zijden van een 10-hoek is gesloten. Bij de sint Pieterskerk geschiedt de sluiting door 5 zijden van den 12-hoek. Koor en omgang zijn gescheiden door spitsbogen op natuursteen kolommen, welke van een kapiteel met dubbelen bladerrand en een eenvoudig achtkant basement zijn voorzien. De hoekkolommen van het koor zijn als vieringskolommen tot het gewelf doorgetrokken om een **steen**en gewelf te kunnen dragen, dat echter niet is aangebracht. Deze vieringskolommen zijn zwaarder aangelegd en vertoonen in doorsnede een vierkant met **een**en halven cirkel beschreven op elke zijde.

Het hoogkoor, waar het hoofdaltaar stond, is thans 2 treden **hooger** dan het overige koor. Waarschijnlijk heeft ook het verdere gedeelte oorspronkelijk **hooger** gelegen, al zijn de bewijzen hiervoor thans niet meer aanwezig ¹⁾.

De kruisarmen zijn zeer breed door de toevoeging van zijbeuken, een rijkdom in opzet, die in ons land slechts bij de sint Stevenskerk te Nijmegen

1) Volgens eene teekening van J. L. **Cornet** uit omstreeks 1850 lag toen het hoogkoor slechts eene trede **hooger**. Voegt men hierbij, dat eene teekening van G. Lamberts uit **1835** ons het koorhek voor de kooromgang te zien geeft met een schuinoplopend plankje voor den dorpel, dan kan hieruit gereconstrueerd worden, dat het koor vóór het hoogkoor toen eene trede **hooger** lag dan nu. De teekening is echter hiervoor geen afdoende bewijs, daar het plankje ook alleen gediend kan hebben om het overstappen van den dorpel te vergemakkelijken.

wordt teruggevonden en gedeeltelijk bij de sint Pieterskerk alhier, waarbij de zijbeuken echter slechts aan ééne zijde van den dwarsbeuk zijn uitgevoerd.

Het schip is 6 travees lang, waarvan de meest westelijke slechts is aangegeven. Het is van gelijke breedte als het koor en de zijbeuken komen in breedte overeen met de kooromgang. De travees van schip en koor zijn gelijk van breedte, terwijl die van den dwarsbeuk **breeder** zijn, doch met minder diepe zijbeuken dan bij schip en koor.

De hoofdmaten van de kerk zijn, buitenwerksch gemeten, dus met de ongeveer **90 cM.** dikke muren, lengteas 66 M., koor met omgang tot aan het hart van de **vieringskolom** 28.7 M., tusschen de **vieringskolommen** van hart tot hart **10 M.** en van het schip 26.5 M. Koor en schip zijn 24.5 M. breed en de breedte over den dwarsbeuk bedraagt 59 M. De breedte van het middenschip is **10.5 M.** en die van den dwarsbeuk met de zijbeuken 21 M. 1). De hoogte van het koor tot het **steen** gewelf is 26.5 M., tot den nok van het dak 37.75 M. en in de zijbeuken 12 M. of respectievelijk c. 90, 1 25 en 40 voet.

Behalve de in de **17de** eeuw tegen de kerk aangebouwde huisjes vertoont deze thans nog slechts één aanbouw en wel de twee bij de administratie der kerk in gebruik zijnde vertrekken aan de zuidzijde van de kooromgang. De deur in den dwarsbeuk is later aangebracht en de westelijke toegang tot het koor is eerst bij de restauratie der kerk weder

1) De maten zijn genomen naar de mij ten **dienste** staande plattegronden uit den eersten tijd der restauratie en kunnen niet op volkomen betrouwbaarheid aanspraak maken.

ontbloot. Deze toegangen schijnen oorspronkelijk te zijn en kunnen dan slechts geleid hebben tot de fabriekskamer en de sacristie. Koorkapellen zouden niet op deze wijze zijn afgesloten. Er zijn vroeger wel kapellen aan de kerk verbonden geweest, doch deze zijn thans verdwenen. Men vindt nog in den grond de fundamente van muren evenwijdig aan den oostelijken gevel van den zuiderdwarsbeuk, doch deze zullen waarschijnlijk niet tot eene verdwenen kapel kunnen behoord hebben; aan den buitenmuur aldaar zijn geen sporen van later gedicht **muurwerk** te zien. Wel is er vroeger eene groote opening geweest in den **zuidermuur** van de **kooromgang** tegen de sluiting aan, welke waarschijnlijk toegang gaf tot eene kapel, De grootte hiervan is nog vrij nauwkeurig te bepalen aan de scheuren, die in het pleisterwerk zijn ontstaan op de plaats, waar het oude en het nieuwe **muurwerk** **samen-** komen. Bij het bekloppen van den muur kan men ook de plaats van den toegang naar de kapel gemakkelijk terugvinden. De scheuren in den zuidelijken muur van de koorsluiting daarentegen wijzen slechts op een later gedicht poortje, hetwelk nog op den hierbij afgebeelden plattegrond is aangegeven.

Uit de oude bescheiden blijkt, dat er drie kapellen in de kerk waren en wel de Onze Lieve **Vrouwen-**kapel, de Kruiskapel en die van de Heilige Drie-vuldigheid.

Deze laatste lag aan de noordzijde van het nieuwe werk ¹⁾ en bevatte o.a. het altaar van O. L. Vrouwe ter nood **Gods**, hetwelk reeds in 1404 wordt ver-

1) In 1480 vermeld als: in novo opere.

meld. Van de kapel zelf vond ik het eerst in 1422 gewag gemaakt.

De beide andere kapellen waren waarschijnlijk reeds in de oudste kerk aanwezig en zijn dan bij de vergrooing verplaatst. De O. L. Vrouwenkapel wordt reeds in 1385 vermeld en bevatte de altaren van sinte Agatha, de Drie Koningen en de Heilige Maagd. Dat van Gengulphus was in of bij de kapel gelegen. De juiste ligging is onbekend. De kapel lag in een zijbeuk bij het altaar van sint Pancratius, dus dicht bij den opgang tot het koor, gelijk ook uit de omschrijving van de graven valt op te maken, en dicht bij het kapittelhuys. De kapel wordt omstreeks 1441 als een uitbouw vermeld.

De Kruiskapel lag in 1386 aan den zijmuur der kerk en in 1395 aan het begin van de kooromgang aan de oostzijde ¹⁾. Waarschijnlijk is dit de verdwenen kapel aan die zijde, waarvan de muur nog de grootte van de vroegere muuropening aangeeft. In deze kapel waren de altaren van sinte Anna (vermeld in 1487), sint Christophorus (1472), het H. Kruis (1447), sinte Maria Magdalena en sint Quirinus.

Onder de verdere aanbouwen noemden wij reeds de sacristie en de fabriekskamer. De sacristie lag aan de zuidzijde van de kooromgang naast de kamer van de fabriekmeesters en had evenals deze door eene deur gemeenschap met de kerk ²⁾. Zij wordt

1) In 1395: ad murum lateralis ecclesie in principio ambitus chori lateralis australiensis, in 1439: hodierno tempore in ambitu chori ad altare sancti Sebastiani, in 1493: in ambitu lateris meridiodalis.

2) In 1510 wordt een graf vermeld: in ambitu chori ad parietem meridionalem versus januas sacristie et camere magistratorum fabrice. Deze behoorden tot het niet gewijde

Gezicht in het koor.

Gezicht in den dwarsbeuk met een gedeelte van het koorhek, de gedenktafel voor P. A.z. v. d. Werff en een der oude kerkkronen. Naar eene teekening van G. Lamberts, 1835.

reeds in 1390 vermeld. De kamer van de **fabriekmeesters** diende waarschijnlijk voor de administratie der kerk- of godshuismeesters, die het beheer over het gebouw voerden. Deze hadden vroeger ook een vertrek als „**overste contoer** upwaart” in gebruik, dat zij in 1437 aan het kapittel afstonden. De ingang hiervan in den zuiderdwersbeuk ziet men nog op eene teekening van G. Lamberts uit **1835** (waarschijnlijk ongeveer waar nu het kostershuis is).

Het kapittelhuis lag naast de O. L. Vrouwenkapel, blijkens eene overeenkomst uit 1480 over eene goot tusschen beide gebouwen. Ook de pastoor had eene eigene woning, als cureitshuis vermeld, welke echter niet onmiddellijk aan de kerk was verbonden.¹⁾

De thans in den **oostmuur** van het **noorder** transept aanwezige doorgangen naar bergruimten zijn eerst in later tijd aangebracht.

Bezien wij thans het kerkgebouw, zooals zich dit uit het zooeven besproken grondplan heeft ontwikkeld. Wij behandelen hierbij tevens, wat ons van den bouw na 1381 bekend is, welke in hoofdzaak bij de indeeling der kerk van c. 1480 heeft aangesloten. Wij beginnen bij het koor en bewonderen hierbij zoowel de hoogte van het middengedeelte als de rijke lichtverdeeling door de hooge en lage vensters.

gedeelte, het solarium, vermeld in **1389**: *subiter gradum quod ascenditur solarium*, en in **1370**: *inter stalla feminarum versus septentrionalem ante anteriorem partem solario suppositum*.

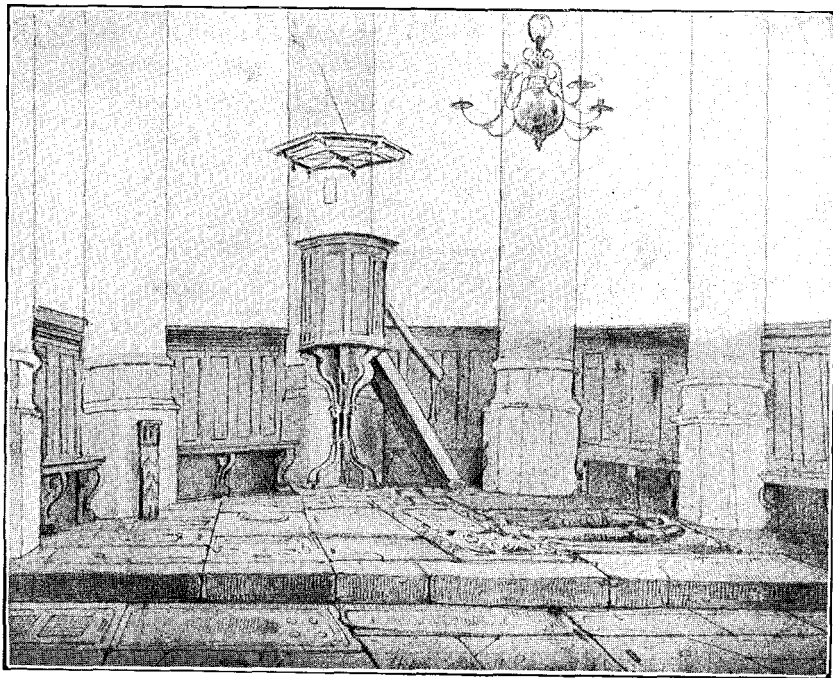
1) Vermeld in 1410. Arch. v. d. kerken, **Reg.** no. 1810.

Onder de hooge ramen zijn spaarnissen aangebracht en eene gaanderij met balustrade en **maaswerk** in de bogen der nissen. Elk spaarveld is door eene kolom met draagsteen in twee nissen verdeeld, die door een **slappen** boog gesloten worden, welke rijk met lofwerk is versierd. De aard der versiering wijst op het einde der 15de eeuw. Het is grootendeels vernieuwd en aangevuld bij de restauratie der kerk, evenals de versiering in den dwarsbeuk. Hierbij is echter zooveel mogelijk gevolgd, hetgeen nog van het oude werk aanwezig was.

Boven de kapiteelen zijn tegen den muur van het hooge koor slanke kolonnetten aangebracht, waarop thans het omstreeks 1850 aangebrachte houten gewelf rust ¹⁾). Blijkens de aanzetten van de luchtbogen tegen de buitenmuren was er op gerekend, om het koor en den dwarsbeuk met een **steen** gewelf te overdekken. Dit is echter alleen in de zijbeuken van het schip en van den dwarsbeuk en in de kooromgang geschied. Deze gewelven rusten met de ribben op de kapiteelen der kolommen en aan de zijmuren op daarin gemetselde halve kapiteelen.

Het koor was van het kruis gescheiden door een koorhek, waarvan de moeten nog in de hoekpilaren zijn aan te wijzen o. a. onder het voetje van een engeltje van het grafteeken van Van der Werff. Deze twee moeten geven de plaats aan van de bevestiging van den balk boven het koorhek, welke zich tot voor korten tijd nog bevond in een pakhuis van de firma de Vries en Stevens aan de

1) Ook deze alleen bij zeer laat-gothische kerken voorkomen-
de dunne kolonnetten wijzen op het einde der 15de eeuw.

Gezicht in het koor met banken in de koorsluiting, preekstoel en oude kerkkroon.
Naar eene teekening door J. L. Cornet.

Oude Vest. Dit hek correspondeerde met de afsluitingen van de kooromgang waarvan een nog voorkomt op de teekening van G. Lamberts uit 1835. Ook uit de ligging der zerken aldaar kan men bewijzen, dat hier iets veranderd is. Mogelijk was hier de omgang **hooger** dan den dwarsbeuk, gelijk het schuine plankje voor het hek schijnt aan te duiden.

Verschillende altaren versierden het koor en de daaraan gelegen kapellen. Een groot aantal dezer altaren was tegen de koorkolommen geplaatst. Midden in het koor, op de verhooging, stond het hoogaltaar en op zijde hiervan de zetels voor deken en proost en voor de overige kapittelheeren. Vaste koorbanken vond ik niet vermeld, doch wel was voor de zetels der verschillende **waardigheid**-bekleeders eene vaste plaats aangewezen ¹⁾.

Het blijkt niet, dat de kooromgang afgescheiden was van het koor, hetwelk waarschijnlijk iets **hooger** lag. De altaren vormden van zelve reeds eenige afscheiding en aan de kolommen is thans niet meer eenig spoor van daaraan vroeger bevestigde afsluitingen terug te vinden.

In later tijd waren in de sluiting **van** het koor **achter** banken en schotwerk geplaatst, welke een **17de** eeuwsch karakter dragen en mogelijk in de plaats gekomen zijn van eene oudere afsluiting.

In de omgang stond het Sacramentshuisje, waarvoor in **1369** een legaat aan de kerkmeesters werd vermaakt voor de lamp en in **1447** **voor** twee

1) De zetel van den deken stond bij de sacristie, dus aan de oostzijde.

daarbij te branden stalkaarsen ¹⁾. Het stond op een schamel, die in 1509 uitdrukkelijk wordt vermeld ²⁾.

In de oude bescheiden vinden wij verder gewag gemaakt van de ambo, of aan het koor uitgebouwde spreekplaats, vanwaar de aanspraken tot het volk gehouden werden. De ambo stond naast de groote vieringskolom op den hoek van het koor ³⁾ en wordt het eerst in 1399 en het laatst in 1535 vermeld. In 1389 wordt van eene cathedra gewag gemaakt, waarschijnlijk is dit de zetel van den deken.

Vóór de ambo, dus in het transsept waren de vrouwenstallen, vermeld in 1399. Volgens het keurboek van 1406 stonden deze zoowel in het schip als in de beuken en mochten die niet verder naar voren, dat is naar het koor, gebracht worden dan tot de eerste pilaar, d. i. de vieringskolom aan de west- of torenzijde. Alleen de burggravin en de riddersvrouwen mochten hare zetels dichter bij het koor plaatsen en in het algemeen werden

1) **Arch.** v. d. kerken, Reg. nos. 991 en 1886. Een graf lag in 1436 (Fol. 94): in ambitu chori iuxta calumpnam orientalem infra quam est positam tabernaculum eucharistie.

2) Het Sacramentshuisje wordt o. a. vermeld als conservatorium (1411), tabernaculum (1448) en **domus venerabilis sacramenti** (1509). Omstreeks 1496 werd ook een Sacramentshuis op het sint Stevens-altaar geplaatst. **Arch.** v. d. kerken, Reg. no. 1922.

3) **Pilare magnum** ad quod ambo situatum est. Gewoonlijk had de ambo een opgang uit het midden van het koor en een uitgang naar het westen, en tevens twee treden voor den spreker. De epistelen werden van de hoogste trede gelezen en de evangelielezing door den **su** bdiaken geschiedde van de lagere plaats. vgl. **Du** Cange.

uitzonderingen toegelaten voor grafdiensten en bruiloften, Het was in het bijzonder verboden om de stallen en de matten of planken, die door de vrouwen gebruikt werden om op te staan, te plaatsen in het midden van den dwarsbeuk tusschen de beide zijdeuren en het koor ¹⁾).

De dwarsbeuk is op dezelfde wijze behandeld als koor en omgang. Ook hier vindt men de kolommen met dubbelen **bladrand** en de nissen en versierde bogen onder de hooge ramen. De armen zijn 3 travees breed. De aanleg van de zijbeuken geeft een rijk aanzien aan de dwarsbeukarmen, die overvloedig licht ontvangen uit het groote venster in elk der frontgevels en de vensters in de assen der zijbeuken. De hoekpilaren van het vieringskruis zijn tot aan het gewelf opgetrokken en zwaarder aangelegd dan de overige kolommen, in verband met de voorgenomen overwelfing met een **steen**en gewelf. Ook hier en in den dwarsbeuk bleef dit onuitgevoerd; de bedoeling om dit aan te brengen blijkt echter uit de aanzetten voor luchtbogen. Het thans aanwezige houten gewelf werd c. 1850 geplaatst.

De teekening der redants in de boogjes van het triforium en die van de **kapiteelen** der kolommen van de zijbeuken verschillen aan de oostzijde met die aan de westzijde. De eersten, die geheel met die in het koor overeenkomen, vertoonen een iets ouder karakter dan die aan de westzijde, welke met die in het schip overeenstemmen. Hieruit

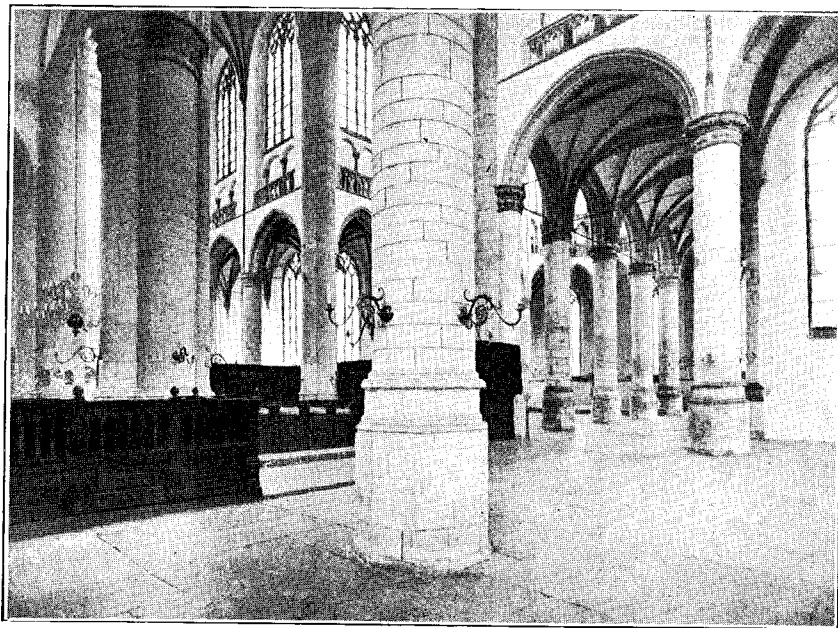
1) Keurboek 1406, boek V IO en II. In 1439 wordt de deur van den zuiderdwarsbeuk vermeld, „ubi scapna mulierum capiunt suum initium”.

blijkt, dat de oostzijde gelijk met het koor en vóór de westzijde met het schip is opgetrokken.

In de twee **noorder** travees aan de westzijde van den **noorder** dwarsbeuk vindt men sporen van eene vroeger bestaan hebbende afsluiting. De kolommen zijn aan de zijde van de afsluiting tot op ongeveer 2.20 M. met verf bedekt en vertoonen de moeten van daartusschen geplaatste hekken. Aangezien die moeten echter juist op een Meter van elkaar staan, is de afsluiting waarschijnlijk eerst in later tijd aangebracht, mogelijk tijdelijk in het begin der restauratiewerkzaamheden.

In 1432 vinden wij een „**seventair**” aan de noordzijde der kerk vermeld. Wat **daarmede** bedoeld is, blijkt niet. Gewoonlijk wordt in de middeleeuwen hieronder eene overdekte gaanderij vóór de kerk verstaan, doch van het bestaan hiervan is in dien tijd niets nader bekend. Wellicht is hiermede het nieuwe front bedoeld, dat in hetzelfde jaar als „**novum** porticum” wordt vermeld.

Het schip is slechts tot boven de kapiteelen der kolommen opgetrokken en op de kolonnetten, die bestemd waren tot aan dezelfde hoogte als in het koor door te **lopen**, heeft men op ruim een Meter boven de kapiteelen een houten tongewelf aangebracht, dat in **1840** is vernieuwd of geplaatst. De opgaande bovenmuren zijn doorgetrokken tot even boven de dorpels der hoge ramen, doch dit begin van den bovenbouw is achter het gewelf verborgen, evenals het reeds geheel afgewerkte triforium. **Bogen** en kolommen, die het schip van de zijbeuken scheiden, komen overeen met die van het koor, doch de dubbele bladerrand der kapiteelen vertoont eene andere teekening en wijst op eene

Gezicht in den dwarsbeuk en in de omgang van het koor,

latere periode van bouw. De kolommen zijn door trekbalken verbonden.

De zijbeuken zijn door **steen**en kruisgewelven overdekt, waarvan die in de niet afgewerkte eerste travée gebouwd zijn in den vorm, die zij na de afwerking van deze travée zouden verkregen hebben. In de zijmuren van de zijbeuken zijn dubbele spaarnissen met ellipsbogen aangebracht, waarin later in de 17de eeuw banken zijn geplaatst.

Schip en zijbeuken waren overvloedig met altaren voorzien, waarvan er in het geheel 42 in de kerk vermeld worden. Mogelijk zijn er hierbij echter enkele altaren dubbel geteld, daar somtijds altaren buiten gebruik geraakten en later aan andere heiligen zijn gewijd. Aan deze altaren waren, naast de prebenden der kapittelheeren, verschillende diensten, als vicarieën en kapelrieën verbonden, waarover het archief van het kapittel uitvoerige gegevens bevat. Van 244 der in verschillende tijden hieraan dienstdoende geestelijken zijn de namen bekend en van 13 broeder- en zusterschappen, die naar hare krachten medewerkten om den luister van den kerkdienst te verhoogen ¹⁾.

1) De volgende broederschappen zijn bekend : sinte Agatha broederschap van de ververs, **vermeld** in 1467, sinte **Barbara** broederschap van de platinmakers in 1459 en sinte Barbara broeder- **en** zusterschap van de **appelkoopers** in 1564, sint Blasius broederschap van de witmakers in 1525, sint Franciscus broederschap van de kleermakers in 1561, sint **Jacobs** broeder- **en** zusterschap van de **schippers** in 1476 en 1517 (in 1568 alleen broederschap), het Heilige Kruisgilde, de Maria Magdalena en Johannes Evangelist zusterschap in 1437, de sint **Michiels** broederschap van de witmakers in 1533 (in 1568 : zeemtouwers), de **sint Nicolaas** broederschap van de kramers in 1532, de sint **Pancras** broederschap van

Enkele altaren waren met beelden versierd en aan de kolommen prijken o. a. een beeld van sint Jeroen aan eene kolom in het midden der kerk en een beeld van sint Laurentius in het koor bij het **hoogaltaar**. Verder wordt een zeer mooi beeld van de **Heilige Maagd** (notabiliter *exaltata*) bij den opgang van het koor vermeld, een beeld van den patroonheilige sint Pancratius aldaar en een beeld van O. Vrouwe in de blomme bij de kamer van de kerk-fabriek. Behalve dit laatste beeld, dat eerst in **1519** wordt genoemd, waren de genoemde beelden alle reeds in de eerste helft der **15de** eeuw aanwezig.

Over vroegere muurschilderingen zijn slechts weinige berichten tot ons gekomen. Er **was** eene voorstelling van het Heilige Kruis in het oosteinde van het koor ¹⁾, waarschijnlijk ongeveer op de plaats, waar zich thans het steentje bevindt met het gotische opschrift: Ave benigne Jhesu. Aan de kolom naast het sint Jacobsaltaar in de **kooromgang was**, althans in **1508**, eene beschildering of een los opgehangen schilderij. Mogelijk was er ook nog eene muurschildering aan den **zuider koorwand** tusschen de beide poortjes, althans de Heer Wind meende aldaar sporen van aangetroffen te hebben. Volgens mondelinge overlevering, die ik niet verder

de voerlakenreedomers in 1569, de sint Petrus en sint Paulus broeder- en zusterschap van pelgrims naar Rome, opgericht in **1428**, en de broederschap van het Heilig Sacrament, opgericht in 1503. Ten **slotte** de sint Sebastiaans broederschap en die van sint Severus. Over de ordonnanties der **ambachtsbroeders**chappen zie mijn artikel in Versl. en Meded. van de Vereen. t. **uitg.** d. bronnen van het Oud-Vaderl. Recht Zesde deel, No. V., bl. 537-621.

1) Een **graf** lag: ante ymaginem sancte Crucis de Luyck depictum in muro. Deze aantekening is uit 1405.

kon controleeren, zouden ook een der nissen in den koorwand eene beschildering van een blauwen grond met gouden sterren vertoond hebben.

Ook geschilderde vensters hebben niet ontbroken. Bekend hiervan is het vollersglas in de kooromgang en dat van de kooplieden in den nieuwen dwarsbeuk, het glas van sint Nycasius in de kooromgang en de glazen van de Drie Koningen, sint Severus en sint Michiel aldaar ¹⁾. Waarschijnlijk zijn er in de 16de eeuw ook wel eenige vensters met familie-wapens geplaatst, gelijk ons die in de sint Pieterskerk uit de teekeningen van Buchelius bekend zijn, doch hierover zijn **geene** aantekeningen bewaard.

Het gebruik van zerken op de graven in de kerken wordt reeds in het oudste keurboek verplicht gesteld. Deze moesten 7 voet lang zijn en men mocht die niet verkoopen, tenzij men eene betere zerk in de plaats stelde ²⁾. Dit laatste schijnt er op te wijzen, dat toen de gebeeldhouwde zerken nog niet of weinig in gebruik waren. De oudst bekende zerk is die van Christina, gehuwd met Coenraet Bloys van Treslong, overleden in **1476**, die nog in het begin der 17de eeuw, tijdens Buchelius, aanwezig was. Thans vinden wij nog slechts enkele zerken uit de 16de eeuw, vóór dat de kerk door de Hervormden was in gebruik genomen, waaronder eene zerk met de vier evangelisten in de hoeken, uit 1502, en de zerken van Jan Kerstansz. (1514), Cornelis Claesz. Vlohouwer (1525), Dirck Jacobsz. (1543) en zijne moeder Lijsbeth Claesdochter (1486),

1) Vermeld respectievelijk in 1452, 1435, 1439, 1472, 1419 en 1446.

2) Oudste keurboek, art. 28 en keurboek 1406, V. 2.

en van de vrouw van Jacob Thomas Brouwer (1574). Merkwaardig is, dat van de vele kanunniken, die hier hunne laatste rustplaats vonden, slechts ééne zerk met afbeelding van kelk en ampullen bewaard is gebleven.

Het begraven op het koor was een privilege voor de geestelijken en enkele aanzienlijken, als de ridders, schout, schepenen en raden, en enkele aan de kerk verbonden **waardigheidsbekleeders**, als kerkmeesters, Heilige Geestmeesters en **gasthuismeesters**. Voor deze graven werd de koopprijs **hooger** gesteld, doch het gebruik hiervan werd ook toegestaan aan de opvolgers van de koopers, ook al voldeden die zelf niet aan de vereischten voor het begraven in het koor ¹⁾.

Van bijzondere grafteekens wordt in dezen tijd **geene** melding gemaakt, behalve van eene sarcofaag, die Johannes de Leyden reeds bij zijn leven deed oprichten ²⁾.

Ten **slotte** vermelden wij hier nog, dat het doopvont in een zijbeuk stond, waarschijnlijk aan de zuidzijde van den toren, en dat er reeds in **1389** een orgel aanwezig was ³⁾. Bij eenige belangrijke diensten werd ook orgelspel bedongen, o. a. in 1422, 1446, 1447 en **1472**, en in 1476 wordt Adrianus filius Petri als compositor organorum **ver-**

1) Keurboek 1406, V. 5. De koopprijs bedroeg 5 in plaats van 4 **ƒ** en voor het openen van het graf moest tekens 5 **ƒ** in plaats van 40 schelling betaald worden.

2) Fundatieboek der sint Pieterskerk fol. 68: **monumentum cum sarcophago notabili fieri feci, in quo me defuncto desidero sepuliri.**

3) In 1422 worden een organa maior en een organa campanilis vermeld.

meld ¹⁾. Waarschijnlijk was deze de opvolgervan Pieter den organist, dien Rotterdam in 1466 trachtte te onderhuren, hoewel hij bij contract nog voor drie jaar aan Leiden verbonden was ²⁾.

Het voetstuk van den tegenwoordigen preekstoel is waarschijnlijk uit den **tijd** vóór de Hervorming. Het was oorspronkelijk lager.

Wij gaan thans over tot de beschrijving van het uitwendige. Koor, schip en zijmuren van den dwarsbeuk zijn van baksteen opgetrokken met een bescheiden gebruik van natuursteen voor de omlijstingen der vensters en voor enkele sprekende onderdeelen. De hooge muren zijn echter geheel met natuursteen bekleed. Bij koor en dwarsbeuk vindt men tegen de hooge muren de aanzetten voor de luchtbogen, die aangebracht zouden moeten zijn, zoodra de **steen**en gewelven geslagen waren, teneinde aldus den druk op de zijmuren te ondervangen.

De gewelven der zijbeuken van schip en dwarsbeuk en van de omgang van het koor zijn afgedekt door zadeldakjes, aansluitende tegen de boven den muur der kerk doorgetrokken **steen**en pilasters, die met de verder door te trekken **steunbeeren** tusschen de lage vensters den stoel of het steunpunt moesten vormen van de hieruit op te trekken luchtbogen. Aangezien deze dakjes zeer licht zijn, en gedragen worden door de pilasters, was het technische bezwaar, dat aldus de druk hiervan midden op de gewelven werd gebracht,

1) Arch. v. d. kerken, Reg. nos. 1636, 1851, 1866, 2038 en 2055.

2) Tres. rekening 1466.

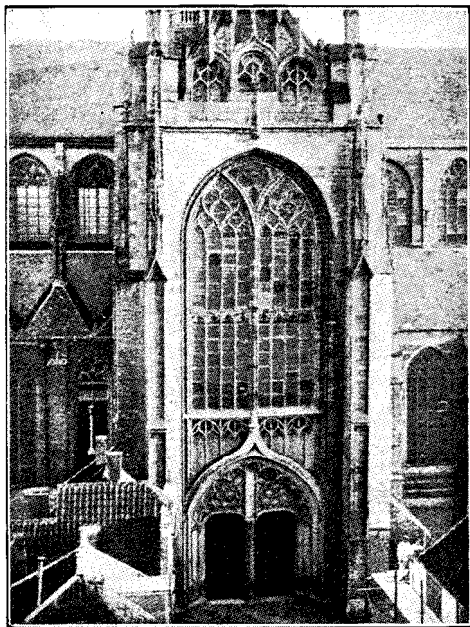
niet overwegend, en daartegenover werd door deze constructie het voordeel verkregen, dat aldus weinig licht ontnomen werd aan de daarachter gelegen hooge vensters. Deze weinig toegepaste bouwwijze vindt men ook terug bij de kerk te Goes, die ook in ander opzicht eene zoo merkwaaardige overeenkomst vertoont met de Leidsche sint Pancras-kerk. Bij de dakjes op de gevelhoeken, waar slechts een half gewelf te overdekken was, is ook slechts een half zadeldak aangebracht, dat aan het gevelfront door een recht opgemetselden muur is afgesloten. Aan de steunbeeren zijn nog de aanzetten te zien voor eene langs de goten aan te brengen balustrade ; waarschijnlijk lag het in de bedoeling om de steunbeeren zelf elk door een pinakel te bekronen en om den doorloop door de goten ter hoogte van den boogstoel met een boogje te overspannen, gelijk dit reeds op de hoeken van de gevels is geschied. De minder gelukkige indruk, door de dakjes gewekt, ware dan door de verdere versiering wellicht minder storend. Bij het niet opgetrokken schip ziet men achter de dakjes brokken steenwerk. Dit zijn de onderdorpels en de aanzetten van den opbouw der hooge vensters. Uit deze blijkt, dat ook de bovenmuren van het schip met natuursteen zouden bekleed worden.

Het westfront der kerk en de toren bleven onuitgevoerd en wij betreuren dit te meer, als wij zien op welke schitterende wijze de beide fronten van den dwarsbeuk behandeld zijn. Deze vormen een zoo overwegend gedeelte van de uitwendige versiering der kerk, dat wij eenigszins uitvoeriger bij de beschrijving hiervan zullen stilstaan.

Door het toevoegen van zijbeuken aan den **dwars-**

Gezicht op het zuiderfront en den zuidgevel van het schip.

Zuiderfront van de
sinte Maria Magdalenakerk te Goes.

beuk werd ook het front van zeer groote breedte. Dit wordt door twee traptorens in drie vakken verdeeld, waarvan de beide uiterste vakken elk een zijbeuk afsluiten. Deze traptorens zijn van den grond af achtkant opgetrokken en **loopen** boven de derde geleding rond door tot aan de zandsteen en kegelvormige afdekkingen, waarvan die aan de noordzijde met een reliëf in zigzaglijnen zijn versierd. De tweede geleding is met een boogfries en **lisenen** versierd en wordt bekroond door een rand van groote lelies. Onder de overkragende afdekkingen is dit boogfries herhaald.

Het gevelvlak tusschen de traptorens is het rijkst versierd en geheel met natuursteen bekleed. Het vertoont eene dubbele ingang met twee rondbogen, te zamen gevat in een **grooten** rondboog, waarvan de aangespitste bovenkant zich voortzet in den **steen** middenstijl van het groote venster. Het **boogveld** tusschen den **grooten** boog en de deurbogen is met blinde **traceeringen** in laat-gothischen vorm voorzien, met in het midden een baldakijn en een voetstuk voor een beeld, hetwelk ongeveer 2 M. hoog moet geweest zijn.

De groote boog springt naar voren en is met een boogfries versierd, waarvan de boogjes met kleine doornen zijn bewerkt. Dit boogfries is à jour gehouden en in de boogjes is aan de noordzijde om den anderen en aan de zuidzijde bij elk eene driepasvulling aangebracht. De sokkels der **kolonn**etten van den bovenbouw, die tot in den voet zijn doorgetrokken, zijn zeer fijn geprofileerd.

Het veld tusschen den **grooten** boog en den dorpel van het groote venster vertoont een boogfries, waarvan de ribben tot op den boog zijn doorgetrokken.

Hierboven ontwikkelt zich het hooge spitsboogvenster, dat gevat is in een geprofileerden rechthoek. In den top van het venster en in de **zwekken** van den rechthoek zijn **traceeringen** aangebracht. Het venster is door een **steenen** stijl verticaal in tweeën gedeeld, doch is horizontaal thans niet door een dorpel gebroken, gelijk bij het venster te Goes. Op 17de eeuwsche afbeeldingen is deze tusschendorpel echter wél afgebeeld. De verticale stijl splitst zich bij de geboorte van den spitsboog en is op dit gesplitste bovendeel bewerkt als omgebogen pinakels.

Boven den rechthoek, die het groote venster omvat, zijn de traptorens verbonden door eene balustrade, waarin de bekroning van den vensterboog is doorgetrokken, en achter de balustrade springt de **gevels**pits terug. De top wordt in drieën gedeeld door twee muurpilasters, die als pinakels tot boven de gevellijn zijn doorgevoerd. De hoekvakken hiervan bevatten elk een spitsboogvenster en het middelste eene **deurnis**, alle met maaswerk in de boogvelden en zich uit de bogen ontwikkelende pinakels, die tot boven de gevellijn zijn doorgetrokken. De middelste hiervan wordt aan het noorderfront door eene bloem en aan het zuiderfront door een kruis bekrond.

Het middenfront vertoont eene merkwaardige overeenkomst met dat van de sinte Maria **Magdalena**-kerk te Goes, hetwelk zoo tot in bijzonderheden zich hierbij aansluit, dat wij vrijwel met zekerheid mogen aannemen, dat beide het werk zijn van den **zelfden** ontwerper ¹⁾.

1) Zie hierover Ad. Mulder in Bulletin v. d. Ned. Oudheidkundigen Bond, Maart 1902. De kerk te Goes is, volgens Mulder, deels 14de (oostelijk deel), deels 15de eeuw en 18 Juli 1423 ingewijd.

De gevels voor de zijbeuken van den dwarsbeuk vertoonen een groot spitsboogvenster, waarboven de zijgevels zichtbaar zijn van de afdekkingen boven de gewelven. Hiervoor is bij de restauratie eene balustrade aangebracht, waarvan de aanzetten nog bewaard waren. De hoekbeeren worden door pinakels bekroond.

Het omsluiten van het groote venster door een rechthoek en het als omgebogen pinakels doorvoeren van den gesplitsten raamstijl zijn oplossingen, die alleen in den nabloei der gothiek werden toegepast. Hierin vindt men weder een bewijs, dat de bouw der kerk niet vóór het laatste kwart der 15de eeuw kan zijn begonnen, en dat deze eerst in de eerste helft der 16de eeuw is afgewerkt. Een Vlaamsche invloed in den geest der latere Keldermans, is hierbij niet te miskennen.

Door het niet optrekken van den nieuwen toren heeft men de oude torenstomp als klokkentoren behouden. De tegenwoordige constructie van den bovenbouw is waarschijnlijk uit de 17de eeuw. Op het kruis der kerk is een slanke dakruiter geplaatst, waarin nog de groote klok hangt, die in 15 14 gegoten werd door Willem en Jasper Moer, en die versierd is met een beeld van den heiligen Willebrord en met twee wapenschildjes. De oude gothische dakruiter is in 1649 gerestaureerd ¹⁾.

Het mooie gothische poortje met in schuine richting aflopend profiel, dat het zoo aardig doet naast het noorderfront aan de Hooglandschekerkgracht, behoort niet tot den bouw. Het is eerst in latere jaren uit de sint Pieterskerk overgebracht

1) Burg. en Gerechtsdagboek D, fol. 26 vs., 29 Mei 1649.

en moge ook daar weder eene plaats vinden, zoodra de restauratie dier kerk daartoe de gelegenheid biedt. Het geeft toegang tot een 17de eeuwſchen **bijbouw** der kerk en geeft aan dezen ten onrechte het karakter van tot den ouden bouw behoord te hebben.

De verdere geſchiedenis van het gebouw vóór de Hervorming biedt weinig te vermelden. Door den achteruitgang van de offervaardigheid der geloovigen begonnen reeds in het midden van de 16de eeuw middelen voor het afwerken van het op 200 ruimen voet ontworpen kerkgebouw te ontbreken, zoodat zelfs een gedeelte onuitgevoerd bleef. Toch **zoude** ook hier na eenigen tijd allicht weder eene gelukkiger periode voor den **kerkbouw** zijn aangebroken, ware het niet, dat de volgende jaren weder nieuwe zorgen hadden gebracht.

Den 25 Augustus 1566 kwam hier het bericht van de excessen der beeldstormers in andere plaatsen en dat men „God betert dye beelden, altaeren **ende kercken hadde geschent ende gebroken**”, gelijk deken en kanunniken der kerk verklaarden. Met spoed brachten zij zooveel mogelijk de belangrijkste documenten in veiligheid, en juist op tijd, want den volgenden dag drongen ook hier eenige „quaetdoenders” in de kerk, die de in het **kapittelhuis** aanwezige bescheiden verscheurden en de beelden beschadigden en vernielden ¹⁾.

De orde werd spoedig hersteld en den 11 Augustus 1567 werd de kerk opnieuw gewijd, doch deze

1) Zie mijne inleiding op de Archieven v. d. kerken, bl. XLI-XLIII.

terugkeer tot den ouden godsdienst was slechts van korten duur. In **1572** kregen de Hervormden voor goed de overhand en reeds 5 Juli van dat jaar werd door hen in de Vrouwenkerk gepredikt. In de sint Pancraskerk geschiedde dit eerst den 25 Juli 1574 en ook daarna bleef bij vele aanhangers van de oude leer de hoop nog levendig op een terugkeer tot den ouden toestand als na 1566. Een bewijs hiervoor levert o. a. het testament van Mr. Amelis van Oy uit **1575**, waarbij deze beschikkingen maakte ten behoeve van het kapittel. Deze hoop bleef echter on vervuld, en wat aan kunstwerken nog gespaard bleef bij de ongeregelheden van 1566, viel weldra ten offer aan de gewijzigde inzichten. Alle altaren verdwenen, het koor verloor zijne gewijde beteekenis en al wat slechts als herinnering aan den ouden godsdienst kon gelden, werd onherroepelijk verwijderd.

Aan het gebouw als zoodanig werd weinig gewijzigd, doch aan het inwendige werd alle luister en warmte ontnomen, waartegenover niet kan opwegen, wat latere geslachten hebben bijgedragen tot versiering van de kerk.

Er werden enkele geschilderde vensters in het begin der 17de eeuw geplaatst, die echter alle, o. a. het door Buchelius vermelde venster met de wapens van Van Leyden en Van Banchem, weder zijn verloren gegaan, zonder dat ons hiervan zelfs maar eenige beschrijving of afbeelding is bewaard gebleven. Een venster met het naamteeken van Christus en het opschrift:

„Laet ons by Jesü Christü blyven

Al ist dat de geleerde daerom **kyven**”, waarvoor eene rente van 6 gulden voor het onderhoud aan

de kerk was vermaakt, werd spoedig hieruit verwijderd op aandringen van de -theologen, die hierin aanstoot vonden, als eene bespotting van hunne onderlinge twisten. Het glas is daarna overgebracht naar het kerkje te Voskuil ¹⁾.

Een nieuw orgel werd in 1637 geleverd. Het is op de binnenzijde der deuren met wapens beschilderd en is thans geplaatst op een in 1717 hieronder aangebracht voetstuk. Het werd in 1884 gerestaureerd. De galerij daaronder dateert ook van lateren tijd en liep vroeger tot aan den noordmuur door, gelijk nog blijkt uit eene teekening van G. Lamberts uit 1835.

De tegenwoordige preekstoel werd in 1632 gesneden en op het **steen**en voetstuk van een gothischen preekstoel geplaatst. Rij de inwendige restauratie in 1885 heeft men den preekstoel **hooger** gemaakt en het oude onderstuk 10 cm. verhoogd door het aanbrengen van eene nieuwe lijst. Het doophek dagteekent uit denzelfden tijd, doch is in 1885 bijgewerkt, bij welke gelegenheid men ook de leuning aan de trap van den preekstoel heeft aangebracht. De koperen doopbekkenhouder is uit de eerste helft der 18de eeuw.

Eenvoudige banken uit de 17de eeuw vindt men nog onder het orgel en in de nissen langs den muur, waarvan echter een gedeelte naar de oude modellen is bijgewerkt. De oude heerenbank is thans tegenover den preekstoel geplaatst. Dergelijke banken stonden vroeger ook in de sluiting van het koor, gelijk nog blijkt uit eene teekening van J. L. Cornet uit c. 1850, waarop ook de oude **preek-**

1) Volgens **eene** aantekening bij Buchelius.

stoel in het koor is afgebeeld ¹⁾. Het oude koorhek was toen nog aanwezig, doch verdween met de mooie oude bolkronen, die wij nog op de teekeningen van **Lamberts** zien afgebeeld. Echte voorbeelden van wansmaak traden hiervoor in de plaats, doch deze hebben gelukkig slechts een kort bestaan gehad om vervangen te worden door kronen geïmiteerd naar de 17de eeuwsche modellen, die wel de goede oude kronen niet kunnen vervangen, doch althans niet zoo in de omgeving misstaan als de **imitatie-lantaarnpalen**, die na de aanbrenging der **gasverlichting** werden gekozen. Het vroeger onder het orgel geplaatste fries met het vers:

„Dit is een hvis des ghebedts nat **schrifts** verclare
daerom maekt hier gheë kuyl of der moederenaren”

heeft eene plaats gevonden in het Stedelijk museum.

De tochtportalen in den dwarsbeuk zijn omstreeks 1660 aangebracht.

Men vindt in de kerk enkele onbelangrijke memorietafels voor Zacharias **Colbius**, overleden 1632, F. G. van **Pestel** en le **Francq** van Berkhey en een zeer mooi medaillon met de buste van P. Az. van der Werff, in 1662 gebeeldhouwd door den bekenden meester Rombout Verhulst. Vroeger waren er ook nog zeven weenende kinderfiguurtjes van albast, die de weduwe van **Heerman** aan de noordzijde van het koor als monument had doen plaatsen, doch deze zijn in 1649 op last van het gerecht weggenomen, daar die aanstoot gaven aan de

1) **Waarschijnlijk dezelfde, die thans in het koor der Pieterskerk staat.**

gemeente ¹⁾. Groot is daarnaast het aantal bewerkte zerken uit lateren tijd. Die van Willem van **Heemskerck** (ov. 1592), bij Buchelius vermeld, is verdwenen, doch men vindt nog zerken van Robbrecht **Jansz.** de Marigny en Baertje Govertsdr. van Delft (1588), Jan Vlek en Catharina Laterweer (1ste helft der 17de eeuw), Claes Dirckssoon van Lijn (1632) en „zijn wijf”, met doodsementen, Kerstijntje **Jansz.** van Perre, huisvrouw van Govert Oolyfiersz. van den Ende (1657), die door het beeldwerk uitmunten, eene zerk van **Danel** de l’Espine, merkwaardig om de sierlijke krulletters, en twee zeer mooie zerken van Justinus van Nassau, goeverneur van Breda (1631) en zijne echtgenoot Anna van Merode (1634), waarop beide personen levensgroot en reliëf zijn afgebeeld, en van **Sibilla** von Ketler, gehuwd met Gerard von Plesse, met de wapens der 8 kwartieren, de eenige, die aan de verminking onder het Fransche bewind ontkomen zijn. Andere zerken herinneren ons aan historische personen, zooals de bekende burgemeester P. Az. van der Werff (1604) en zijne opvolgers Claes en **Herman** van der Meer (1654 en 1679) en Mr. Theodor Schrevelius (1704), den schepen Jacob van Banchem (1669), de hoogleeraren Zacharias Colbius (1632), F. G. van Pestel (1805) en den strijdlustigen lector Le **Francq** van Berkhey (1812), op wiens graf wellicht opzettelijk hulde wordt gebracht aan zijne *wetenschappelijke* verdienste, den drukker Phillips du Croy, den schoolmeester Jacob **Florisz.** van Tetroe (1632), dien wij hier wel even mogen vermelden, omdat hij volgens zijn grafsteen 50 jaar

1) Burgemeesters en Gerechtsdagboek, 6 Juni 1649. D. fol. 27.

alhier de jeugd heeft onderwezen, en generaal James **Gordon** (1776) den bekenden verdediger van Bergen op Zoom ¹⁾.

Enkele opschriften zijn op zich zelf merkwaardig voor den tijd. De vrouw van Ds. Johannes Harpenisse Snouck wordt niet alleen als weduwe, doch ook als *erfgename* herdacht, waartegenover de slechts door initialen aangegeven M. T. M. en G. G. M. verklaren:

Gelukkig is die mensch
die niet het aardsche
goet soo **lieft** en
staeg denkt dat
hij eens sterve moet.

Jan **Pelgrom** (1801) uitte nog op zijn graf zijne ergernis, dat de **hoogeschool** zich niet zijner had ontfermd, in een vers:

Chemiekonst met **gevaaren**
heb ik ruim dertig **Jaaren**
beoefend en met vlijt
vol vuurs mijn geestvermogen
bij nooit vervelend **poogen**
aan het Retort gewijd.
'k Zeg dit met dankbaarheid
maar dat ik ben verstooten
door de Universiteit
dat heb ik vaak beschreid.

Zoo biedt ook deze gravenrij een beeld van het verleden der stad en van de eigenaardige opvattingen van hare ingezetenen.

1) Er zijn 4 gedateerde zerken uit de 16de eeuw, 83 uit de 17de en verschillende uit de 18de eeuw.

De indruk van het inwendige der kerk was verre van verheffend in het midden der 19de eeuw. De zerken lagen zeer ongelijk en openblijvende ruimten waren hier en daar met keisteenen aangevuld. De banken stonden in eene schilderachtige nonchalance door de kerk verspreid en de oude bolkronen waren vervangen door de reeds genoemde moderne ijzeren wanstaltige lantaarnpalen. De geestige **traceeringen** in de vensters waren grootendeels verdwenen en door gemetselde dammen vervangen en het geheel maakte den indruk van verval en gebrek aan onderhoud.

Spoedig volgde nu echter eene periode, waarin met veel piëteit het oude meubilair is bijgewerkt en aangevuld en eene gelukkiger indeeling voor de banken is tot stand gebracht, waardoor de tegenwoordige toestand werd voorbereid. Bij deze belangrijke restauratieperiode hopen wij nog even stil te staan bij de bespreking van het uitwendige van het gebouw. De verbeteringen aan het meubilair zijn grootendeels omstreeks 1885 geschied, in welk jaar de preekstoel en het doophek zijn verbeterd,

Het uitwendige aanzien onderging eene belangrijke verandering door den **bijbouw** van een portaal in 1665 volgens het ontwerp van W. van der Helm „in plaetse van de oude huysen aldaer **jegenwoordich** seer irreguliere sijnde tot **werkelicke misstant**”. De hoofdvormen hiervan zijn **namaakgothiek** en daardoor reeds op zich zelf veroordeeld. Ook het beeldwerk kan niet eene gelukkige inspiratie genoemd worden, al is de uitvoering te prijzen.

In hetzelfde jaar bouwde Van der Helm tegen den zuidelijken buitenmuur van het schip de eenvoudige sierlijke accijnshuisjes, welke door de goede lijnen en verhoudingen en de bescheiden afmeting tegenover het massief van de kerk, het daar zoo schilderachtig doen. Hier werkte hij in zijn eigen stijl en toonde hij wat hij bereiken kon. Voor eenige jaren werd door de burgerlijke gemeente, aan wie deze huisjes toebehooren, het plan gevormd om deze af te breken, aangezien er *geene* bestemming meer voor was. Gelukkig is dit plan intijds *verijdel*d door te wijzen op het schilderachtig aspect van het geheel. De huisjes zijn daarna weder wat opgeknapt en het verder gevaar hiervoor is gelukkig afgewend.

De overige aanbouwen *behooren* gedeeltelijk tot 1614 en gedeeltelijk tot 1665 en tot de 18de eeuw. Deze hebben op zich zelf geen bouwkundig belang, doch werken althans niet storend, zooals de misschien zeer nuttige, maar hier zeer misplaatste uitbouw van de kosterwoning, die het gezicht op het koor belemmert en *onnoodig* door de leelijke gele glasramen een wanklank vormt in de harmonie van de omgeving. Ook de vrij recente verbouwing van de werkloosd naast het noorderfront werkt storend.

Verschillende kleine herstellingen in de 17de en 18de eeuw zouden hier nog vermeld kunnen worden. Het waren deels verbeteringen, zooals het herstel van den dakruiter in 1649, deels echter niet, zooals het vervangen van de verweerde vullingen van de ramen door recht gemetselde *steen*en stijlen. Een merkwaardig voorbeeld van de toen gevolgde wijze van restaureeren, ook in verband met den in de laatste jaren hierover in den Nederlandschen

Oudheidkundigen Rond gevoerden strijd, vormt de bekroning van het zuiderfront, dat in de 17de eeuw van eene zuiver renaissance top is voorzien. Bij de laatste restauratie is dit, op zich zelf verdienstelijk stukje renaissance kunst weder verwijderd.

In den dakruiter werden twee klokken geplaatst, gegoten door Willem Wegewaert te Gouda in 1609 en door Ciprianus Crans in 1743, en in den klokkentoren een, gegoten door Henricus Meurs in 1615¹⁾. Over het uurwerk was 2 Juli 1607 eene overeenkomst gesloten met mr. Huych Hopcoper te Gouda, waarbij o. a. bepaald werd, dat dit 1600 pond zoude wegen en met 1 Mei 1608 gereed zoude zijn. De betaling zoude geschieden naar het gewicht à 44 gulden per 100 pond ijzer. Ruim anderhalf jaar later was het uurwerk pas gereed, en, toen dit den 5 November 1609 door den vestmeester met den stadsmeestertimmerman en een horlogemaker kon worden gekeurd, bleek het geleverde werk vol gebreken te zijn. Het was te licht, en daardoor niet stil genoeg, de hamer werd niet hoog genoeg opgetrokken en het schakelrad was te slordig afgeveild, en wat de deur dicht deed, toen het in beweging werd gesteld, bleek het, dat de in het vieringskruis der kerk aangebrachte klok verkeerd was verbonden, zoodat de wijzers tegen de zon indraaiden! Wel onnoodig om te zeggen, dat meester Hopcoper niet werd uitbetaald, **vóórd**at hij het werk in een beteren toestand had afgeleverd. Dit contract geeft de eerste **ver-**

1) Voor opschrift en grootte der klokken zie : Oude Gebouwen te Leiden, bl. 103.

melding van de klok in de kerk, zoodat deze waarschijnlijk eerst in 1609 is aangebracht.

Het uitwendige der kerk verkeerde in het midden der 19de eeuw in even verwaarloosden en vervallen toestand als het inwendige en het meubilair, het maaswerk in de vensters, voor zooverre dit nog niet door gemetselde stijlen vervangen was, verkeerde in zeer bouwvalligen toestand, enkele vensters waren half dichtgemetseld en de geprofileerde eggen der ramen waren zoo verweerd, dat soms nauwelijks meer de oude profileering te herkennen viel. Ook de verdere versieringen in zandsteen waren voor een deel vergaan, vooral de uitstekende gedeelten der pinakels, enz.

Men begon met het aanbrengen van het houten tongewelf in het schip in 1840 en de houten kruisgewelven in dwarsbeuk en koor in 1850, en in 1871 werd een begin gemaakt met de restauratie van het noorderfront, hetwelk in 1875 gereed kwam. Daarna volgden de ramen van het schip en de kolommen in den **noorder** dwarsbeuk en in 1886 het zuiderfront, dat in twee jaren werd afgewerkt, met de kolommen van dit deel van den dwarsbeuk. Inmiddels waren tusschen 1878 en 1880 de kolommen in het koor en de hooge vensters gerestaureerd, waarna van 1890 tot 1894 de ramen van het hooge koor volgden en in 1898 de oostmuren aan den **noorder** dwarsbeuk. In dien tijd werd ook de **westmuur** opnieuw bekleed. Het geheele **restauratie**-werk kwam in 1903 gereed en vorderde bijna f 150.000, waarvan f 82000 door het Rijk aan subsidie werd betaald. Een woord van welgemeende waardeering mag hierbij gebracht worden aan den architect W. C. Mulder die op voortreffelijke wijze

het grootste gedeelte van het werk heeft geleid. Nieuwere inzichten van restauratie hebben zich in den laatsten tijd baan gebroken en volgens die beginselen zoude men allicht eenige meerdere beperking bij de restauratie gewenscht hebben, doch die beginselen waren in die jaren nog weinig gedeeld en allermint door hen, die op het gebied van restauratie der middeleeuwsche bouwwerken zich een naam verworven hadden. Het zoude daarom onbillijk zijn, om hiervan een verwijt te maken aan den kundigen restaurateur van deze kerk, die bij het geheele werk bewijzen heeft gegeven van zijne groote kennis en onvermoeide toewijding. Zijn naam zal steeds met eere aan dit groote werk verbonden blijven en Leiden mag zich gelukkig achten, dat het in dien tijd onder zijne eigene burgers den man gevonden heeft, die de restauratie op deze wijze kon en wilde besturen.

Belangrijke feiten op het gebied der stadsge-schiedenis hebben zich weinig in de sint Pancras-kerk afgespeeld. Hiertoe eigende zich meer de sint Pieter, waar de dankzegging plaats vond na het beleg en later de aan de Hoogeschool verbonden plechtigheden. De sint Pancras was in de eerste plaats eene collegiaalkerk, belangrijk wegens het daaraan verbonden kapittel en menige statige dienst zal hier vóór de Hervorming zijn opgedragen. Later nam zij slechts eene tweede plaats in na de sint Pieter en uit den laatsten tijd zijn alleen te vermelden de groote maaltijd van de Metalen Kruisridders op 24 Juni 1865 en de ook buiten Leiden zeer geroemde concerten onder leiding van den Heer A. J. Wetrens. Deze trokken o. a.

het bezoek van Koningin Sophie en na het overlijden van deze kunstzinnige vorstin had hier 3 Juni 1878 eene groote uitvoering plaats van treurmuziek, waarbij de kerk in een toepasselijk rouwkleed was gehuld.

Ten slotte rest ons nog even te wijzen op de beteekenis van de kerk voor het stadsbeeld van Leiden. Met de sint Pieterskerk en de slanke torentjes van Stadhuis en Saaihal (nu H. Lodewijks kapel) domineert het massief van de sint Pancras het silhouet van de stad, al ontbreekt de hooge weststoren. De hoogte van koor en dwarsbeuk treft sterker, wanneer men de kerk van verre te midden van de lagere huizencomplexen ziet verrijzen, dan wanneer men voor het gebouw zelf staat. De te dichte ombouwing belemmert het gezicht op de kerk als geheel.

De omgeving van de Nieuwstraat leent zich niet om de kerk tot haar recht te doen komen, waartoe ook medewerkt, dat van die zijde het niet opgetrokken schip te veel domineert. Veel indrukwekkender is het gezicht van de Kerkgracht, waar wel slechts het noorderfront zichtbaar is, doch de kromme buiging van de belommerde straat en de mooie lijnen van het nabijgelegen Weeshuis medewerken om het geheel tot een der mooiste stadsgezichten te maken. Een mooi doorkijkje valt ook te genieten van de brug bij het Gangetje en het eigenaardigst is wel het gezicht op de kerk van de hooge muren van den Burg, vanwaar men tevens het beste overzicht heeft van de eigenaardige vormen, die het geheel der kerk vertoont door het niet optrekken van het schip. Men ziet daar ook het leelijke schuine dak, dat het lage dak

van het schip met dat van den dwarsbeuk verbindt, doch niettegenstaande dat men van hier aldus de gebreken het meest naar voren ziet treden, blijft ook dit gezicht op de kerk een indruk achter laten van een machtigen bouw, trotsch van opzet en rijk van uitvoering, die ook in zijn onvoltooiden toestand onze bewondering wekt voor den ontwerper en voor het krachtig en ondernemend geslacht, dat hiervoor den grondslag heeft gelegd.

J. C. **OVERVOORDE.**

BLADVULLING.

Christelijke handelstrouw.

In het midden der 17de eeuw werd door de afnemers van de Leidsche lakens meermalen geklaagd over het te sterk rekken der stukken, waardoor de koopers, als het goed weder ingekrompen was, schade leden. Dit wordt in een advies van hoofdman en gouverneurs der *Baaihal* o. a. bestreden met het volgende fraaie argument : „dat de proffytten soudén alle te kleyn sijn, alsse de rollen niet eenige ellen soudén uitrecken, ende aengaende het bedriegen, dat het *maer* wilde *barbarissche Heydenen* waren; *derhalven daer* niet veel aen bedreven was ofte die bedrogen werden¹.

0.

Oude professorenanecdoten.

VAN PONTIUS EN PILATUS.

In de vermaerde Universiteit van Leiden, was een Professor in de regte, genaamt Pynakker, een man van een vrolyk humeur, **ende** omme-gang. Het geviel dat sekere boerinne van een dorp daer ontrent, wiens man ziek was, quam in de Stad om **haer** mans water eens te laten besien : dog geen kennis hebbende, vraagde **zy** een student die **zy** ontmoete waer een medicyn (*dokter*) woonde. De gast, zynde geslepen als een **naalt**, die wyst **haer** 't huis van Pynakker, en zeit ; vraag aldaer of myn Heer Pilatus by huys is. **Zy** vraagde het, aen de dienstmaegt, die niet anders verstont of **zy** vraagde na Pynakker ; die dan geroepen zynde voor kwam, en meinende een Consultatie te zullen geve, begint onse boerin aldus ; og myn Heer Pilatus! myn man is seer ziek, ik bid **u** myn Heer Pilatus hem te helpen, ofte van zyn pyne wat te verligte. Pynakker stont verwondert, sig horende voor Pilatus uitschelden, en

wist niet wat hy denken soude: **egter** vroegde hy onse boerin of zy **haer** geloofs articulen konde, en gebod **haer** die op te seggen, als zy gekome was tot de woorden, die gelede heeft onder Pontio Pilato ; al goet, **zeide** hy nu om de articulen te verstaen, weet dat u man is lydende, dan moet hy eerst by Pontius zyn, eer hy by Pilatus komt, want ziet; Pontius is voor Pilatus: og myn heer! **zeide** zy waer is die Pontius ? nu was in de selve Stad **eenen** andere geheten Bontius, zynde Professor in de medicyne, wiens name door geleertheit genoeg bekend is, Pynakker laet de boerin na Bontius geleiden, als zy by hem quam, was 't beginsel van **haer** seggen, goeden dag myn heer Pontius, myn heer Pilatus heeft my hier gesonden; eer sy voleindigt **hadde** seide hy : wat Pontius? wat Pilatus ; wat duivel schort u? riep hy al vloekende. Og viel zy weder in! hoe zyt gy so verstoort myn heer Pontius, myn heer Pilatus en heeft my so quaet niet geantwoord ; Ten laesten vroegde hy, wie **haer** gesonden **hadde**, ende als zy Pilatus noemde, vroegde hy **haer** met barsigheid, waer woont die Pilatus? en **also** hy uit aenwysing wel hoorde, dat Pynakker dit **hadde** bestelt, ging hy in toornigheid na desselfs woning, en haelde hem lustig door. En Pynakker als hy genoeg geraest **hadde**, **zeide** met een stadige trony, gy hebt Domine Collega, geen rede u te ontstelle, **wy staen** beide in 't Credo, 't geen anders wel feilt, nu waren zy beide in schulden en **haer** Credo was seer slegt.

De Geest van Jan Tamboer, ofte Uitgeleezene stoffe, voor Kluchtlievende Jonkheid (Amsteldam, 1795), blz. 128 vlgg.

GERHARD BOND, ARTZ EN OPPERMEESTER,
I N DE HOOGESCHOOL, TOT LEYDEN,

Zeï, hebbende kort voor zijn leste snak een weinig spijs, die hy **weeder** uitbraakte, ingenoomen : Zie, hy is overwonnen, echter wil hy zich niet overwonnen overgeven.

Hy wilde geen ding, door den druk, gemeen maken, zeggende : Het **gebreekt** de Wereld meer aan Wijsheid, dan aan Boeken.

De Nieuwe Vaakverdryver, of **Neder-**
landze Verteller, door K. A. P. S. M.
(Amsteldam, 1651), blz. 75.

VERWYT OM VERWYT.

Jacobus Arminius, Hoofd der Holiandsche Remonstranten, nog Hoogleeraar in de Godgeleerdheid in Leiden zynde, en 's avonds laat, onder **Flam-**bouwlicht na huis gaande, wierd een dronken Man gewaar, die in eene vuile Goot lag te grabbelen; hy naderde denzelven, **en** zag met verwondering, dat het zyn Collega, Dominicus Baudius, Professor in de Welsprekenheid was, en riep uit: 0 *pestis Academiae!* 0 Pest der Academie! Baudius op die woorden ontwaakende, en ziende, dat Arminius deselve uitgesproken had, riep even sterk, in wederantwoord : 0 *pestis Ecclesiae!* 0 Pest van de Kerk !

Geestige Snakeryen en Historie?, Behelzende veele Vermakelyke Vertellingen (Keulen, Pieter de Vry), blz. 426.

Ook in: Le Passe-tems agréable, ou Nouveau Choix de Bons-mots (Amsterdam-Leipzig, 1743), 1, blz. 26.

ARMINIUS EN BAUDIUS.

Twee Proffessoren te Leiden, elkanderen ontmoetende, bevond de eerste dat Baudius van drank overladen was, 't geen wel meer gebeurde, wanneer Arminius tegen hem zeide: *Tu Baudi dedecoras nostram Academi(c)am*, gy Baudius onteert onze Hoogeschool; en de andere antwoorde daar op, *Et tu Armini nostram Religionem*, en gy Arminius onzen Godsdienst.

J. SCHOOLHOUDER, Olipodrigo of Ge-
neesmiddel, tegen de Swaargeestigheid
(Amsterdam, 1727), II, blz. 405.

AERDIGE KLUCHT VAN TWEE PROFESSORS.

Burgersdijk, mede Professor te Leiden, had in een sijner Thesis **gesteld**: In de **nature** is niets veranderlijs. Bronkhorst den Professor stelde daer tegen: O! hoe groot is de ydelheid der dingen. Burgersdijk wederom voegden dese oude spreuk daer op: De wereld is vol Sotten. Bronkhorst **sich** geprikkelt vindende, antwoorde terstont: Van dat stof steekt ook u Kleed vol.

Het Toneel der **Snaaken**: Bestaande in
veel nieuwe Geschiedenissen en Kluchten
(Amsterdam, 1700), blz. 1.

* *
*

Ten tyde dat de Hoogleeraar A. Heidanus, de drukpers gaande hield met zyne Hooggeleerde schriften was er een letterzetterjongen, die hem dagelyks de drukproeven bragt, deeze jongen, was zoo vlug en geestig in vry rym, dat hy de **aan-**

dacht van Heidanus na zich trok, zoo dat hy altyd in persoon de proeven van den jongen be-
geerde om een rympje zyner natuur te **hooren**.
Het gebeurd dat de **professor** ziek wierd. de **jongen**
kwam dagelyks naar de zieken vragen. Heidanus
hersteld zynde, ontfangt weder drukproeven van
den jongen, en vraagt hem wat hy gedurende
zyne krankheid gedacht had. De jongen prompt
daarop zegt :

Ik dacht Ach stierf mynheer **Heidaan**
Waar zou ik met de proeven gaan.
God **zegene** dien blyden dag
Dat ik weer proeven brengen mag.

Zoo myn echt bericht luid, hy nam **desen**
jongen onder zyn opzicht, leerde hem de Latynsche
en andre **taalen**, en schonk het vaderland een
geoeffend **leeraar**.

J. LE FRANCO VAN BERKHEY, Hol-
landsche Rymkunst in de kinderkamer.
Toegift (zie Volkskunde XVIII, 170).

* * *

Voor eenige **Jaaren**, quam een Juffrouw te Leyden
by een Beeld-gieter, en begeerde dat hy haar een
Looden Beeld van de Duyvel, gieten zoude. **Zy**
beduyden hem heel net hoe **zy** het postuer hebben
wilde, maar om de Trony af te beelden, daar
wist **zy** geen raad toe, en wat lelyke of vize
wezens hy haar voor Teykende, was 'er geen dat
haar behaagde. Eyndelijk **zeftze** tegens den **Kon-**
stenaar, ik zal u hier wel imant brengen let daar
maar op. Na verloop van eenige **daagen** ontmoet

zy den Proffesor ***. niet verre van des gietters huys, en zijn aanzigt beschouwende, oordeelde zy, dat dit Model haar dienen **konde**, neemt hem daar op by de hand, brengd hem voor de deur van den Werk-baas, en zegt, *als* a'eeze. Doe nam zy haar **afscheyd** van dien Heer, en gink weg. Den Proffesor stond ongemeen verwondert over dit voorval, en wyl hy de Juffer niet kende, vroeg hy aan den Beeld-gieter of hy wist wat dit zeggen wilde. Deze excuseerden zig **zoo** goed als hy kon, maar den ander bemerkt hebbende, dat hy de Juffer verstaan **hadde**, wilde het met geweld van hem **weeten**. Den Konstenaar verhaalde hem **eynde-**lijk het geval, en hy ging stil weg, zeggende, daar *zijnder wel wyzer* van *Vrouwen bedroogen*.

De Gocheltas van Momus (Te Nergens, by Jillis Overal, 1716), blz. 141 vlg.

Vergelijk ook: Le Passe-tems agréable (Amst.-Leipzig, 1743), 1, blz. 253.

* * *

Dat veel Menschen het **geene** zy niet verstaan of begrypen kunnen, voor **beeter** keuren, als dat 't welk haar klaar en duydelyk word voor gesteld, bleek aan het volgende geval, 't welk voor eenige **Jaaren** tot Leyden gebeurd is. Een Heer die het Professorschap in de Oriantaalsche **Taalen** met veel lof bekleeden, en ook de qualiteyd van Predikant **hadde**, kreeg op een tyd begeerte om in een van de Nederduytze Kerken van die Stadt een publike **Predicatie** te doen: waar toe hy van een der **Predicanten** een Beurt verzogt, die hem dezelve toe stond, en met een den dag

vast stelde. **Strakx** verspreyden zig dit door de Stadt, en het gemeene Volk voegden daar by, dat de **Predicatie** in het Arabisch geschieden zoude, 't geen ook de **Reeden** was, dat **zy** op den bestemden tyd met een zeer groote menigte naar de Kerk liepen. **Maer zoo** dra **zy** hoorden dat den Professor goed en verstaanbaar Hollands sprak, liepen **zy** alle naar huys, zeggende, *Is het anders niet.*

De Gocheltas van Momus, blz. 238.

SALADE EETEN.

B. by de Professor H. woonende, en 's avonts een Salaatje met malkanderen eetende, zeide de Professor, tot B., wat dunkt u van die Salade? Ze is zeer wel, zeide den ander. Ja, zeide de Professor, maar als deze myn dienstmeyt, de Salade gereet maakt, kryg ik altyt blaëren, op myn tong. Ik niet, zeide B. Ha, zeide de Professor, daar heb ik u gevangen. Krygt gy Salade eetende, geen bladen op uw tong? Ja Professor, als ik, die eet; maar niet, wanneer de Professor die nuttigt.

J. SCHOOLHOUDER, Olipodrigo I, blz. 389.

NAIEF OORDEEL VAN EEN BOER OVER DE STUDENTEN.

Een boer die aan den Professor H. te L. iets te bestellen had, trad in **deszelfs** gehoorzaal, als hij **zoo** even zijne **voorlezing** over de stekunst voor de verzamelde studenten begonnen was. De Professor stond voor eene groote tafel, en **demon-**steerde een algebraïsch voorstel. De boer bemerkte

al spoedig dat het hier noch de tijd noch de plaats was, om zijn boodschap aan den Professor te doen; en verliet daar om na weinig toevens het vertrek. Des avonds verhaalde hij in de dorpsherberg, dat hij in de collegiekamer van Prof. H. geweest was, terwijl deze les aan de studenten gaf. „Ik had verwacht”, vervolgde hij, „dat die heeren wondere rare zaken zouden leeren; maar mis. — Zij leerden simpel het A. B. C !”

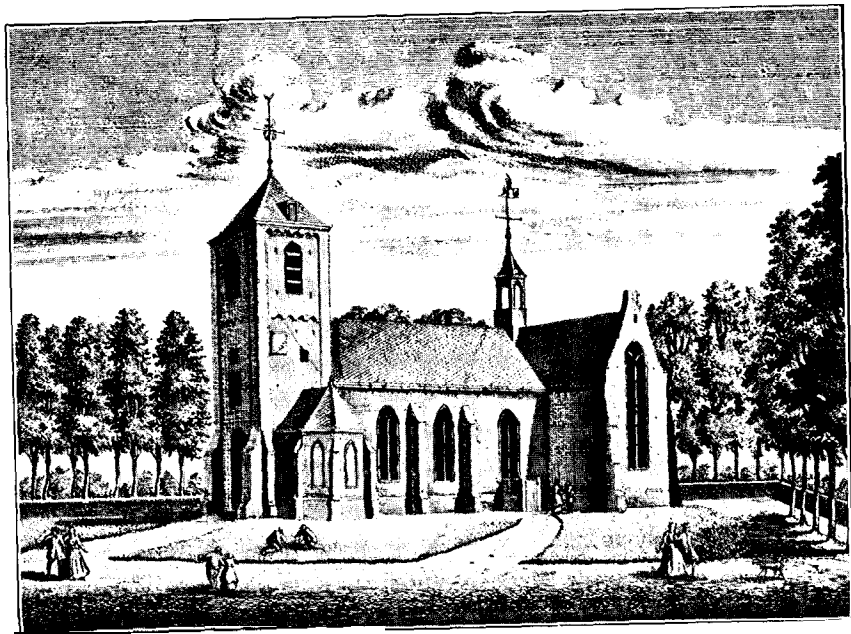
Anecdoten-almanak 1832, blz. 65.

G. J. BOEKENOOGEN.

BLADVULLING.

Woonplaats van enkele vroegere hoogleraren.

- J. Alberti, Breestraat, thans n°. 70.
 B. S. Albinus, Breestraat, thans n°. 42.
 Jac. Arminius, 1597—1606 ter plaatse, waar nu het museum van prof. Martin staat; daarna op het Pieterskerkhof.
 Lamb. Barlaeus, Gerecht.
 Boerhave, Rapenburg, thans n°. 35.
 Hugo Donellus, Breestraat naast de Penshal.
 Thom. Erpenius, Breestraat, thans n°. 25.
 Jac. Golius, Rapenburg, thans Hop. Wallon.
 W. J. van 's-Gravesande, in datzelfde huis.
 Alb. Kyperus, Steenschuur, omtrent de Nieuwe Brug.
 Car. Klusius, Pieterskerkgracht t. p. v. d. H. B. S.
 W. Koddæus, Rapenburg bij het „Prinsenhof”.
 Scaliger, Breestraat, (firma van den Hoek).
 A. Schultens, Rapenburg tusschen Vliet en Cellebroêrsgracht.
 F. de la Boe Sylvius, Rapenburg, (naast de wed. van prof. Walaëus), huis noordzijde van het tegenwoordig Herbarium.
 [Aantf. van wijlen Dozy.]

Kerk te Oegstgeest.

Uit **Rhijnlands** fraaiste gezichten in honderd afbeeldingen, uitgegeven in 1732.

De Kerk van Oegstgeest.

De ingrijpende herstelling, die dit eerwaardig, gewijld gebouw in de loop van 1916 onderging, is eene goede gelegenheid om iets mede te deelen over de nog omvangrijker werkzaamheden en kosten die daaraan werden besteed in het midden der 17de eeuw. Doch vooraf een paar woorden over de oudere geschiedenis van dit bedehuis. Zeker is het, dat op dezelfde plaats een der oudste kerken van deze streken heeft gestaan. Volgens de legende (zie: pastoor J. J. van der Horst's Oud en Nieuw p. 21) is de eerste kerk door den H. Willebrordus na diens dood in 739 op bovennatuurlijke wijze gewijld, doch vast staat, dat er op het einde der 9de eeuw eene kerk van eenige beteekenis stond, evenals in Voorschoten. en Noordwijk. Later zal de kerk verbouwd en vergroot zijn, doch de eerste maal dat er gewag van wordt gemaakt is in het midden der 15de eeuw, toen een toren gebouwd is. Op 25 April 1450 toch, verklaarden de kerkmeesters met goedvinden van geestelijke en wereldlijke gezaghebbers $\frac{1}{2}$ morgen land van de kerk, gelegen bij Poelgeest, verkocht te hebben aan het klooster Marienpoel, om den torenbouw te bekostigen.

Wat de plaats zelf betreft, waar de kerk staat,

deze wordt vaak aangeduid als eene oude Romeinsche sterkte. Het is hier niet de plaats, om over het voor en tegen van deze bewering uit te weiden, evenmin over oorsprong en beteekenis van den naam **Kerkwerve**, zooals Oegstgeest in de middeleeuwen ook wel genoemd werd ; mij persoonlijk lijkt deze heuvel eerder een laatste overblijfsel van een der hoogste binnenduinen, dan een kunstmatig opgeworpen sterkte. Nog omstreeks 1550 waren er meer van die heuvels in de naaste omgeving van deze, die het nog bestaan dankt aan de kerk. Bij Klinkenberg, een der kloosterschuren van de Rijsburgsche abdij had men zelfs tot in het begin der 18de eeuw een vrij hoog duintje van ronden vorm, dat men even ten Z.O. van de Klinkenbergsche brug op de oude kaarten van Rijnland vindt aangeduid. Tusschen Torenveld (zie mijne bijdrage in Jaarboekje 1916) en Oud Poelgeest vindt men op de kaart van Jacob Coenenz. (Atlas ten Gem. **Archieve** v. Leiden N°. 7660) een heuvel met een boom erop afgebeeld, met bijschrift : „de Heylige Eyck”.

Tusschen 1568 en 1574 is de kerk verwoest; door wie is niet uitgemaakt. In den regel krijgen natuurlijk de Spanjaarden ook dit op hunne rekening, doch het lijkt mij niet uitgesloten, dat deze kerk ook een slachtoffer werd van het „smijten” der vrijbuiters van Oem van Wijngaerden en van Raephorst (vgl. mijne bijdrage over Marienpoel in jg. 1904). De oudst bekende afbeelding der kerk dagteekent van 1580, doch de waarde wordt verminderd, doordat deze eene copie is door v. d. Schelling uit het begin der 18de eeuw. Evenals bij de verbrande kerken van Voorschoten, Wassenaar en Noordwijkerhout is de toren vrij goed bewaard

gebleven en het schip in zooverre hersteld, dat het weder den dienst kon toelaten. Slechts te Warmond heeft men het **choor** hersteld en schip en kruis in **ruïne** gelaten, misschien wel onder invloed van den R. C. heer van **Warmond**, den beroemden admiraal van Wassenaar, ofschoon hij het herstelde deel toch niet voor zijnen Godsdienst heeft kunnen redden. **Zoover** men kan oordeelen uit de geringe overblijfsels op de afbeelding, was het koor der **Oegstgeestsche** kerk van dezelfde vorm, als tegenwoordig. De toren maakt den indruk **hooger** te zijn geweest, Het kapelletje ter rechterzijde van den toren, dat vroeger tot begraafplaats der pastoors had gediend en misschien ook tot doopkapel, is ook nog aanwezig, en werd als consistorie gebezigd. Vermoedelijk heeft men tot en met 1662 zich moeten tevreden stellen met dit kleine opgelapte gebouw. In 1663 is de opbouw en herstelling blijkbaar in ruim een half jaar **tijds** tot stand gebracht. Op 7 November van dat jaar. heeft Claes Verruyt, secretaris van het Ambacht, zijne rekening en verantwoording ingeleverd. Hieruit neem ik de volgende posten over en wel ten eerste uit de inkomsten ¹⁾.

Tegen 4 $\frac{0}{10}$ rente is geleend :

f 1600.— van de Heilige Geestmeesters te Oegstgeest.
f 1600.— „ Burgemeester J. Meerman van Leiden.
f 1600.— „ „ W. van Sanen.
f 1600.— „ Secretaris van Hoogeveen van Leiden.
f 1200.— „ den rendant Cl. Verruyt zelf.

f 7600.— totaal.

1) Verklarende aantekeningen van mijne hand zet ik tusschen []. Zie de oorspronkelijke rekening in Inv. No. 850 der Heerlijkheidsarchieven ten Gem. **Archieve** van Leiden.

De stad Leiden had in 1616 de hooge heerlijkheid van Oegstgeest van de erfgenamen der **Was-senaersche** burggraven voor *f* 42.000 gekocht. Een der 4 Leidsche burgemeesters van Leiden was q. q. Heer van **Oegstgeest**.

Aan giften werd ontvangen:

van de Staten van Holland	<i>f</i> 1000.—.
van de vier burgemeesters van Leiden als Heeren namens de stad	<i>f</i> 1000.—.
dezelfden	een glas in den gevel van het choor .
van Dijkgraaf en Hoogheemraden van Rijnland	een glas in den gevel van het kruis.
van den HoogEd. Heere van Mathenesse, Riviere en Souteveen [d. i. de in 1670 gestorven Jr. Gijsbert Jansz. van Mathenesse]	een glas in den gevel van het andere kruis.
van den Edelen Heere van Houdringe , Lauwendrecht enz. [d.i. Jean Mamuchet heer van Houdringe aan de Bilt; hij bewoonde het door hem gebouwde huis de Grunerie, genaamd naar de Heerlijkheid „la Grunerie” bij Escaneffles in Hene-gouwen, in de familie gekomen door zijne grootmoeder Anne de Baudrenghien vrouw van Marc M. Jean was toen met zijne 2de vrouw, Margaretha Pellicorne, vrouwe van Lauwerecht gehuwd.]	de preekstoel, [waarop hunne wapens.]

van de Ed. Soon van Gemeld	een glas.
Heere [Marc Mamuchet, gesproten uit het eerste huwelijk met Marie de Velare]	
van den Hr. Johan Wijgans ,	een glas in het
baljuw en schout van Oegstgeest	choor.
van Ds. Lodovicus Gregorius	een glas als-
(Gerstecoren) predt. aldaar	voren.
van Dirc Verruyt plaatsvervan-	vier glazen als-
gend secretaris en de drie kerk-	voren.
meesters	
van de vier kerkeraadsliden	een glas in de
	kerk.

De andere glazen in de kerk waren reeds vroeger
gegeven door verschillende Leidsche magistraten.

Uit de gemeente aan giften in geld, o. a. 2 à *f* 50.—,
2 à *f* 25.4 st., 4 van *f* 25,— enz., te zamen :
f 2489.11 st.

Uit de extra belasting (80ste penning uit de
onroerende goederen door ingezetenen gekocht)
f 335.12 st. 6 penn.

Maar zooals uit de rekening van 1665 blijkt kwam
er nog eene gift na, en deze was niet gering, zooals
men ziet:

Alsoo Kerckmeesteren alhier geconsenteert **ende**
vergunst hebben gehadt, aan den **HoochEdelen**,
Welgeboren Heere, Heer Constantin Sohier de
Vermandois Ridder, Baron des H. R. Rijcx, vrij-
heere van Warmenhuysen en Crabbendam, om de
oude consistorie in de kercke alhier tot een Capelle
ende begraeffenisplaetse te mogen approprieren
ende gebruycken, sulcx deselve bij opgamelte Heere
alreets daer toe geappropriert is geworden, des

dat zijn Hooch **Edt** in erkentnisse van de **voor-**geroerde concessie, mitsgaders tot opbouwinge van de gemelte kercke **soude** doen soodanige **gifte**, als gemelte syn Hooch **Edt** naer zijn gewoonlicke discretie, goetvinden, **ende** gelieven **soude**, **ende** nae dien denselven Heere gelieff heeft syne gunste daermede te bewijsen, met de voors. kercke **ge-**heelicken van onderen het **wulfsel** met wagenschot te doen **becleden ende** beschieten, twelck niet alleen **streckende** is, tot welstant **ende** versieringe van de voors. kerke, maar **oock** tot commoditeyt **ende gemack** van de gemeente alhier, soo hebben de Rendanten in **desen** d'voors. gedaene **gifte danckelick** geaccepteert gehadt **ende** daermede erkent van de gedaene toesegginge van opgemelten Heere **liberalicken** voldaan sijn, twelck alhier wert aangeroot om te dienen ter **Gedachtenisse.**

Ten **slotte** vermeldt de rendant Verruyt mede ter **gedachtenise**, zijne verschotten, wegens verschillende vacaties in den Haag om de liberale gift der staten en het octrooi voor de bovengenoemde belasting te verkrijgen, wijders schrijffloon, bestekken, papier enz. tot gezamenlijk bedrag van *f* 57.15 st. Maar buiten dit, **leeren** de uitgaven, dat hij toch nog iets kreeg. Buiten de voorwerpen was er totaal ingekomen een bedrag van *f* 10435.3 st. 6 penn.

Onder de uitgaven trokken de volgende posten mijne aandacht :

Het verkrijgen van het be-		
wuste belastingoctrooi	<i>f</i>	30.—
den klincker (omroeper)	<i>f</i>	1.5 st.

Claes Jacobsz. Moreel en
Gerrit **Hermans** van **Aarden-**
stof timmerman en metse-
laar, aannemers volgens be-
stek

f 4900.—

Bijrekening van **resp.** *f* 1 35
en *f* 47

f 182.—

Bijrekening van **extramet-**
selwerk

f 396. 3 st.

4 Timmerlieden en met-
selaars voor visitatie

f 18.18 st.

Dirck van Bree, steen-
houwer

f 432.—

Willem van den Berch
leidekker

f 3075.12 st. 10 p.

Visitatie van dit werk

f 20.—

Jan Carelsz., de **Smit**

f 324.18 st. 14 p.

Bijrekening idem

f 244.10 st.

4 groote en honderd kleine
bordjes voor „**uytteycke-**
ninge der Psalmen”

f 6.—

Windvaan op het kleine
torentje

f 26. 6 st.

Vergulden idem

f 13.10 st.

Willem Wymot voor
blauwe vloersteendrempels

f 488. 4 st.

Jasper van Vliet en Jan
Swart voor binnenwerk vol-
gens bestek

f 565.—

Idem voor het portaal

f 105.—

Idem voor het buitenwerk

f 61. 5 st.

Gerrit **Goofman**, beeld-
snijder, voor **snijwerk**

f 66.14 st.

Aan de glasmakers

f 57.16 st. 8 p.

Aan wijn bij de aanbe-		
steding	<i>f</i>	17.—
Verteerde gelagen	<i>f</i>	156. 5 st.
g kerkboeken	<i>f</i>	42.—
3 Haagsche reizen van C.		
Verruyt; verteerd en verreisd	<i>f</i>	5.—
Idem zijn salaris voor be-		
heer à 1 ⁰ / ₀ van geleend geld	<i>f</i>	76.—
Mr. Willem van der Helm		
[de bekende Leidsche stads-		
timmerman] voor bestekken,		
teekeningen, die hij ter dis-		
cretie liet, op advies van		
Schout en Kerkmeesters	<i>f</i>	100.—
Willem Gerritsz. I Jselstein,		
timmerman opzichter van		
het werk	<i>f</i>	36.—
Aan zijn hulpopzichter	<i>f</i>	8.—
Aan timmerlieden en met-		
selaars vereerd	<i>f</i>	16. 6st.
In totaal had de opbouw		
gekost	<i>f</i>	11602.12 st. 12 p.
zoodat er een tekort was		
van	<i>f</i>	1157. g s t. 6 p.

Blijkbaar was men te Oegstgeest afkeerig van halve maatregelen, want in het zelfde jaar werd ook de pastorie, het landelijke huis achter in het laantje naast de Grunerie, danig onderhanden genomen. Daarvoor werd bij de weduwe van den Leidschen burgemeester van Hoogeveen eene leening gesloten van *f* 1200.—. Ook voor den tuin en de aanplanting van een nieuwen boomgaard werd gezorgd, zoodat Ds. Gerstecoren niet te klagen had.

De gewone inkomsten bedroegen dat jaar *f* 3635.18 st. 6 p., de uitgaven *f* 3464.6 st. 13 p. en hierin was het nadeelig saldo van den opbouw mede opgenomen, zoodat er ten slotte nog een voordeelig saldo was van *f* 171.11 st. g p. Daar tegenover staat dat de kerk voortaan belast was met eene schuld van *f* 8800.—, volgens de toenmalige levensstandaard geen bagatel en waarvoor *f* 352.— per jaar rente verschuldigd was. Dat de herstelling der kerkelijke gebouwen voor de Oegstgeester tappers niet onvoordeelig was, blijkt uit de gewone rekening van 1663 evenzeer, als uit de bijzondere. De vertering bij het sluiten der rekening vorderde *f* 20.—

Aan wijn daarbij voor de helft betaald en voor de andere helft door de Heeren zelf

f 21.10 st.

Bovendien was kort te voren nog eene samenkomst gehouden ; „verteerd bij den schout en drie kerkmeesters in de herberg”

f 10.—

De kerk was nu hersteld en kon dank zij het duurzaam materiaal de eeuwen tarten, maar hare aan weer en wind blootgestelde ligging heeft zeker huisgehouden onder al de fraaie geschilderde glazen met hunne wapens, bijbelsche en zinnebeeldige voorstellingen. Naar alle waarschijnlijkheid heeft de Fransche revolutie hier niet veel vernield, zooals elders. Bovendien hier waren geene Heeren, groote machthebbers, die men kwetsen kon door de gedachtenistafels hunner dooden te schenden en dan de kerk lag zoo ver af. Het enkele rouwbord, dat er misschien nog hing, zal na afkondiging van het placcaat daaromtrent, in stilte verwijderd zijn. Van

al de **schoone** giften is thans niets meer over dan het nog steeds stevige „wulfsel van wagenschot” het geschenk van den edelen Sohier en de preekstoel van het echtpaar op de Grunerie. Het raam in den gevel van het **Zuider** Kruis bevat eene vreemde verzameling van wapentjes van verschillende tijden, waarvan een enkele nog de oorspronkelijke **frischheid** heeft behouden. En dan is er in het koor hier en daar een fragmentje, bv. het wapen van den kerkmeester Cornelis Willemsz. Vromans genaamd van **Egmond**t; het helder witte schildje met blauwe balk en 3 zwarte zwijnshoofden (de **Velare**) en de banier met 3 schelpen op de balk, beide afkomstig van het zeker eenmaal schitterende raam, waarop de acht kwartieren van den zoon van den lieer van de Grunerie stonden afgebeeld. Reeds in 1743, toen de ijverige bode met den busse Gijsb. van Rijckhuysen, alles wat hij aan oude glazen en wapens in en om Leiden aantrof, opteekende, moet al veel verdwenen zijn geweest. Reeds toen was de graftombe der Sohier's blijkbaar **zoo** verwaarloosd, dat die niet eens de beschrijving waard was.

Constantin Sohier de Vermandois was heer van Poelgeest (zie mijn artikel over Oud Poelgeest in Jaarboek 1907) doch bewoonde het niet; zijne dochter, gehuwd met Jr. **Johann** Rautter tot Arenstein, liet het tegenwoordige huis bouwen in 1668, doch stierf niet lang daarna, evenals haar vader, die in December 1670 in den Haag overleed. Vermoedelijk zijn beiden in het nieuwe graf bijgezet, gelijk de beide zoons van Sohier en de dochter van zijn oudsten zoon Nicolaas, die als laatste van haar geslacht in 1735 stierf.

In het begin der 18de eeuw was de kapel nog

goed onderhouden, zooals C. van Alkemade ons vertelt. Er hingen wapenborden aan de muren en de ruimte was van de kerk gescheiden door een zwaar, gesmeed ijzeren hek, met brons en verguldsel versierd en als opschrift dragend : „Momumentum Sohiororum de Veromandia”. Na 1735 kwam de kapel aan eene verre nicht der erflaatster A. C. de la Porte, gehuwd met C. C. Rumph. ~~Hanne~~ dochter A. C. Rumph, douair. van Hans Willem baron van Aylva huwde in 1758 met Mr. J. A. baron du Tour. In 1771 had deze het geheel 200 laten vervallen, dat de schout van Oegsteest met de kerkmeesters moest ingrijpen; daarop verklaarde du Tour van zijne verdere aanspraken af te zien ten behoeve van de Kerkmeesters en dat hij deze kapel reeds sinds 1761 geabandoneerd had. Waarschijnlijk is de kapel toen verwijderd, doch de grafkelder is gebleven en is in het einde der 19de eeuw verkocht aan den toenmaligen burgemeester de Kempnaer, die er in 1900 zijne laatste rustplaats vond.

Door eene toevallig bewaard gebleven aantekening, van wijlen Jhr. Mr. Gevers van Endegeest, is bekend, hoe en wanneer de kerktoren verdween. Waarschijnlijk gaf de bovengenoemde vervallen grafkelder de gelegenheid, die de koster benutte, om wanneer hij **steen**en noodig had, die te halen uit het fundament van de toren en wel net 200 lang, tot een storm op St. Nicolaas-avond 1824 de toren in elkaar deed storten. Na de opruiming heeft men de gelegenheid waargenomen, om ook in de kerk de noodig geworden herstellingen aan te brengen, doch voor 200ver mij bekend is, zijn die niet van een belang geweest, dat uitvoeriger bespreking noodig maakt. Leiden, 12December 1916. BIJLEVELD.

Oude gebruiken.

Op de kloosterkermis van de abdij Leeuwenhorst dansten de bouwlieden om de Meie en werden er voor de kinderen van het oxaal in de abdijkerk af koekjes gegooid.

Bij begrafenis der **conventualen** werden aan de kaarsen vier papieren schildjes bevestigd, waarop de kwartierwapens der **adelij** ke jonkvrouw geschilderd waren, en een degelijk schildje met de afbeelding van eene kelk en eene hostie.

Op den dag vóór Driekoningen gingen de kinderen te Noordwijk, Noordwijkerhout en Sassenheim rondbedelen onder het roepen van „Vrouw geef je wen?” Dit geschiedde nog in den tijd van Van Alkemade. Onder „wen” is een bedelgift te verstaan (vergelijk de ampliatie op de keuren en ordonnantien van Kennemerland art. IV) en het „vrow” wijst waarschijnlijk nog op de abdis van Leeuwenhorst en op de vroeger door de abdij gegeven geschenken en uitdeelingen. Behalve uitdeelingen in geld gaf de abdij o. a. schoenen, waarvan er in 1541 210 paar werden uitgedeeld, en verder hemden, kousen en lijnwaad. Voor een paar schoenen betaalde de abdij in 1516 5 groot en voor kinderschoenen 2½ groot en in 1578 10 stuiver, terwijl de kinderschoentjes toen 5 stuiver en de schoenen voor vrouwen 8 stuiver per paar kosten. Uit de **abdijs**-goederen werden nog in de 17de eeuw geschenken aan de Rederijkerskamer te Noordwijk betaald, waarvan nog eenige berijmde kwitanties bekend zijn.

De grafelijke domeinen in Rijnland tot 1300.

Bij de onderwerping van deze streken aan het gezag der Frankische koningen, bleef de oorspronkelijke bevolking grootendeels in het bezit van de gecultiveerde gronden. Te midden van deze, in de graafschappen en ambachten, die uit de voormalige gouwen, marken en honderdschappen gevormd werden, vestigden zich de Frankische beambten en **colonisten** met hun gevolg op villa's: groote hofsteden of hoven en daarbij behoorende hoeven (*hobae* en *mansae*) en met hutten voor de lijfeigenen voorzien. Het aantal hoeven in één hand was soms zeer groot.

Aan den koning kwamen de wildernissen: d. z. de ongecultiveerde gronden, duinen, bosschen en venen, de meren, plassen en waterwegen, benevens een algemeen tiend-, jacht- en vischrecht. Dit alles werd gezegd te **behooren** tot den Koninklijken ban.

Op het geregeld doen afwerpen van vruchten, dan wel het te gelde maken, van dit waarlijk reusachtig domein was de Fiscus niet ingericht. Trouwens er was geen vraag in 't begin.

De landzaten vonden op hun eigen uitgestrekte terreinen nagenoeg alles wat zij voor hun **dage-**

lijksche behoeften en bedrijf noodig hadden en gingen bij het slappe toezicht in dezen afgelegen, dikwijls onveiligen hoek, van tijd tot tijd door koninklijke inspecteurs of rentmeesters (**missi**) uitgeoefend, meestal ongestoord voort zich van de wildernissen te bedienen, zooals dit in de oude bosch- en veldmarken gebruikelijk was geweest.

Enkele malen werd een geringe cijns voor een regaal goed of recht bedongen. Veelal werden ze **omniet** weggegeven aan personae gratae: de eerste geloofspredikers, de door deze gestichte kerken en kloosters, de bisschoppen en de Koninklijke graven, wien ook een geregeld inkomen werd aangewezen uit sommige openbare lasten en uit diverse baten, die men het civielrechtelijk verval zou kunnen **noemen**¹⁾. In Rijnland profiteerden van de Koninklijke mildheid vooral de H. Willebrord, zijn laatste verblijfplaats en erfgenaam de abdij van Echternach, de Utrechtsche bisschopstoel en de eerste graven over deze streek gezet. Ik zeg: in Rijnland, doch die naam zou eerst later aan een heemraadschap dat zich hier ontwikkelde gegeven worden, in navolging van de betiteling: comitatum circa **oras** Reni, het graafschap aan de boorden van den Rijn, die in een koninklijk charter van 1064 te lezen was. Dat Rijnland strekte zich van Monster en Wateringen noordwaarts uit tot den Santpoorter **zanddijk** beneden **Velzen** en tot het IJ, en bestond uit aaneensluitende stukken van de gouwen **Kennemerland** (Kinnem) en Masaland, met nog onvaste oostelijke grens. Het geheele kustgebied der **Neder-**

1) Zie hierover meer in: **Financien** van het graafschap Holland door P.J. Blok, Nijhoff's Bijdragen, ge reeks, **3e** deel.

landen tot het Sincval bij Brugge was bekend als Fresia, **provincia Frisia**.

Mocht toen en nog lang daarna de veenstreek moeielijk bewoonbaar zijn, zoodat alleen tegen den uit Romeinschen tijd overgebleven Rijndijk en op de kleiboorden der wateren hier en daar hofsteden of visschershutten werden aangetroffen, — op de als eilanden oprijzende geestgronden en binnenduinen was een talrijke bevolking gevestigd. Echternuch en Utrecht hadden er tal van kerken en kapellen, hieronder een der z. g. Willebrorduskerken, te Kerckwerve (Oegstgeest). Uit een register van Schenkingen van 777 tot 866, en ook nog tot het midden der roe eeuw, ontvangen door de bisschoppelijke kerk van St. Maarten te Utrecht, krijgt men een indruk van de welvaart, mildheid en vroomheid van de bevolking dezer streken. Ook allerlei regalia komen op de lange lijst van giften voor. De aan Utrecht behorende kerken waren op kroondomein gesticht en met koninklijke tiend-rechten begiftigd. Hetzelfde geldt voor de kerken van den H. Willebrord en van de abdij van **Echternach**, totdat deze in 849 is gesaeculariseerd en haar goederen en inkomsten tot het Kroondomein getrokken werden.

Dit alles en de geheele streek heeft vreeselijk geleden tijdens het door den keizer te kwader uur toegerekend gezag namens hem, van 850, met een korte onderbreking — tot 885, achtereenvolgend aan twee Deensche vloot- en legerhoofden Rorik en Godfried. De hebzucht en wreedheid van hen en van de trouwe-loos door hen hierheen gelokte en voortgeholpen benden hunner landgenooten, kende geen perken. Alreeds in 850 was de kerk te Noordwijk ver-

nield en haar curaat de H. Jeroen om het leven gebracht, zooals prof. Dr. P. J. Blok ons in het jaarboekje over 1911 verhaalde. Zoo ging het door totdat aan den wantoestand een eind werd gemaakt door den sluipmoord op Godfried en vele hem vergezellende voorname volgelingen, tijdens een onderhandeling met den Keizer in Duitschland bedreven. Tot omstreeks het jaar 1000 hadden echter nog strooptochten van Noormannen plaats.

Berichten over wat in 885 en onmiddellijk daarna hier gebeurde, ontbreken.

Doch men mag veilig aannemen, dat op het gerucht van dat verraad eenige der hier gebleven graven en volgelingen van Godfried, haastig zijn scheep gegaan om lijf en buit te bergen, anderen zich tegen de, onder aanvoering van des Keizers hertog aanrukende leenmannen (de graven van Luxemburg, Vlaanderen enz., waren het naast er aan toe), hebben verzet, en verslagen of gevangen genomen zijn.

Hoewel continueering van een of ander van Godfrieds graven in hun ambt door den Keizer, niet absoluut is te verwerpen, (van Rijkswegen waren wel vreemder dingen gedaan,) zou het bewijs ervoor deugdelijk moeten zijn. Prof. Dr. I. H. Gosses doet veel moeite in zijn in 1915 verschenen Vorming van het graafschap Holland, in hoofdstuk I, getiteld *Gerulf*, om ons te overtuigen, dat dit met een drager van dien naam is gebeurd niet alleen, doch deze ook de vader van Dirk I en de eerste graaf van het z. g. Hollandsche huis is geweest.

In eenige bladzijden van veel belezenheid getuigende en met teekenachtige beelden en vergelijkingen verlucht, levert de geleerde schrijver een subtiel betoog dat in het kort hierop neerkomt. Geruimen

tijd voordat de theorie: *alle wildernissen behooren den Koning*, aan het einde van de dertiende eeuw algemeen was ter zijde gesteld voor de leer: *de wildernissen in zijn gebied komen toe aan den graaf van Holland*, ziet men de Haarlemmerhout en de visscherij van het Vroon tusschen Leiden en Haarlem en in den Rijn van Katwijk tot Alphen, door de graven gemaakt tot objecten van beschikkingen of verpandingen, z. i. zonder wettigen titel toen niet denkbaar! Voor den Hout, trouwens al vroeg geregeld inkomsten gevende en dus z. i. geen wildernis meer, wordt die titel dan ook gevonden in de oorkonde van 4 Augustus 889, houdende schenking door Koning Arnulf aan: „fidelis ac venerabilis comes noster nomine Gerolfus . . . inter Renum et Suithardeshaga in comitatu „ipsius : in locis Northa et Osprehtashem nominatis „silvam unam etc.” ¹⁾ Betreffende de visscherij valt het bestaan van een nog ouderen titel af te leiden, vooreerst uit den toen niet meer gebruikelijken naam Vroon, dien het in de veertiende eeuw droeg, en uit een post in het Utrechtsch goederen register, (oorspronkelijk tot 866 aangehouden, doch later aangevuld), luidende : „Piscatio, quam Gerulfus „habet ²⁾ in extrema parte Reni fluminis, VI pars „pertinet ad Sanctum Martinum” ³⁾.

1) Vertaling : onze getrouwe en eerbiedwaardige graaf Gerolf. . . tusschen den Rijn en Swithardeshage in zijn graafschap : in de plaatsen (bewoonde oorden) Noordwijk en Oostweideland (of: Oostbreedland) genaamd, een bosch enz.

2) In het Oorkondenboek van Holland en Zeeland, 1, n°. 33, staat foutief „habuit” (had) inplaats van „habet” (heeft.)

3) Vert.: De Visscherij, die Gerulf heeft in het uiterste deel der rivier den Rijn; het zesde gedeelte behoort aan St. Maarten.

Beide bezittingen zijn in handen geweest van Gerulf en van de graven van Holland, die men dus voor zijne nazaten moet houden, want de opvolging kan alleen door vererving gebeurd zijn. Ook het bewaren van het charter te Egmond te midden der Koninklijke giftbrieven aan de graven Dirk 1, 11 enz. wijst er op dat Gerulf iets met het latere graafschap Holland te maken had. Misschien, zegt Z. H. G. in hoofdstuk II, getiteld de graven en de abdij van Egmond, had Gerulf die abdij reeds bezeten en is het charter van 922, waarbij ze aan Diederik werd **gschonken**, meer als een bevestiging te beschouwen van dezen, in het bezit dat hij van zijn vader geërfd had.

Identificeering van Godfried's „comes” met des Keizers „fidelis ac venerabilis comes” gaat nu glad, evenzoo met den Gerulfus der „piscatio”. De op zich zelf zeer zwakke en samenhang missende bewijzen door vroegere historici aangevoerd, laatst door Dr. 1. van Bolhuis van Zeeburg: Gesch. van de eerste graven van het Holl. huis, krijgen nu „the missing link”. Zoo wordt alles wat toen Gerulf heette onder één hoedje gevangen.

Bij het lezen van des hoogleeraars talentvol betoog, waarin de feiten en data zich zoo gewillig in één rij stellen, moest ik me om niet ingepakt te worden, telkens herinneren aan het bekende: hier valt de veder der Historie de grijze Fabel in den schoot. Touwens bij elke verhandeling over dit schaarsch gedocumenteerd tijdvak past als motto :

**De Fabel leent haar sagen, overoud,
Aan held of heiligen van heden
En rijgt aan Fancy's ijlen draad van goud
De vage feiten van 't verleden.**

Een onderzoek der bewijsplaatsen leerde me dat niet de eenig mogelijke opvatting is gegeven en niet steeds de beste uitlegging werd voorgestaan. Onderstellingen dienden soms om weer verdere onderstellingen te schragen en er is bij den schrijver de geneigdheid op te merken om den vaststaanden zin van sommige begrippen, in zijn voordeel te retoucheeren of weg te doezelen.

Vroon b. v. is zeker een overoud woord. Toch leefde het in allerlei woordverbindingen tijdens de grafelijkheid ¹⁾ en het leeft nog in den mond onzer zalmvischers. Ze verstaan daaronder een vast aandeel door het Domeinbestuur soms bedongen in de bruto opbrengst van de vangst. Tweede voorbeeld : **wildernissen**. Kan er werkelijk twijfel zijn aan de algemeen aangenomen kenmerken: gronden en wateren sedert onheuchelijken tijd door de natuur in den toestand gebragt waarin ze gevonden worden en uit zich zelf, niet door cultuur, vruchten en nut opleverende.

En kan in ernst worden volgehouden, dat dit karakter onmiddelijk verdwijnt zoodra b.v. het op open plekken opschietende boschgras of door den wind afgeworpen doode takken en omgeworpen boomen worden te gelde gemaakt of wanneer aan een klooster tegen cijns wordt vergund haar mest-zwijnen te laten azen in den herfst onder de eiken beukeboomen? Of zelfs indien bij wijze van gunst aan de schaarsche bewoners van omliggende buurten wordt toegestaan elk, jaarlijks, één boom

1) Zie: Prof. Mr. H. G. Hamaker, in Nijhoff's Bijdragen, 3e serie, 5e deel, blz. 157 v., over: Huslotha, Vronesoud enz. Hij verwijst naar Oork. boek, II, no. 339, dd. 1297.

te hakken in een bosch, dat zich van Velsen tot Kennemerbeek en van het **Zeeduin** tot het Spaarne en de Meer uitstreckte ? In dit oerwoud vond men alle soorten van wild, de **wiesent** werd nog gejaagd in het tijdperk van de groote rodingen : **Aalbrechtsberg 1220**, Breederode 1234, Berkenrode 1284, Vogelenzang 1 297, Tedrode (Bloemendaal) 13 16. Eerst gaandeweg kreeg men de wildernis klein in den taaïen strijd van cultuur tegen natuur. De naam, niet het karakter, is bewaard in den aangelegden Hout bij Haarlem, de oudste nederzetting aan den rand van het eertijds schrikwekkend „woud zonder genade.”

Ik heb nog een bezwaar, m. i. fataal voor de geheele opzet. In hoofdstuk 1 van: de Vorming van het graafschap Holland, is verzuimd rekening te houden met de feiten voorgevallen van 1049 tot 1076, d. z.: 1049, kinderloos overlijden van Dirk IV ; 1061, sneuvelen van zijn broeder Florens, op die momenten in opstand tegen den Keizer; 1064, 30 April, wegschenking der bij **doode** van Dirk vacant gekomen graafschappen, voor **zoover** gelegen west van het Vlie en rondom de boorden van den Rijn, aan den Stoel van Utrecht, voor eeuwig! En zulks met *alles* wat binnen dat gebied *in het algemeen* tot den Koninklijken ban behoorde. Dat de Fiscus de opvatting koesterde, dat niet op Floris en diens representanten was vererfd hetgeen aan Dirk IV en diens voorzaten was geschonken uit het Kroondomein en dit dus tot den Fiscus was teruggekeerd, blijkt uit het speciaal noemen van de abdij van Egmond, waarmee Dirk 1 in 922 begiftigd was. De overige regalia die — niet als eigendomsgevolg der abdij, doch op één lijn

met deze genoemd worden in het charter, (eene bijzonder **completee** lijst van alle soorten van Kroongoederen en -rechten,) omvatten dus blijkbaar o. a. ook alles wat van dien aard in het bezit van Dirk IV gekomen was en nu weer van des Konings ban afhing. Toen volgde in 1076 overrompeling door Dirk Florenszoon (Dirk V) van Koenraad, eerst onlangs aan wijlen den energieken bisschop Willem opgevolgd, en diens gevangenneming bij de verovering van het kasteel **IJsselmonde**, waar hij zich met zijn mannen had opgesteld.

Wij kennen het nog in dat jaar gesloten vredesverdrag tusschen graaf en bisschop niet. Beide deden blijkbaar „Schwamm drüber”, de bisschop : om zijn blamage niet voor eeuwig te boekstaven; de graaf: omdat hij al wat hem terug werd gegeven aan waardigheden en familiegoederen en het vele dat hij bovendien de à sa merci zijnde tegenpartij wist af te persen, liefst beschouwd zag als: „legitime ab antecessoribus nostris ad nos **perlata**”, (wettiglijk door onze voorvaderen aan ons nagelaten.) Maar geen water van de zee kan **weg**-wasschen, dat er van 1049 tot 1076 een breuk kwam in de keten der filiatie van het eigendomsrecht, en dat in 1076 een nieuwe titel is ontstaan: het vredesverdrag, tusschen de „**hautes parties contractantes**” als bindend beschouwd en nageleefd, al miste het langen tijd de bekrachtiging van den opperleenheer. Deze zat te diep in zorgen om aan persoonlijk ingrijpen te kunnen denken.

In 1125, toen Lotharius, uit een aan de graven verwant en welgezind huis, den troon besteege, scheen het korten tijd tot een bekrachtiging van dezer rechten te zullen komen. Een definitieve bevestiging in de

leenen door zijne voorvaderen van het Rijk gehouden, kwam eerst van Keizer Otto IV, ten behoeve van graaf Willem 1 op 13 Januari 1213, zie Oork. boek, 1, n°. 229.

Tot 1049 hadden de graven over de gouwen Texla, Kinnem en dat deel van Masaland, dat ons Rijnland mede omvat, een grafelijkheid gehad, gedoteerd met *speciaal* aangewezen regalia. De Stoel van Utrecht kreeg die grafelijkheid in 1064 met *alle* regalia in dat gebied, *in 't algemeen*, zonder eenige uitzondering. Die grafelijkheid met deze beterschap ging in 1076 -- voorloopig met een vernietigbaren titel, welke echter nooit vernietigd, integendeel in 1213 formeel bevestigd is, over op den graaf van Holland en zijn huis. De ingrijpende beschikkingen, als eigenaar, door de graven na 1076 gedaan (- *daarvóór* zijn er **geene** aantoonbaar !) aangaande een **bosch** b. v. of een visscherij zooals de Haarlemmer wald en het Vroon, die naar aard en oorsprong Kroongoed waren, staan nu buiten verband met het tijdvak in 1049 gesloten. Zij bewijzen niets voor de kwestie: Dirk 1, al of niet zoon van Gerulf! Fancy's ijle draad, door prof. Gosses met handige vingers gestoken door de vage feiten, blijkt te broos te zijn, om er *alle* Gerulfussen, Walgers en **Dirken** van dien tijd aan te rijgen.

Ik ben blij voor onzen eersten Diederik en zijn in het Egmonder chroniekje vermelden broeder **Walger**, dat dit nu **zoo** geloopen is. Een andere **Walger**, in het Chronicon van Regino vermeld en Gerulfs zoon genoemd, staat te boek voor een moord en de Gerulfus **comes** van Godfried, de Vikinger, die namens dezen naar den Keizer ging

om zijne overkomst voor te bereiden, wat gebleken is voor Godfried en de zijnen een valstrik te zijn geweest, en hun een bloedig en roemloos einde te hebben bezorgd, doch waarbij **comes** Gerulfus, naar prof. Gosses voorstelling, ongedeerd bleef en vervolgens van den Koning een graafschap en meerdere vorstelijke giften ontving, ik zal de moraal maar onuitgesproken laten. De scherpzinnige lezer heeft al gesnapt dat de eer van het **Hollandsche** huis met zoo'n stamvader slecht gediend zou zijn. Gelukkig staat voor deze kwestie de evenaar der balans nog in het huisje. We mogen Diederik misschien met meer recht een Frankische of een Vlaamsche afkomst toedichten. En wat het bewaren in de **Egmonder** abdij van een gebrekkig afschrift van Gerulfs charter van 889 betreft, het geven eraan van de tweede plaats in de rij, na een charter van 922, en het misbruik later van die oorkonden gemaakt in verband met **vervalsching** van data enz. — dit alles is hier niet aan de orde. We kunnen volstaan met te citeeren: **habent** sua fata libelli.

De tweede afdeeling dezer bijdrage wil zijn een **critisch** onderzoek van de te Egmond bewaard gebleven Koninklijke schenkingsoorkonden, in chronologische orde, **evenzoo** van het register der schenkingen aan St. Maarten, een en ander **voorzoover** op ons Rijnland betrekkelijk. Het tijdperk 1049—1076 komt ook nog op zijn chronologische plaats ter sprake, **zoo** mede de geschiedenis der domeinen in later jaren tot 1300 ongeveer. Nog verder te gaan is overbodig met het oog op hetgeen door de hoogleararen **Hamaker**, **Blok**,

Fockema Andreae enz. en, in meergenoemd werk, laatstelijk door prof. Gosses is geleverd. Eene verdienstelijke samenvatting en bewerking van de geschriften van oudere en nieuwere autoriteiten en een voortzetting van de geschiedenis der domeinen tot in onzen tijd, vormt: Het Nederlandsch Staatsdomein en zijn beheer, van de hand van twee ambtenaren der registratie en domeinen : 0. Andriesen en H. 1. van Lis.

1. De schenkingsoorkonde van Koning Arnulf van 4 Augustus 889, aan „quidam fidelis ac **venenrabilis comes** noster nomine **Gerolfus**”, is hiervoor blz. 73 al aangeroerd. De geschonken goederen : een bosch en een bouwland, voorts zeven hoeven (hobae of mansae) liggen in acht oorden, waarvan vijf „**loci**” : bewoonde plaatsen zijn. Zooals al boven in origineel en vertaling is gezegd, bevindt zich alles „**inter** Renum et Suithardeshage in comitatu „**ipsius**” (Gerolfi).

Het woordje „**inter**” behoeft niet alleen op twee meer of minder **parallel** loopende lijnen te wijzen. In meetkunde en topographie ziet het ook op elkaar kruisende lijnen of terreinobjecten. De punten of plaatsen tusschen de **beenen** van **elken zoo** gevormden hoek liggen net **zoo** goed bepaald als tusschen twee parallellen.

Had men hier aan gedacht en een proef er mee genomen, dan zou het vermakelijk gesol met Suithardeshage, dat van de oudste historici tot en met Kluit, Fruin, Kappeijne van de Copello, Ramaer en Gosses geleid heeft tot: zooveel hoofden, **zoo**-veel zinnen, (neen erger, want de twee laatstgenoemden geven ons elk de keus tusschen twee opvattingen !) achterwege zijn gebleven. De **opge**-

melde **heeren** Andriessen en van Lis zochten **altans** in de goede richting, al onderstelden zij op blz. **16** ten onrechte dat Suithardeshage lag waar later de Haarlemmermeer zich uitbreidde. 1. Ramaer, die op **carton C** van plaat **V** van zijn verdienstelijke studie : Omvang van het Haarlemmermeer, en op blz. **156—160** van den tekst, alle tot aan de uitgave van zijn werk geopperde opinies en zijn eigen eerste opvatting bespreekt, wijst ons in den bladwijzer op het woord Suithardeshage ook naar blz. 172, waar we bij het woord Suetan, voorkomende in het Utrechtsch goederenregister, door hem vinden aangeteekend (met een beroep op van Leeuwen, *Batavia Illustrata*) : = Zoeterwoude, Zwieterwoude, evenals Zoetermeer is Zwietermeer. Deze tweede opvatting noemt de schrijver zeer waarschijnlijk. Inderdaad, zoo is ze.

Suetan, Swieten, aan den linker Rijnsoever nabij een wetering van ouds en nu nog de Swieth genaamd, was een Frankische villa of hofstede met **bijbe-**hoorende en omliggende hoeven, waarvan eenige zonder twiifel lagen op den kleiboord aan den rechter Rijnsoever ¹⁾. De eerentfeste eigenaar der villa noemde zich naar deze: Suithard. Het was toen gebruikelijk mans- en vrouwenamen te **ontleenen** aan de namen van **burgten** of villa's, zooals ook wordt gezegd in den aanhef van **Snorra Sturlesons** proza-Edda.

Suithardes villa was de middelste, zoo niet de

1) In het Utrechtsch register zien we 13 mansae der villa's of „hofstedi" van Radolf en Alburge noord van den Vliet liggen, de hofsteden of villa's zelf ten zuiden van den Vliet, — in Rothulva'shem, later Rijnsburg genoemd.

cenigste der in 889 tegen den **Rijndijk** gelegen villa's, van Alfna tot Rodanburg. Voor het uitgestrekte door den Rijn doorsneden **veenwoud** (haga), dat zich van de **Drecht** in het noorden tot voorbij Swietermeer in het zuiden uitstrekte, vond men in de Koninklijke **kancelarij** Suithardeshage zeer terecht een pakkende, toen algemeen begrepen naam. Op de plaats van dit **veenwoud** vinden we nu nog louter op *woude* uitgaande dorpsnamen, eertijds ambachten : Rinsaterwoude, Askleckerwoude genaamd Jaapswoude, Woudbroicke (Woubrugge), Woudshoorn (Oudshoorn), Haeswaerdwoude (Hazerswoude), Swieterwoude (Zoeterwoude). Dit laatste, oorspronkelijk een reusachtig ambacht, heeft bij voortschrijdende cultuur in 't noorden, oosten en zuiden groote brokken aan nieuw gevormde ambachten afgestaan, en is zelf een fragment van en tegelijk de naambewaarder voor Suithardeshage gebleven, al is de naam wat verbasterd.

In welken hoek we nu naar de geschonken goederen moeten zoeken is niet twijfelachtig. Natuurlijk in den meest gecultiveerden, waar Northa — naar aller opvatting ons Noordwijk, lag. De tekst van het charter op blz. 73 gedeeltelijk gegeven, luidt verder : „in locis *Northa* et *Ospretahshem* nominatis silvam **unam** et terram arabilem **unam** et in „loco, qui dicitur *Bodokenlo*, hobam **unam**, in *Alburch* „quoque hobas duas et in *Hornum* hobam **unam** „et in loco *Huvi* vocato **mansam** 1, et in loco *Theole* „**mansam** 1 et in *Aske* (*Alke* ?) **mansam** 1. . .”

Ospretahshem is door mij op blz. 73 in de vertaling reeds ontleed en geduid : Oostweideland of Oostbreedland, zulks op grond van het M. N. Woordenboek van Prof. **Verdam**. Op de topographische kaart,

schaal 1 op 25 duizend, wordt midden in de Zilk gevonden de bouwhoeve Breedland. Me dunkt, we zijn hier — oostelijk van Noordwijk, dat toen ook Noordwijkerhout (Noirtich in den Houte) omvatte — terecht voor de terra arabilis (het bouwland) en in Noordwijkerhout voor de silva (het bosch). Bodokenlo is ook niet veraf te zoeken, n.l. in de **Looster-** of Loestercampen, aan den nog bestaanden Loosterweg, die van **Voorhout** (Foranholte) tot Loostereinde bij de oude gouwgrens loopt. Bodoken is een verkleinwoord òf van den persoonsnaam **Bodo**, òf van de functie : bode, òf beteekent **bodekin** : hutje, **boetje**. Alburch, Hornum, Huvi zijn soortnamen ; welke specimens er precies mee aange-
wezen werden is niet meer op te sporen. Van Alfen tot Katwijk en van Leiden tot Voorburg lagen veel oude burgen, te dier tijd, of wat men **zoo** verkoos te noemen. Hornum kan in **Hornes-**polder bij Katwijk schuilen en Huvi waren er honderden. Theole is al door Kappeijne in : **Hecmundensia**, **Nijhoff's** Bijdragen, 3e reeks, 5e deel, ge-
duid als Theylingen, Alke als Alkemade (d. i. ons Oud-Alkemade). Of hangt men aan Aske, zooals sommige H. S. hebben, dan is het Asselken, een vroegere uit twee **binnenduinen** bestaande buurt van Hillegom, bruikbaar.

Prof. Gosses neemt terecht aanstoot èn aan de wijze waarop Kluit en van den Bergh den tekst verminkten èn aan des eersten reis door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden om de zeven hoefjes onder dak te brengen. **Z. H. G.** zal **be-**merken dat mijne duiding is een navolging en ik durf mij te vleien: een verbetering van zijn idee, dat men die voor dien tijd armzalige objecten

van de gift dicht bij elkaar moet denken, willen ze een noemenswaard voordeel geven aan den begiftigde.

Ik constateer dat de Haarlemmer wald die ten noorden van de Zilk en van Loostereinde een aanvang nam, het geschonken bosch niet zijn kan, allereerst omdat het niet omvat wordt door de **beenen**: Suithardeshage en Rijn, van den in aanmerking komenden hoek. Alleen door met die **hage** te gaan sollen op de geduldige kaart als met een stuk kinderspeelgoed, kreeg men het klaar den wald tusschen **hage** en rivier te plaatsen. Maar dan is het niet de juiste **hage**.

Met de piscatio van Gerulfus, in extrema parte Reni, waarvan de kerk van St. Maarten een zesde had op een gegeven oogenblik na 866 ¹⁾, gaat het al niet beter. Het moet een onbeduidend **visch**-water geweest zijn, want de bisschoppen van Utrecht hebben nooit moeite gedaan om er een koninklijke bevestiging voor te verkrijgen, zooals ze voor hun overige visscherijen: in de Vecht enz., en in 't algemeen voor alle regalia in hun bezit geraakt, van tijd tot tijd deden. Voor een **zoo** waardevol bezit als het Vroon, hierboven behandeld, zou dit verzuim onbegrijpelijk zijn. Ik onderstel dat bedoeld wordt de visscherij in den aan verzanding en opslibbing prijsgegeven uitersten Rijnmond tusschen Katwijk en Noordwijk, die ten **slotte** teniet ging.

Voor de determineering van den grootsten **aan**-deelhouder Gerulfus is de piscatio onbruikbaar.

2. Door de duiding van Suithardeshage als Swieterwoude, is al het halve werk gedaan tot **op**-

¹⁾ Zie hierover S. Muller Fzn.: Oudste Cartularium van het Sticht Utrecht.

heldering van de oorkonde van 15 Juni 922, waarbij Karel de Eenvoudige schonk aan graaf Diederik: „quasdam res, ecclesia videlicet **Egmonde** cum „omnibus ad eam jure pertinentibus a loco, qui „dicitur Swithardeshaga usque ad Fortrapa et „**Kinnem**; . . . haec omnia ex integro cum mancipiis, „querendis et inquirendis, **pratis**, silvis, pascuis, aquis „sive **aquarum** decursibus ¹⁾. (Oork.bk., I, n°. 26.)

Met de opvatting van prof. Gosses, dat bij Fortrapa valt te denken aan een oudtijds **zoo** genoemd slik, nu 's Gravenpolder, op Zuid-Beveland (niet aan Vartrop op Wieringen, dat m. i. valt te ontleden als varech- of wierterp), bij Kinnem eerder aan een dus genaamden polder op Ter Schelling, dan aan Kennemerland, waar de kerk immers lag, kan ik mij best vereenigen. Door opgave van de meest N. O., O. en Z. O. liggende punten stelt het charter de grens naar de landzijde vast, van het kustgebied waarbinnen alle eigendomsgevolg van de **Egmonder** kerk, toen tevens klooster, aan Diederik zou toekomen.

Ik ben het oneens met Z. H. G. over den aard van het geschonken recht, dat m. i. niet eigendomsrecht kan zijn, omdat dit niet tot object kan hebben eene persona **moralis**: het klooster. Ik zou liever willen denken aan voogdij, met een recht van beschikking over de inkomsten van het door dit charter gesaeculariseerde klooster.

Diederik 1 en zijne nazaten hebben van den

1) Vert.: eenige zaken, namelijk de kerk van Egmond, met alles wat er rechtens toebehoort, van de plaats die genaamd wordt Swieterwoude tot aan Voortrappe en Kinnem; . . . dit alles in 't geheel met de **hoorigen**, vorderingen, maden, bosschen, weiden, wateren en waterloopen.

aanvang af deze opvatting feitelijk doen kennen, door milde begiftiging van het in een benedictijner abdij omgezet vrouwenconvent, waarvan het houten kerkje door een **steen**en basiliek werd vervangen — en later door het loslaten der oude banden die hun huis aan dit troetelkind hadden verbonden, toen de abdij van Rijsburg de plaats in hun affectie ging innemen. Zij lieten hun voogdijrechten langzamerhand varen met het daaraan verbonden vruchtgenot, zulks ten behoeve van de persona **moralis**: de abdij.

De eerste graven van Holland grepen gaarne naar de onbeheerd liggende kerken en goederen van de gesaeculariseerde abdij van Echternach, om er Egmond mee te doteeren, wat in den wilden Noormannentijd met het oog op hunne verdienstelijke houding tegen den gemeenschappelijken vijand getolereerd werd, doch — zooals we zien zullen, later zou ingepeperd worden aan hun nazaten.

Het vrouwenconvent is door hen naar Bennebroek overgebracht, waar de kerk van Hillegom tot **buurkerk** diende.

3. In het derde in Egmond bij afschrift bewaard gebleven charter, van 13 April 969, schonk de Fransche Koning Lotharius aan : „quidam nostro „**fideli**, scilicet Theodorico **comite** (Dirk 11), forestum „**Wasda** in eodem comitatu cum **pratis**, aquis, **terris** „**que** aratoriis, exitibus et **regressibus**, cumque „rebus pertinentibus ad praedictum forestum.” ¹⁾ (Oork. boek, 1, n°. 43).

1) Vert.: aan zekeren ons getrouwen, **n.l.** graaf Diederik, het foreest Wasda in zijn graafschap met maden, wateren, bouwlanden, uitgangen **en vervallen**, en met de **tot** gezegd foreest behorende zaken.

Van **Bolhuis** van **Zeeburg** betoogt dat met Wasda is bedoeld ; **Wasia**, het land van Waes, waar Diederik volgens hem als burggraaf van Gent betrekking op had, doch hij kan hiervoor geen afdoend bewijs bijbrengen. De bouw en klank der beide namen verzet zich ook tegen vereenzelviging. Liever zou ik willen wijzen naar Wassenaar als plaats **waar** dit forest **te** zoeken is. Een groep woningen heette oudtijds: **hara** ; **zoo** is in Limburg nog een gehucht Borgharen ; Zevenaar in Gelderland is ontstaan uit Sebonhara, ons Rijnlandsch Zevenhuizen mede **zoo**, zooals Ramaer ons leert op het woord: Zevenaarbroek. Een bewoonde buurt in het forest Wasda, zal dus Wasdahara **geheeten** hebben en door de voortdurende zucht der taal om te veranderen is er Wassahara en later **Wasanara** of Wassenaar uit gevormd. Hoe de Fransche Koning Lotharius aan dit regaal kwam in het gebied van zijn Keizerlijken vriend en bondgenoot Otto II van Duitschland, is niet aan te wijzen. Dat het hem, die in zijn eigen land toen **zoo** weinig te vergeven had, voor een prijsje is overgelaten door den Keizerlijken Fiscus om er aan Dirk, die voor zijne partij streed, een geschenk van te kunnen maken, is niet onwaarschijnlijk. Misschien had deze het eerst in leen van hem en wordt hij daarom „**noster fidelis**”, onze leenman, genoemd in de oorkonde.

4. Uit een als valsch ontmaskerd charter van Koning Hendrik IV, van 2 Mei 1064, Oork. bk, 1, n°. 88, als echt voorgesteld in het Liber catenatus, een verzameling van Utrechtsche oorkonden, en dat — wat de erin vermelde gebeurtenissen aangaat, wel eenige waarheid zal bevat hebben, **leeren** we dat omstreeks **het jaar**

1000 — tijdens de minderjarigheid van Dirk III, door den bisschop van Utrecht, Adelbold, aan graaf Unroch of Unruoch in leen is gegeven een gebied dat als een wig in Dirk's graafschap indrong : „*ab eo loco, qui dicitur Sigeldrich, usque in Rinesmuthon, inde sursum ab occidentali parte Rheni usque in Bodegraven*” ¹⁾. Na Unroch had het Godezo, na dezen Theodoricus Bavezoon, die echter door den graaf van Holland verdreven is, welke het leen met geweld aan St. Maarten ontroofde.

Sigeldrich is aan de **Drecht** bij de uitmonding van het Silmeer te zoeken. Rinesmuthon is te nemen in zijne **letterlijke** beteekenis : Rijnmond, en kan m. i. niets anders zijn dan de toen meer en meer verondiepende doch nog niet geheel verlande oorspronkelijke uitmonding in zee. Dit is ook de meening van Norlind, die Rheindelta bis 1500. De aanduiding van den linker Rijnsoever als „*occidentalis pars Rheni*” is volkomen begrijpelijk. De Rijn toch stroomt van Bodegraven tot Katwijk in N. W. richting. De Katwijker sluizen liggen op den parallel van den toren van Mijdrecht. **Zwammerdam** (op de grens van het Bodengraafsche gebied) ligt op den parallel van den **Scheveninger** pier. De rivier is een diagonaal van het **parallellogram** door die vier punten bepaald. Het charter geeft de twee punten, die fêne zijde van het wigvormig gebied van graaf Unruoch bepalen: de Sildrecht en de Rijnmond, de tweede zijde valt samen met den linker of westelijken Rijnboord,

1) Vert.: van de plaats die genoemd wordt Sigeldrecht tot in den Rijnmond, vandaar opwaarts van den westelijken Rijnsoever af tot in Bodegraven.

de derde zijde, naar den Utrechtschen kant gekeerd, lag dus tusschen Sildrecht en Zwammerdam.

Er zijn **teekenen** en tradities, dat de bisschop met dat leen een waterbouwkundig doeleinde poogde te verwezenlijken. Een open Rijn van Utrecht tot aan Zee was voor zijn landen een levensvraag, voor Rijnland daarentegen van minder belang en eerder een nadeel te achten bij doorbraak van Lekdijken enz. Door den **geheelen** Ouden Rijn onder zijn controle te brengen, beveiligde de bisschop Utrechts belangen. Doch hij vergat ook zijn belangen in Rijnland niet. Hij had hier blijkens meergemeld goederenregister en andere oorkonden vele bezittingen : in Valkenburg de kerk met haar **toebehooren**, drie geestgronden : Huizen-, Kleinen- en Langengeest, zestien curtillametbijbehoorendelanden, en drie **mansi**, dan een bosch tusschen Valkenburg en den **grooten** Rijngeestgrond tot den Kleinen-, met den **houtkap** en het jachtrecht, in Rijsburg twee hofsteden en dertien **mansen**, dergelijke ook in Oestgeest, Poelgeest, Lopsen, Leithen, Rodenburg, Swieten, Alf en enz. Daarbij nog een aandeel in de visscherij „in extrema parte Reni fluminis”, dat ik voor den Rijnmond beneden Rijsburg tot de Zee houd. Een afsluitdijk langs het IJ bestond nog niet. Voorshands deed de bisschop een dijk opwerpen ten noorden van de **Drecht**, zich aansluitende aan een gelijk werk in het Utrechtsche. Hij liep met bochten (vandaar zijn naam Wendeldijk) van **Bilderdam** tot de hooge gronden in de geeststreek. ¹⁾ De afgedamde weteringen ten oosten van den Rijn,

¹⁾ Zie Dr. A. A. **Beekman**: Nederland als polderland, 2^e druk, blz. 157 en v.

zeven in aantal, werden van sluizen voorzien. De hooge Rijndijk, van Romeinschen tijd in zeer defecten toestand overgebleven, op den linker Rijnoever, van Valkenburg tot aan Bodegraven, is bij die gelegenheid waarschijnlijk ietwat opgeknaapt. Daardoor is een groot waterschap gevormd, dat gelegenheid gaf de tot dus ver onbewoonbare veenstreek, door middel van kaden en dijkjes bewoonbaar te maken, wat tot de stichting van de kerkdorpen Leimuiden, Rijsaterwoude en **Esse-lijkerwoude** leidde, waarvan de tienden aan de kerken verbonden, ten voordeele van den Stoel van Utrecht of de abdij van Echternach kwamen.

5. Tijdens de oorlogen van Holland met het Rijk en met Utrecht onder Dirk 111 en IV en Florens, is dit alles voor den bisschop verloren **gegaan**, totdat in 1049 en 1061 de kans keerde en Dirk IV door kinderloos overlijden het recht van zijn geslacht op de waardigheden en de van den Fiscus ontleende bezittingen verloor en door het sneuvelen van zijn broeder Florens en de vlucht van diens weduwe met hun kinderen naar Zeeland, ook het feitelijk bezit van een en ander beeindigd is. Dat de triompheerende bisschop Willem op 30 April 1064 alle grafelijkheid ten westen van het Vlie en rondom de boorden van den Rijn verkreeg, met *alles* wat in 't algemeen van des konings ban afhing, heb ik hierboven uiteengezet, **evenzoo** hoe Dirk V die grafelijkheid met de **beterschap** in 1064 er aan toe gevoegd, weer terug won in 1076. Hij won meer: de bisschop moest hem ook nog overlaten alles wat de Stoel van Utrecht uit welken hoofde ook binnen bedoelde grenzen in bezit had: dat waren de kerken van Echternach met de helft

hunner tienden, die bisschop Willem bij een verdrag van 28 December 1063 met den abt der wederom herleeft abdiij, voor Utrecht bedongen had, **n.l.** de kerk van Kerkwerve met hare kapellen : Rijnsburg, Warmond, Leimuiden, Rijnsaterwoude, Askeleckerwald ; voorts des **bisschops** eigen kerken, Noordwijk met haar kapellen enz., en de allodiale goederen van den bisschopstoel in des graven gebied. Prof. dr. P. J. Blok vraagt in een noot op blz. 6 van zijne Geschiedenis **eener** Hollandsche Stad in de middeleeuwen, waar toch al die goederen van het Utrechtsch register gebleven zijn. **Z.** H. G. verdenkt de Noormannen ze verwoest te hebben. Doch deze ruwe klanten konden kerken en hoeven in brand steken, hun herbouw na verdrijving der Noormannen is bewezen, althans voor de kerken en kapellen. In geen geval konden ze **bos-schen**, visscherijen, geestgronden en dergelijke doen te niet gaan. Dat deze soort goederen al evenmin is terug te vinden in de archieven van later tijd van het bisdom, vind zijne verklaring in het waarschijnlijke feit, dat ze als losprijs van den à la merci des graven geraakten bisschop **Koenraad** in het bezit van Dirk V zijn overgegaan ¹⁾.

Zoo kon de vrijgekochte bisschop in den kersnacht van 1076 in de Munsterkerk te Utrecht, met opgelucht hart . . . en beurs, het liefelijk klinkend „vrede op aarde” wederom aanheffen.

6. Het eerste werk van Dirk V was nu de abdiij

1) In het Oorkondenboek zijn hiervoor tal van positieve **bewijzen** te vinden, welke alle hier te ontvouwen, te veel plaats zou eischen. Voor **opgemeld** verdrag van 28 Dec. 1063, zie **Oork.bk.**, I, n°. 86.

van Egmond weder in het bezit te stellen van hare vroegere bezittingen: de in 989 door Dirk 11 en zijne echtgenooten haar geschonken kerken van Voorhout en Noordwijk met de tienden; ook die van Sassenheim met den tiend kwam weer aan haar en een menigte andere zaken, in Rijnland en elders gelegen. (Oork. 26 Juli 1083, 1, n°. 89.)

Vervolgens deed de graaf moeite met Echternach tot een accoord te komen over de kerken van Rijsburg, Warmond, Kerkwerpe, Leymuiden, Rijsaterwoude en Esselijkerwoude enz. Dit lukte een zijner nazaten eerst in 1156 (Oork. bk., 1, n°. 133, 134), toen Echternach aan de grafelijkheid haar recht op die kerken en hun tienden overliet in ruil tegen elders gelegen grafelijk domein. Van die abdij hooren we verder niet meer, ook de abdij van Egmond komt op den achtergrond. De door een vrouwelijk lid van het grafelijk huis gestichte abdij van Rijsburg en een later te Loosduinen opgericht klooster treden in de dertiende eeuw in den lichtkring der grafelijke gunstbetooning.

7. Voordat in een charter n°. 379 van het Oorkondenboek, dragende het jaartal 1241, de Stoel van Utrecht weer voor het eerst als vreedzaam bezitter van goed in Rijnland, onder Leiderdorp, zou voorkomen, waren er nog veel onaangenaamheden tusschen de machtige bureu. Het kwam in 1163 wederom tot een crisis. Holland had in aansluiting aan den vroeger vermelden Wendeldijk een dijk gelegd van Bilderdam tot den Rijn en ook zuid van deze rivier loopende, terwijl de Rijn bij Zwadenburg door een dam werd gesloten, waardoor bij doorbraak van de Lekdijken de Utrechtsche landen, van hun afwatering beroofd, onderliepen. De bisschop be-

klaagde zich hierover bij keizer Frederik Barbarossa. De Hollandsche graaf bragt ook grieven ter tafel, n.l. de nalatigheid van den bisschop in het onderhoud van eenige der sluizen in den Wendeldijk en het feit dat de bisschop den Krommen Rijn bij Wijk-bij-Duurstede had afgedamd. De keizer, door een raad van hooge geestelijken geadviseerd, besliste in I 165 ¹⁾ dat de dam te Zwadenburg: de Zwammerdam, moest worden opgeruimd, — die te Wijk-bij-Duurstede mocht blijven bestaan, doch door den bisschop zou een afloop voor den Rijn worden gemaakt door de Geldersche vallei. Hij werd in 1226 contractueel verplicht bij te dragen tot het onderhoud der sluizen in den Wendeldijk. De Zijdewinde is blijven liggen. Van den geprojecteerden afloop door de Geldersche vallei kwam niets en nog herhaaldelijk was er gevaar dat de graaf van Holland de Zwademerdam weer zou opwerpen. De **Wendeldijk** en zijn sluizen werden overbodig, toen zich een heemraadschap had gevormd, dat op afsluiting langs het IJ, in verband met sluizen in den Spaarndam, was bedacht, waartoe ook de Utrechtsche landen meewerkten. Hierover meer in Ramaer, de Omvang van het Haarlemmermeer.

8. In dit werk heeft Ramaer ook alles verzameld wat toen over de visscherij in den Rijn van Katwijk tot **Alfen** en Zwammerdam, en in de Vroonwateren tusschen Leiden en Haarlem bekend was.

De inventaris van het stedelijk archief betreffende de Heerlijkheden, bewerkt door Mr. Dr. J. C. Overvoorde, geeft op blz. 101—118 een overzicht van de desbetreffende stukken in dat archief.

1) Oork.boek, 1, n°. 145. Zie ook A. A. **Beekman**, t. a. p.

Er is geen spoor van eenige daad van beschikking in dezen door de Hollandsche graven, in een **zoo** vroeg tijdperk als prof. Gosses, als boven is uiteengezet, onderstelt. Ook wat in dien inventaris aangaande het Burggraafschap van Leiden voorkomt, wettigt niet de onderstelling van **Z.** H. G. dat de Burggraven al zeer vroeg iets met deze visscherijen uitstaande hadden. Trouwens prof. Dr. P. J. Blok, eene autoriteit op dit terrein, had voor zijne Geschiedenis ~~eener~~ Hollandsche Stad in de middeleeuwen, reeds alle bronnen onderzocht. Wij vinden bij hem niets vermeld, dat steun geeft aan deze onderstellingen van zijn Groninger ambtgenoot.

Ten **slotte** wensch ik den lezer te verwijzen naar een zeer verdienstelijk **hoofdstuk** van **dezes**: Vorming van het Graafschap Holland, **n.l.** Hoofdstuk IV: *Iets over de uitbreiding* door ontginning. Evenals het consent tot roding van bosschen, was dat tot vervening of inpoldering een regaal recht. Evenmin nu als wij **vóór** 1076 de graven van Holland zien beschikken inzake regale bosschen, visscherijen enz., evenmin zien we hun dit doen aangaande de waterschappen en veenschappen.

Eerst na dat jaar, dat in verband met wat in 1064 gebeurde, een keerpunt vormt in de verhouding van den Koninklijken en van den **grafe**lijken Fiscus tot de domeingoederen en rechten alhier, zien we — eerst sporadisch, doch **gestadig**—aan veelvuldiger en veelzijdiger, de graven van Holland zich gedragen als onbeperkte **heeren** en meesters van het eertijds Koninklijk domein in zijn vollen omvang. In het geciteerd werk: Het Nederlandsch Staatsdomein en zijn beheer,

wordt, op gezag van v. d. Schelling, de Groot en Bort, gezegd dat reeds in een oorkonde door Florens 11 den 15 Juni 1097 gegeven aan die van Oudekerk, uitdrukkelijk wordt uitgegaan van een algemeen recht van den graaf op de wildernissen. Dit is nog eens voor goed herhaald in het bekende stuk van 1295/6, Suppl. op het Oorkondenboek, blz. 309.

Beide oorkonden vinden hun rechtvaardiging in het charter van Koning Hendrik IV, van 30 April 1064 ¹⁾, waarbij de Koninklijke Fiscus van alle domeinrechten in deze streken ad aeternum afstand had gedaan.

F. GORDON.

¹⁾ Deze oorkonde is te uitgebreid om ze in origineel en vertaling mee te deelen, waarom verwezen wordt naar Oork. bk., I, no. 87.

BLADVULLING.

Wilde varkens bij Leiden.

Item betaelt Danckert Heynrijcxz., wagenae, van dat hy eeneghe van ons genadigen **heeren volck** tot drie reysen **gevoert** heeft int veen **omme** dat wilde **varcken** te soucken, in tyden als onse genadige heer tot Leyden was, van **elck** reyse **viii** stuvers, beloipt **xxiv** stuvers, **facit XXXII s.**

Tresoriersrekening, 1500, fol. 100.

0.

Brief van J. Luchtmans, over de ramp van Leiden.

WelEdele Heer Zeer Waarde Broeder.

Ik heb de eer UWelEd, by deze dank te zeggen voor 't gezondene half lam, 't welk ik hoop met goede vrienden met veel smaak en gezondheid te consumeeren, en aan den vriendelijken zender en de zijnen met een glaasje te gedenken.

Het spijt mij dat er niet een woordje bij was hoe UWelEd. bestand was en hoe UWelEd. zig bevond, 't welk ik verlangde te mogen weten, ik hoop dat het redelijk wel en dragelijk met de ongemakken des ouderdoms mag zijn, Met mij is het redelijk wel na mijn hooge jaaren, alleen kan ik weinig meer gaan, en moet altoos een koets neemen, vooral als ik naar de kerk wil gaan, omdat onze Pieterskerk door de ramp van 12 Jan. onbruikbaar is, en de Gasthuyskerk nu voor de Lomberd gebruykt werd, dewijl de Lomberd daardoor mede ingevallen is. UWelEd. zou onze stad niet kennen, ze is van 't Rapenburg bij de Kloksteeg tot bij de Hogewoert aan beyde zijde niet als een open pley, zijnde al de huizen afgebroken.

Ik wensch Uw Waarde Broeder Gods ondersteuning en nabijheid in UWelEd. ouderdom. Hij schenke UWelEd. zijne genade en vertroosting in Christus om in 't verzekert geloof de zalige ontbinding aftewachten en 't geen ik U WelEd. wensch, bid ik dagelijks God dat Hij mij ook schenke, en wy dan samen eens eeuwig die Zaligheid genieten mogen. Doe ook mijn hartelijke groetenisse aan UWelEd. waarde kinderen en weest verzekert, dat ik hartelijk ben en blijve

Zeer Waarde Broeder UWelEd. D.W. Dienaar en Broeder

J. LUCHTMANS.

Leyden, den 15 Maart 1807.

P. S. 't Compliment ook van myn Dochter die adres verzoekt voor de bijgaande.

Het Dagboek van een Leidenaar uit den jare 1747.

(TWEEDE DEEL).

(*Vervolg*).

PLACAAAT TEGEN DE MOULESTIE DER PAGTERS OF HUNNE BEDIENDEN.

14 Juny. Op Vrydag morgen ten 12 uren is alhier **weeder** een Placaat geaffigeert, en luyt als volgt. Alsoo de **Heeren Staaten** van Hollant en Westvrieslant, alsmeede Syn Hoogh. verstaan hebbende dat eenige ongenoegen in verschyde Plaatsen syn ontstaan onder de goede ingesetenen deeser Lande van weegens het uytroejen en afschaften der Pagten, het welk onmogelyk kan geschieden, want het Lant sonder **Financien** niet kan werde **gemaintineert**, Soo ist, dat wij verbieden by deesen, dat niemant wie het ook sy eenige moulestie ofte feytelykheeden te begaan aan de Pagters huysen ofte aan **haare** bedienden.

OVER DE BROUERING OM DE PAGTERS UYT TE ROEJEN.

Den 1 5/ 16 deeser. Des Saturdags en Sondags begon hier eenigte veranderingen haar selven te

openbaaren, namentlyk onder de Gemeene Man, de welke alle dagen hoorde dat men in de stadt van Haarlem soodanig besig was om de Pagters uyt te **roejen**, en dat men door dat middel aldaar eenige vryheeden genoot. Dit gav aanleyding bij haar om in deese Stadt Lyden ook sulks te beginnen, en om te **sien** of sy ook eenig voordeel konnen **haalen**. Sy kwamen dan des avonts in die Gemenen hoeken en **straaten** bij malkaar en **spraaken** op wat manier sy dat werkje **souden** aanleggen. De wyven soo wel als de mans verseekerden malkander dat sy helpen **souden**, als sou het haar kop kosten om deese vervloekte Pagters weg te **jaagen**, **ja** gaven er malkander de hant op dat sy het doen **souden**, de eerste occasie de beste om sulke dit en dat s' kinderen den hals te **breeken**, die ons al soo lang hebben geplaagt, en daar **wy** allegaar soo suur voor moeten werken. Wij sullen haar knippen al was het een maandag aan den dag **sulken** Canaaljes en dieven. O wat **wierden** alle harte verbittert om **meede** te doen, en om met een tot goet voordeel te geraaken. Den een syde tegen den ander laat ik maar een musje jenever **haalen**, ik moet er een duyts 3 of 4 van Pagt van geven. Andere seyden koopt maar een stuyvers hout of turf men moet immers op syn mintst 2 duyten Pagt geven. De **3de** syde haalt maar 1 brootje het doet een blank aan Pagt. Wel wie duyvel sou dat niet verdrieten en dat heeft al soo lang **geduurt**. Deese Brouering die kan van een gevolg syn, dit kwam een **yder** te **hooren** en wagte wat daar van koome **soude** van dit voorgenoomme werk.

OVER DE NOOYT VOORGEKOOME VERHAALING
OFTE WYTLOOPENT RELAAS WEEGENS HET AANTASTEN
INVALIDEEREN EN HET DEMOULLIEREN,
DE HUYSEN DER PAGTEREN.

SOO ALS HET IN DEESE STADT LYDEN IS GESCHIEET.
GELYK MEEDER OVER HET AFSCHAFTEN DER PAGTERYEN.

EN AL HET MERKWAARDIGSTE DAT DAAR BY IS
VOORGEVALLLEN, HET GEEN MEN IN HET VERVOLG VAN
DE ANNOTATIEN KAN VINDEN.

17 Juny. Het was op een maandag namiddag de klok ruym 1 uur dat verscheyde jongens voor het huys van ieendert Stripriaan kwaamen staan, synde de Pagter van het Branthout woonende op de Nieuwe Kyn beneeden de Visbrug alwaar de 3 haringen uythongen, synde met een Hospes in het voorn. huys, dewelke van deesen morge het Branthout dat hem gevergert wiert sonder Pagt te verkopen, niet willende doen. Soo is hem gedreygt om op staande voet syn huys te plundere, hetwelk als hier booven staat ruym 1 uur een aanvang make. Terwyl dat nu de jongens eenige steentjes of tabaks pypjes in de glaasen gooyde, soo kwaamen de 2 Substiteyt Schouten met hun dienaaren voor dat selve huys en sogten de jongens te stillen met goede woorden. En sy te weeten de Schouten lieten dan een vlyshouwersknegt de deuren en vengsters van buyten sluyten, omdat sy dagten dat daar niet meer aan 't huys dan souden werde gedaan. Maar naauwlyks waaren deese Meisseurs weg of die vlyshouwersknegt liep ook heenen, mits dat hy een slag van een harer voor syn gesigt kreeg, en hij liep soodanig, omdat hem soo veel volk agter op de hielen was in de Wagt bij de soldaaten, om dat hij dagt daar bewaart te syn. Maar ik geloov dat als het Gemeen hem hadt gekregen dat het

slegt met hem soude hebbe afgeloopen voor syn vengster sluyter. Om kort te gaan daar kwam al langer hoe meer volk op de been, te **weeten** gemeen volk en andere lieden, ook die dit werkje met veel Playsier aansagen. Sy begonnen de klok 2 uren soo kragdadig te stormen op het huys met het goojen van **steen** en het slaan met stokken tot dat sy yndelyk lugt **kreegen** om in huys te koomen. Sy daar in synde **soo** kwaamen daar nog meer van dat **slegte** volk by uyt alle hoeken en **straaten** van de stad, mans en vrouluysden, die met groot genoegen en vrolikheydt hier by kwaamen om te helpen. Nu wil ik aantoonen op **wanier** dese Beestelyke luytjes haar werk verigten. Doe er nu verschyde door de vengsters geklommen **waaren** sloeg een **yder** hant aan het werk met alles aan stukken te slaan wat sy vonden. Sy **dedden** de boovevengsters open, **dedden** eenige van onderen op d' stoep staan om het afgeworpe goet verder te **breeken**, aan stukken te slaan en dit soo verder in het waater te werpen. Soo wiert alles wat maar in huys gevonden wiert gedemoullieert, als stoelen, tafels, kasten, ledikanten, kabinetten, welke alles tot spaanderen wiert geslagen. Beddens en kussens **wierden** maar opgensneen en dan liet men **veere** soo weg vliegen, en **smeeten** de tyken dan in het waater. Ja alles hoe genaamt moest in het water. Posteleyn, aardewerk, flessen en glaasen syn **meede** aan gruys gemaakt. Koper en tin wiert plat getrapt of onbruikbaar **en** dat wiert ook in den Ryn gesmeeten. Ja niets mogt heel blyven van alles wat bevonden wiert. De imposte boeken en seelen **wierden** alle verscheurt, de intkokers gooyde se deur de glaasen. Maar onder andere iets aanmerkelijk.

Sy hebben gevonden een Bybel, **dewelke** niets aan gedaan wiert, maar wiert neergelyt op de luyf naast de deur in de kousewinkel, dog de selve Bybel wiert des avonts door ordentelyke burgers luyden **nade** koster van de Hooglantse kerk gebragt om nog in de kerk te kunnen dienst doen. Maar anders is niets overgebleven ofte verschoont, ook het huys van binnen niet, want sy bombardeerden soodanig en sloegen soo vreeslijk alles aan stukken van schoorsteenmantels, van schuyfraamen, van vast staande kassen en wat het ook syn mogt dat men op de Hoogstraat aan. de Sints Jans brug het geraas **konde hooren**. Ook heeft het uythangbort daar de 3 haringen op stonden niet mooge blyve hangen, maar is als andere dingen neergeworpen. Doe sag men alle het verdemoullieerde goet wyt en seyden den Reyn in **dryven**. **Naauwlyks** was dit huys gedaan ofte het graauw liep na alle bakkers wie het ook waare en vergden haar het broot sonder een duyts pagt te geven ofte verkopen, en het meel ook, het welk alle bakkers **deden** om maar geen overlast of gevaar te lyden. Heele troppen kwaamen by de bakkers, mannen en wyven. Sommige haalden haar **schorte** vol, andere kwaamen met mandens, want het broot was doe goekoop by haar, een blank op een halve bol minder. Soo dat het broot doe de prys was die namiddag, als een heele tarw broot voor 3 st. 12 pen., een heele huys bakke broot voor 3 st., een rogge broot van 12 **℥** voor 8 st. 8 p., het beste blom meel voor 3 st. 12 pen. Dit was het eerste begin. Daar op kwam de heele Regering boven op Stadhuys en ordonneerde dat aanstonds een compagnie Burgers moesten in het geweer koomen om het Stadhuys te

bewaaren, gelyk geschieden. Ook is nog order gegeven aan alle commissarissen en euvelluyde van de Wynwerkers, Kraankruiers, Bierdragers, **Koorn-**dragers en Turfdragers dat se met aller haast moeten compareren voor Burgemeesters, **dewelke** ordonneerde dat **yder** syn Volk moest **gereedt** syn tot assistentie. Doe hebben alle commissarissen en euvelluyden van het voornoemde Volk uyt naam van Burgemeesters gelast, dat se soo spoedig sy **konde** aan het Stadhuys moesten syn. Daar **ge-**koomen synde, soo is op Pers van het Stadhuys door de Stads Roermaker aan de manschappen uytgedeelt, als voor eerst de Wynwerkers en **Kraan-**kruiers die kregen ront stokken. De bierdragers, Koorndragers en Turfdragers die kregen witte vlaak stokke met roode geverfde knoppen alwaar het Leydse waapen op gebrant stont. Deese manschappen **wierden** gecommandert van hunne **yge** commissarissen of euveluyden, **dewelke** altyd **yder** by syn Volk bleef. Dit Volk wiert op de been **ge-**bragt om dat die van Geregte verlegen **waaren**, dat somtyds eenige moulestie aan het Stadhuys **souden** werden gedaan door het gemeene volk. De soldaaten hebben **meede** aan de Wagt aanstonds moeten koomen met hun volle geweer en doe syn alle die manschappen verdeelt en geplaatst voor de andere Pagters huysen. Hier raakte alles verder aan het gaan, gelyk men in het vervolg sig kan **laaten** vinden, waar van het correcte **sal toonen**. Doe se nu bij de Pagter Stipriaan gedaan hadden met alles te plunderen en te muyteneeren soo gingen alle deese **luytjes** na het huys van den Pagter Cornelus van der Cok synde de Pagter van het Gemaal als **meede** van de Wijnen en Gedisteleerde

Waateren, woonende op den Nieuwen Ryn bij de
 Hooygraft, wiens groote heerschappye in pragt en
 heersugtigheydt de burgeren en ingesetenen al lange
 tyt in de oogen hadt gestooken. Deese heer als
 opperste *v a n* alle de pagters wiert syn huys dat
 seer magnifiek in sig selven was meede door het
 Gemeen aangetast. Eerst van buyten met steenen
 al de glaasen ingeworpen, soo hoog als sy maar
 konde beryken. Dog terwyl sy besig waaren en
 sogten met kragt en geweld in huys te koomen,
 soo gebeurde het dat een patroulle soldaten voor
 het huys aan kwam en sig daar posteerde tot
 s' anderen daags morgens de burgery die s' nagts
 moeste waaken, die wierden gecommandeert door
 Burgemeesters in het geweer op het Stadhuys te
 koomen. Doe het gemeene volk nu versteeken was
 van het huys van van der Kok, soo gingen sy met
 groote furie op het huys van den Pagter Jacob
 Okhuyse aanvallen, dewelke Pagter was van de
 Koffy en Thee, welke woonde op de Hooglantse
 kerk Graft, regt over het Weeshuys, alwaar het
 Jan hagel aanstonds op de deuren en vengsters
 begonnen hebben te stormen, en alle de glaasen
 van buyte in te gooien. Doe heeft het Jan hagel
 een stormpaal bekomen die sy met haar stuk of
 8te meede op de deur bombardeerden, soo lang
 tot dat de deur begon te kraaken, en te deynsen.
 Doe sy na gedagten in huys soude hebben ge-
 komen zoo wiert door het volk dat van binnen in
 huys was, een snaphaan afgeschooten, alwaar een
 kogel op sat, die door de deur vloog regt in de
 aptekers huys maar geen ongeluk heeft toegebracht,
 dat duysent wonders is. Want imant gemakkelijk
 souden hebben kunnen raaken. Over het schieten

van deese kogel wiert het gepeupel verbaast en retireerden van het huys af. Ja sommige liepen van de schrik weg, vreesende dat nog meer van die blaauwe boonen mogte vliegen. Onder het retireeren kwam een andere patroutlje soldaaten aan, dewelke sig meede voor het huys posteerde tot anderen daags morgen. Terwyl dat nu de soldaten daar stonden soo wiert nog dapper met steenen op het huys en met een op de soldaaten haar kop gegooit, waar onder een soldaat was, die een steen van een karel tegen syn gesigt kreeg, waar op de soldaat soo heftig wiert, dat hij de karel naliep en hem met los kruyt in syn nek schoot. Hier sou den soldaat mooy aangelooopen hebben, maar juist kwam daar patroutleren een quartier burgers waar door den soldaat bevryt was. Maar het gemeen niet te vreen als in haar werk gestoort synde, soo begonnen sy op die ygen maandag in het vallen van den avont dapper op het huys van den Pagter Couwenhoven, synde de Pagter van de Booter, dog in het voorige jaar Pagter van de Turf was geweest. Dit was een man die by den Burger gants niet gehaat was, maar als een van de beste wiert erkent, welke woonde op den Nieuwen Ryn over de Vismart naast de Hoogduytse Apotheek. Onbeschryvlyk ging het hier toe, doe sy voor het huys kwaamen, gooyden voor eerst al de glaasen van buyten uyt, en gingen doe aan het stormen op de deur en op de vengsters, soo lang totdat de deur spleet. En soo er een gat in de deur was, soo ging een karel in huys en sette de deur wagen wyt open. Doe liep er volk in huys met hoopen, denwelke aanstonts het kostelyke en superbe cantoor dat in het voorhuys stont aan spaanderen sloegen.

De vengsters van buyten **wierden** opgeligt uyt de casynen en in het waater geworpen, de boeken, seelen, quitantien **wierden** de casynen uytgesmeten met heele risten, soo maar in het waater geworpen. En al de schuyfraamen van binnen in huys **wierden** tot spaanders verbryselft. Ja daar bleef geen eene ruyt heel. Voors wiert al het kostelykste goedt dat in huys bevonden wiert alles verdistubueert sonder iets te ontsien. Het Janhagel **naamen** de magniefikste stoelen met syde matrassen daar op, sloegen se maar op de kant van de wal aan stukken, en lieten de stukken maar in het waater **dryven**. Curieuse beddens en kussens **wierden** opengesneden en soo lieten sy de **veeren** stuyven. Het kostelykste postelyn wiert aan stukken getrapt, en so maar met heele staapels in den Ryn geworpen. Heele staapels met servetten en tafel laakens Wierden ook na de gront gestuurt. Syde en sitse mans en vrouwe japonnen **wierden** aan flenters **gehaalt**. Pru **yken**, hoeden, tafels, rusbanken, ledikanten, postelyn kassen, **ja** hoe fraay en kostelyk het was, het wert niet verschoont, maar **braaken** het alles te niet en worpen het in de Ryn. Soodat den Ryn voor het huys soo vol was van al het vernielde goet en meubelen, dat men wel haast over het waater **soude** hebben kunnen gaan. Ik kan het niet genoeg uytdrukken hoe vreeslyk dat in syn werk gegaan heeft. Maar tussen dit dient **gesegt** te worden, dat de meyden in groote benaauwtheydt booven onder het dak saaten en aldaar gevlugt **waaren** uyt vreesse van om het leven gebragt te sullen worden. Deese sterke woede op dat huys van den Pagter Kouwenhoven heeft **geduurt** tot s' nagts ten **12** of **1** **uuren**. Sy **staaken** de kaarsen die sy

vonde op en **waaren** tot op een na op de bovenste verdieping van het huys, alwaar wat sy daar vonden van booven de vengsters of anders **gezegd** de **schuyfraamen** uytmeetede. Ik yndige met dit huys van deese Pagter, maar ik moet nog seggen dat de dienstmeyden **dewelke** booven onder het dak **gevlugt waaren**, door eenige **Heeren** Studente, die dit **weetende** des nagts in huys gekoomen **waaren**, en hebben soo de meyden uyt den huys **gehaalt**, haar leven gesalveert, **ende** gemaakt dat sy haar goet hebben behouden. Maar nog een ding, terwijl dit huys soo erbarmelyk wiert gehavent, soo **patrouljeerden** telkens Burgers voorby die daar om **lagten**, **ende** hoet drayden. En het huys van Steffens, daar nog niets aan gedaan was, wiert bewaart van de soldaaten, die daar posteerde, en van een officier gecoiñ Wierden. En de kraan kruyers, turf en **bier**-dragers bleven dien heele nagt voor het huys van Steffens staan, om dat te **bewaaren** voor plundering. Het huys van L. Stipriaan is die nagt ook van soldaaten bewaart. De **Burgery** die by nagt en dag sterk **4** kwartieren **waaren**, die hadden op stads koste vry beste bier, soo veel sy lusten. Ik gaa nog voort met die nagt. Op het Stadhuys by de wagthoudende Burgers was het **meede** niet stil, met malkander te verklaaren dat sy niet voor de Pagters **soude** in de bresse springen, ofte voor haar huysen staan, ja veel minder haar te salveren van verdere onhylen. Deese omstandigheeden aan Syn Hoogheydt bekend gemaakt synde dien dag, soo arriveerde in stilte des nagts den Luytenant Generaal Baron van Grovestyns, Opperstalmeester van Syne Hoogh. de welke aanstonds op Burgemeesters **kaamer treeden**, en daar syne comissien

offlyde. Alwaar alle de Burgemeesters present **waaren**, **dewelke** aan dese Heer, die afgesonden was van Syne Hoogh. mondeling verslag **dede** over de gesteltheydt der saaken en met een wiert dien Heer versogt om eens by de wagthoudende Burgers op de Pers te gaan en te **sien** of hy het tot een **be-**
daaring konde brengen. Dat die eerste nagt de wagt hadt was de Heer Kaptyn van Lyden, **de-**
welke selver met syn volk booven was. Hier op kwam de Baron van Grovestyn bij de Burgers op de Pers **dewelke** seer **minsaam** wiert ontfange. De woorden die hy sprak aan de Burgers **waaren desen**. Als dat Syn Hoogh. met de uysterste ongenoegen aangedaan was over de gesteltheydt **deser** Stadt weegens het afschaften van de Pagten, maar dat **sulk** onmogelijk is, want het land sonder dit niet kan onderhouden worden. En al schoon de Preliminairen **getekent** syn dat men niet en weet wat kwaade gevolgen evenwel sig nog **soude** kunnen openbaaren. Want het lant nog in een **slegte** staat was. Daarom het Syn Hoogh. sig gaarne **soude hooren**, dat de Burgers haar selven wel **soude gedraagen** tegen **haaren** ovrigheydt en haar by staan in deese omstandigheydt van tyt. Maar de Burgers allegaar antwoorden dat sy **souden** doen al wat braave Burgers betaamde, maar voor geen Pagters in de bog springe of haar een van alle by te staan, al **soude** haar de duyvel **haalen**. Dit hebben sy alle geapsepteert tot driemaal toe. En wat de Baron van Grovestyn mogt seggen het kon niet helpen, sy bleven daar by, en **afschydt** van **Burgeren** en Burgemeesteren genoomen hebbende is **weeder** na den Haag gegaan. Het was evenwel nog niet stil die nagt, als op het Stadhuys met de Burgers, en

op het straat met de gemeene man. Want de klok **12 uuren** synde, soo wiert bij den Pagter Cornelus van Gasten, die by de Plaatsteeg op de breedstraat woonde, **dewelke** by tyds syn gat met al syn goederen hadt geschuurt, de glaasen ingegoyt. By de Pagter Bleysweyk, woonende in de korssteeg syn **meede** de glaase ingeworpen. En het sou die nagt soo verder **geloopen** hebben, maar de plunderaars **wierden** t'elkens door de burgers welke **gelaan** geweer voerde verjaagt. Dog is het yndelyk een weynig tot stilte geraakt die nagt, de klok omtrent **2 uuren**.

VERHAALING VAN DE 2DE DAG.

Den 18^e Juny. Op dingsdag morgen vroeg wiert het verdistilueerde goet van den P. Kouwenhoven opgevist, hetwelk versogt en toegestaan was. Doe bevon men de soldaaten te staan aan het huys van van der Kok, Okhuysen, Stipriaan. En alle de **stokwaarders** stonden nog bij Steffens, alwaar maar eenige ruyten in gesmete syn. De klok omtrent **8 uuren** begon het gemeen alweeder en begonne aan te vallen op het huys van de **Kooren kooper** van **Inge**, woonende bij het Heere Poortje. Deese **soude** ook soo **gevaaren** hebben uyt een oude liefde van het jaar **1740** doe hy het koorn soo opjoeg, waardoor het broot soo duur wiert. Dog hy is gesalveert, van de Burgers onder syn soon die Vaandrig was. Eene van **Akeren** synde een brander op de lange graft die wiert ook gedreygt syn huys te plunderen, maar het is geslist. Doe het Jan Hagel nu van deese **2 huysen** in haar voornemen versteken was, soo hebben sy alle Grutters, Kruyniers, koekebakers winkels gedwongen

alles sonder Pagt te verkopen of uytemeten. Doe begon het wat te ver te gaan, want elk bang wiert van om geplundert te worden. Daarom deese voor-noemde winkels het goet voor halv gelt verkogten om geen overlast of **schaade** aangedaan te worden. Hier op vergaderden alle de **Heeren** op het **Stadhuys** en daar wiert de klok **1** uur een Placaat door die van Geregte afgelesen op dien voet als den **14 deser**, waar in gemelt woort, dat die van den Geregte der Stadt Lyden met uyterste aandoeninge verstaan hebben, dat de soo verre gaande **feytelykheeden** syn gekomen tot aan de huysen der **borgeren** en inwoonderen, als ook aan de **Neering** doende luyden met bedryging van importante situatie waardoor de Stadt en de goede **burgeren** en **ingesetenen** grootelyk **soude** kunnen benadeelt worden. Soo is dat hun Ed. Gr. Agtbaare aan ygelyk mitsdesen vermanen sig haar **selve** in rust en stilte te begeven, en daar en boven een **yder** hem moet wagten om **weeder** eenige **waaren** af te persen op **poene** van op de daad betrap werde of na de tijd van die sullen mogen werde geattrapeert, als verstoorders van de gemene rust sullen werden gestraft. Soo stellen **wy** die van Geregte een vast vertrouwen op de Burger Compagnien niet twyfelende of deselve sullen sig aan hun schuldige eet en pligt kwyten en hunne Stadt voor alle onhylen beschermen. Nog wert geordonneert, dat ouders die kinderen hebben haar tragten en moeten van de **straaten ofhouden** om niet onnosel aan een ongeluk te koomen, ofte somtijds tot eenigte ignorantie te **raaken**. Aldus gedaan by die van Geregte. Dit Placaat heeft weynig kragt gehadt, want na dat het afgelesen was, soo begon het gemeen veel heviger te worden, gingen

na de Pagter arnoldus Moriaanhoofd, woonende **schuyns** over de Mare Poort, alwaar eenige glaasen ingeworpen Wierden. Maar deese guyt verdagvaarde het volk op 's andersdaag en dan sou hij haar alle tracteren. Onderwyl **bergde** hij syn goet. Daar op kwam een geroep in de Stadt, als dat er verschyde schuyten met Haarlemmers kwaamen afsakken om de **Leyde**naars te helpen. Hier op dit gerugt raakte alles in rep en roer. De klok kwartier over een uur begon de Poort klok te luyden tot kwartier over **2 uren**. Op dit luyde van de Brant klok soo kwam een **yder** met groote confusie en consternatie de deur uyt **loopen** niet **weetende** wat dit seggen wilde. Nog eens op dit luyden van de klok kwaamen alle de Burgers in de waapenen en besette hunne wyken en looplaatsen. En alle die Burgers welke op het Stadhuys **waaren**, die trokken ook af, op 2 kwartieren na, soo dat in een halv uur **tijds** alle wyken en looplaatsen **waaren** beset, dat niemant daar door kon. Hier op **wierden** aanstonds alle de Stads Poorten geslooten en de sleutels door de Portiers welke van 2 soldaaten met de banjonette op de snaphaan daar tusschen **wierden** geleyt, en soo de sleutels op het Stadhuys gebragt. Terwijl nu de Burgers op haar looplaatsen stonde was **alles** stil, want het gemene volk was in haar oogmerk verydelt. Ook was doe de gehele **Vroetschap** boven, als **meede** klerken en **ande** bedienden. Dien dag hebben ook nog eenige Burgers gepatrouilleert, gelyk de **soldaat**en **meede** hebben gedaan, telkens malkander aflos**senden**. Als nu een **schuyt**, **waagen** of paarden aan de Witte of Hogerwoerts Poort aankwaamen, soo wiert er een klyn deurtje **geopent** en dan **wierden** de mensen die uyt de schuyten kwaamen binnen

gelaaten, als ook de rysende postillons, en dan moesten sy tussen 2 gewaapende Burgers ingaan, welke haar **poste** hadden aan de Poorten. En die selve Burgers bragten dan die mensen of waagens of paarden totdat sy aan een anderen looplaas kwaamen. Dan Wierden sy afgelost, en dan gingen uyt dat kwartier daar sy van kwaamen weer 2 andere Burgers uyt en bragten soo de mensen wagen of paarden daar sy **weesen** moesten, soo dat een **yder** welk binnen de stadt kwam van 2 Burgers wiert geconvoyeert van de eene kwartier na het ander. Niets is er die namiddag voorgevallen, want het Jan Hagel niet dorst voor den dag koomen, wel **weetende** dat al de Burgers **gelaan** geweer hadden. Aldus zijn alle de paraderende Burgers van haar kapityns door orders ven Burgemeesters bedankt des s'avonds ten halv g voor haar assistentie. En met versoeck dat by **aldien** de Brant klok mogt koomen te luyden, dat een **yder** sig **weeder** by syn **looplaas soude laten** vinden. Ook trokken des s'avonds ten 10 **uure** op, S kwartiers Burgers sonder trommelslag. En de Regering heeft op het Stadhuys gebleven tot den Burgers booven waare. Doe syn sy alle na haar huysen gegaan. Aldus is die dag soo geyndigt.

N. B. Alle de Bierdragers, Koorndragers, en **turf**-dragers moesten des nagts in de **Boere** of Rijnlantse vuurschaar haar sauve garde houde om bij de handt te syn.

N. B. De Leydse soldaaten welke allemaal in de wagt niet **konde** syn, moestste haar sauve garde houden in de Stadhuis Poort. In de Kamer de Verpagting wiert gehouden, **meede** om ras by de hand te **wesen**.

VERHAALINGE OVER DE 3DE DAG.

19 Juny. Op Woensdag is wederom niets voor-gefallen. Maar de Turfdragers, Bierdragers en **Koorn-**dragers **wierden** gecommandeert om voor de Pagters huysen te staan en die selve huyse te beschermen voor alle verdere muytentie. Dog het heeft niet lang **geduurt**. Ook hebbe de Wynwerkers en **kraan-**kruyers die dag beginnen te werken. En het **Stad-**huys is **meede** dien dag voorsien geweest van 8 kwartieren Burgers. Aldus is dese 3de geyndigt.

VERHAALINGE VAN DE 4DE DAG.

20 Juny. Op Donderdag syn **weeder** 8 kwartieren andere burgers op het Stadhuys gekoomen, waar van eenige Kwartieren des morgens een uur of 2 hebben gepatrouilleert. Maar al weer wat anders. Men dagt dat alles nu stil **soude** gebleven hebben, maar contrarie. Want het gemeene nu eerst ter degen wilde beginnen, en niet loslaten vooral eer dat al de Pagters huysen **soude** ver demoullieert en om ver **gehaalt** sijn. Hier op begon de klok kwartier voor 11 uur tot kwartier over 11 uur de Brant klok te luyden. Daar was **weeder** alles op de been, en een **yder** met schrik en vreese opgevult. Aanstonds **wierden** alle de wijken en looplaatsen wederom van Burgers beset, maar wat te laat, wat te laat. Want de soldaten, die geposteert stonde voor het huys van van der Cok die **waaren** als weggejaagt en kragdadig met straat **steen**en begroet, dat sy daar niet koste daar niet blyve de halte houden, maar moesten het gemeen voorby **laaten** passeren. Want nu kwaamen sy met stokke en latten voor den dag, en sommige hadden daar messen aan **ge-**

bonden. O het is niet uytgedrukken wat voor een leven en **gewelt** dat in de Stadt was. Alle de Poorten **wierden** weeder gesloten gelyk als **vooren**, maar daar was niet aan te doen. De Burgers wilde het niet verweeren. De soldaaten wagt die was te swak, dus moets het gemeen maar de baas **speelen**. Het welk ik zeer netjes tot een eeuwig gedagtenis en memorie sal melden en noteeren, op wat voor manier het voor de **2de** reyse het schrikkelyke woede en plundere heeft in syn werk gegaan. Ik **neeme** dan voor eerst een aanvang met het huys van van der Cok op den Ryn by de Hooygraft, synde dit huys soo fraay van binnen betimmert dat men niet hoeft te geloven dat er magnifieker huys in de gantse Stadt van Lyden staat. Daarom wiert het genaamt Het Paleys van Venetien, om dat het soo superbe van binnen in alle de kamers was. Om hier niet lang bij te blijve **zoo** gaa ik voor met het plunderen en muyteneeren. Sy dan met **haare partyen** voor het huys synde soo begonnen sy stormen met stokken en anders sins. Maar dit niet ras gelukkende, **zoo** kregen sy de luttel dat een huys staande op de Hooygraft vooraan op het hoekje van de poort van het hofje, alwaar een **bedienaar** in hadt **gewoont** of woonde van de Pagter van der Cok, welk huys met het groote **convoyeerde** Daar op liep het volk na toe met groote furie en hadden bekomen een stormpaal daar **meede sy** op de deur van dat klyne **huysje** begoste te bombarderen. Als sy dan de stormpaal opnaamen met haar stuk of **10** dan riepen sy tegen malkander „gelyk aan mannen, elk slaat een klaauw aan”. En dat’ was waar „**dat** is een, dat is twee dat is drie”, soo lang tot dat de deur begon te beswyken. Terwyl

gooyden de andere d' glaasen in van vooren. Doe sy nu in het klyne huysje waaren, sloegen se alles aan stukken wat in het selve was. Daar op kwamen se terstont op de plaats van het grooten huys, sloegen meediaat het kostelyke fontyn dat in de midden van de plaats stont aan stukken. De duyvenhokken wierden tot spaanderen gemaakt en de duyven lietense maar weg vliegen. De haanen en hennen wierden den hals gebroken als ook nog vreemde dieren, die op de plaas liepen. Maar het kostelyke grotwerk dat heeft het gemeen niet kunnen benadelen, want het was te hart van substantie en te vast in de gront gewerkt. Anders is er niets in waarde gebleven op die siermante lust plaats. Doe begonne sy aan het groote huys van binnen, sette eerst de deur aan den Ryn syde open tct dat er meenigte by een waaren, en eer dat sy aan het werk gingen, soo gingen sy alles op eeten en drinken wat sy vonden. Maar kragdadig veel beste wynen wierden in dit huys gevonden, het welk het gewone volk allemaal onder malkanderen uyt soopen, en dan de flessen tegen den gront wierpen. Doe se nu alles even beestelyk opgegeten en uytgesoopen hadden ging yder aan het werk met uytegoyen op de straat alles wat in het huys bevonden wiert. Als voor eerst heele risten met seelen, de Impost boeken van verschyde verlopen jaaren. Ja van sulke seelen en boeken syn in dat huys soo veel gevonden dat menig waagen daar meede soude hebben kunnen gevult worden. Dog alles wiert maar van deese manuskripten na de laagte geworpen, alwaar sy seer netjes wierden geacomodeert, als aan stukke gescheurt en needer geworpen in het waater. Ja voor het huys van die van der

Cok lag het soodaanig besaayt van papier dat men door het selve tot aan syn inklauwen toe doorging. Voorts wiert alles even kostelyk en magnifiek huysraat en meubelen alles aan stukken geslagen en geheel ver demoullieert. Als de sitse deekens **dewelke** uyt de schuyfraamen **wierden** gesmeten. Was het volk van onderen aanstonts paraat hebbende sommige messen in de mont waarmede sy hoe kostelyk het was aanstonds aan flenters **sneeden**, en de brokken in het waater wierpen. Alle **fraaje** kisten en kasten **wierden** tot spaanderen getreeden, alle behangselen en lanbriseeringe **wierden** van de want **gehaalt** en geheel vernielt. Het siermante koper, tin, silver dat trapte of sloegense op de kant van de wal onbruikbaar en verpletterde het selven en stuurden dan na de gront met het houtwerk dat in huys wiert bevonde, dat is **meede** alles verdistilueert. Kostelyke stoelen met syde matrassen **wierden meede** den hals gebrooken. Het is onmoogelyk het alles te **beschryven** wat voor kostelyke meubelen en huys cieraaden dat men aldaar sag verbreeken, of aan stukken slaan, of in het waater werpen van al het geen dat uyt dat huys van van der Coc kwam. Want voor de deur van het huys was den Ryn soodaanig van het verdemoullieerde goet bedekt, dat men na oogschyn daar wel over soude hebbe kunnen gaan. Nog al verder doe het gepeupel nu al het dat in huys was bevonden vernielt hadden soo gingen sy haar handen aan den erf slaan. dat is te zeggen, aan het huys soo als het bebouwt is. Een van deese plunderaars haalden een arme gemene jongen genaamt **Fines**, welke woonde in de Galgstraat. Deese jongen was van een Waale afkomst en deselve was stom en doof gebooren. Hy ging

met dese plunderaars **meede** na het huys van v. d. Kok, alwaar hy aanstonts aan het werk ging met een fraay Engelse schoorsteen aftebreken het welk hy seer knaphandig verigte, en voor de rest **weesen** sy hem wat hy doen moest. Voorts ging een **yder** van die plunderaars aan het werk met aftebreken alle deuren, vengsters en kasynen, als **meede** de schuyfraamen, **dewelke** in de voorpuyde stonden op de tweede verdieping. Deselve syn alle 4 naast malkander daar uyt gebroken en voor over aan stukken gesmeten. Ook is het heele dak verdistilueert en het **ijsere** hek dat voor het huys stont is ook verplettert van de swaare **steen**en en binten die sy van booven neerstorte. Ja het was duysent wonder. dat niet den een of den ander een stuk of brok op de kop kreeg, want het ging soo vreeslyk wilt en met groote furie in syn werk, dat men kon grillen als men het maar van verre sag. En daar by was er een vreeslyk geraas en **gewelt** in huys. Ik weet niet hoe ver men het slaan en aan stukken **breeken** konde **hooren**. Wat sy uytvoerden van binnen dat is dit, sy **braaken** alle de planken van de solders tot spaanders. Een curieuse trap wiert van syn leening berooft. De kostelykste **kaamers** en vertrekken, die op de werelt kunnen **gebouwt** werde, deselve Wierden van hunne siermante solders **geslegt**, **dewelke** soo superbe tegen het verwulfsel van booven waare gemaakt, somige van plyster werk, andere van fraay schilderwerk, andere van planeel en lofwerk. Maar nu hadt geen fraajgheydt plaats. Alle deese curieuse verwulfsels syn op dese wyse gehandelt. Als vooreerst de beste **kaamer**, daar de Pagter in cognito plag te spreken, daar sloeg het **canailje** de engelse schoorsteen aan gruyts

en vernielde de vaststaande postelyn kassen. De staande en leggende ysere **plaat**en **wierden** tot klyne stukjes geslagen dat men **soude** seggen het is onmogelyk, dog evenwel waar, want ik het selvs hebt gesien. Maar onbegryplyk hoe knaphandig het gemeen de bekken van de pompen ja selvs de slingers wisten aan stukken te slaan. Kortom geseyt sy **waaren** allemaal even handig. Wisten sy de **curieuse** solders niet stukken te krygen met hakken en houwen, sy gooyden dan de flessen met roo wyn daar tegen, om dat se evenwel dan bedurven **soude weesen**. Ja het volk ging aan in dat huys, als even eens of er de duyvel syn bruyloft hiel. Ik kan het niet uytdrukke hoe dat het alles in syn werk heeft gegaan, want het geen mens **soude** kunnen gelooven dat het soo **soude** toegaan of toegegaan syn als by levendige ondervinge is gebleken. Verders **neeme** ik een **afschydt** met het huys van van der Coc. Maar tussen dit dient **gesegt** te worden, dat terwyl de Burgers in het geweer stonden en niemant van het gemene Volk wilde doorlaaten om by malkander te koomen soo beraatslaagden het graauw onder malkaar om al de Telders en Schryvers **huysjens** om ver te **haalen**, dewelke romtom de stadt van alle koorn molens gelegen stonden. Dit werk hebben sy **aangevaart** en hebben alle de Telders en Schryvers **huysjens** binnen de tyt van een uur tot de gront toe afgebroken, en al de boeken en seelen verscheurt en deselve wyt en sydt verstroyt. Dit **werkje** is al verigt geworden doe het andere volk nog op de appelmart besig was. Daar van moet ik voor het laast nog iets van melden. De **reede** is doe het gemeen nu sag dat het meest alles was verdistilueert by van der Coc dat in huys

gevonde is en sy daar na haar genoegen haar werk afgelegd hadde soo is een groote bende uyt het huys gekoome yder met een stok op de schoer, sommige met stukken van behangsels daar aan gebonden, verbeeldende haar vaandels, alwaar sy met de grootste vrolykheydt en playsier aan dansende en springende naar den Pagter Jacob Okhuysen op de Hooglantse kerk toe gingen, die sy voor de 2 de maal eens gingen bezoeken. Deese P. of anders gesegt deese respective heer, dewelke van syn leven een timmermans knecht is geweest en van seer geringe afkomst. Maar hy is door een andere baas, dewelk al genoemt is in het voorige op den troon geset. Aanschouwt deeses respective heer synes levenswys. Hy was voor eerst seer britaal kwaad'aardig en ten tweede soo sprak hy tegen syn debiteurs als een leeuw of tyger. In syn onmegang was hy als een onbeschoft dier, ja nog goddelooser en onreedlyker als de duyvel selve. Ten derde soo mogt hy liever een. . . of een ander man syn vrouw sien als syn yge wyf, want hy van syn leven daar van is afgeloopen, soo dat men kan denken wat voor een braaf slag van een man dat het was. Om by deese histori te blyven soo neeme ik een uytleg hoe dat het graau by hem heeft huys gehouden. Sy kwaamen voor het huys omtrent 2 uren, begonnen het dapper te bestormen met stormpalen, het gooijen van steenen als andersins, soo dat sy er heel ras in huys kwaame. Sy daar in synde soo ging het canaille eer dat sy aan het werk ginge in het salet met malkaar in de ronte eens heldertjes dansen. Dat gedaan synde soo gingen sy alle het werk verrigte net op die manier als by van der Coc, alwaar sy de kat uyt een der vengsteren hebben

opgehangen. Maar het ging by Okhuysen nog **alsoo** slim met alles te verdistustulueeren. Wat **los** en vast was, ja selvs de stallinge die op de Middelweg uytkomt is niet ontsien. Maar sy hebben de phaetons, chiesens, arresleden allegaar tot spaandere en tot gruyts gemaakt, en soo verders de stallinge met al het gereedschap. Maar de paarden **waaren** geborgen, anders **souden** die stomme dieren het ook hebben moeten besuuren na gedagten. Ook heeft het gemeen kragdaadig veel wyn in de kelder gevonden, waar van sy soo vreeslyk soopen, dat veele van die plunderaars als beesten in huys of op straat gevonden **wierden**. De klok over halv 3 **uuren** trok een party van de plunderaars uyt het huys en **marscheerden** al aan, singende en springende na het huys van den Pagter **Arent** van Bleyswyk woonende in de Lange Korssteeg, synde de Pagter van het veergelt. In het aankoomen was een **yder** benaauwt voor dat woedende volk, want sy maakten een vreeslyk **gewelt**, als **swajen** met hun lappen aan stukken van hout vastgemaakt, en het schreeuwen en **raasen**, alsmeede het slaan op bekkeneel en de koekepan. Doe se nu aankwaamen aan het huys van den Pagter **Arent** van Bleyswijk soo sloot in alle byde Korstegen een **yder** syn huys, het welk door een Lydse soldaat in stilte wiert geraaden. Ook syn doe de Burgers die **yge** donderdag namiddag de klok by 3 **uuren** bedankt voor haar assistenti. Hier nam het stormen en het bombarderen by Bleyswyk een aanvang. Eerst **ligten** sy de buyten **blintjens** van booven neer, sloegen doe alle de **glaasen** in. Daar op begonnen sy met kragt en **gewelt** op de deur te cannonneeren met straat **steen**en die syvoor het huys uyt de gront graafden. Maar sy konnen

daar nog niet ras genoeg in huys koomen na haar zin, want het huys van binnen seer siffisant was besorgt, dat men haast begon te twifelen of sy daar wel gemakkelyk **souden** inkomen. Maar sy Wierden, te **weeten** het **cainalje** ondersteunt van andere troepen van hun **complot**, **dewelke** uyt het huys van Okhuysen en van der kok kwaamen met vliegende lappen vaandels en stokken op de **schoer**. Soo dat het gemeen voor het huys van Bleyswyk de moet weder opnaamen en met alle kragt en verwoetheydt hun werk gingen vervorderen. Waar op sy na dat se ruym een uur **hadde** besig geweest, even wel in huys syn gekoome, en begonne daar **meede** al wat los en vast was aan stukken te slaan en te vernielen. Het eerste dat sy van booven uyt de vengster wierpen, dat was 2 weerglasen en een fraay staande slag horologie. en voor de rest ging het soo wilt, dat men daar geen oog op **konde** houden. Het graauw was bovenmatig **verwoedt** en ontsagen niet. Sy werkte als leeuwen, de wyven in het hangende haayr, de mans met hunne borsten bloot, net even eens of het wilde mensen **waaren**, soo gingen sy aan. Want sommige **waaren** soo vreeslyk dronke dat se te gronde vielen daar sy stonden. Soo dat se den Pagter **Arent** van Bleyswyk hebben gehandelt als de andere Pagters. Ook moet ik seggen dat **men** kwalyk door de Kors steeg kon gaan, want het wel eens mans lengte hoog voor het huys lag van stukken, van pannen, en van al het **verdemoullieerde** huysraat en meubelen. Ook kon men tot syn inklauwen gaan in de uytgestove **veeren**. Doe het nu meest daar gedaan was, soo trok de grootste party na het huys van den Pagter Meyndert Steffens woonende op den Nieuwen Ryn by de

Visbrug welke de Pagt op de Turf hadt. Deese syn huys wiert onbarmhertig getracteert, **meede** van syn dak berooft, en al het kostelyke goet tot stukken en brokken vernielt en in den Ryn geworpen. En dat van alles wat aan de want het sy los of vast bevonde wiert. Ook hebben sy alle de Engelse abasterde schoorsteenmantels en lystes tot gruys geslagen en verplettert. Voorts heeft het gemeen de voorgevel van het huys afgebroken tot de tweede verdieping toe. Onder al dit **gewelt** en muytentie soo was een turfboer die het gemeen hielp en als baas speelde en op syn ordonantie haar werk **deden**. In het huis van de voornoemde Pagter Bleywyk hebben sy selvs de huys hont gedoot en daar malkander **meede** geworpen. In het huys van Steffens hebben sy de kat nog **meede** genoomen en niet gedoot. Ook heeft in dit huys terwyl sy besig **waaren** met alles van booven neer te **goojen** een arm wyf een **kopere** doofpot op haar kop gekregen, dat soo wel aan kwam dat het bloet haar aansigt afliep. En dat wyf was na **gedagten** in haar herssens **gekwest**, en geincomodeert want sy liep als gek den Nieuwen Rijn langs tot aan de **Kraajersbrug** toe. Doe se nu by Steffens omtrent 9 uren gedaan hadden, soo stont het gemeen te twyfelen ofse der Pagter Arnoldus Moriaanhooff wilde vry **laaten** of niet, want sy syden tegen malkaar, het is evenwel een goede vent, het is jammer dat hy een Pagter is, en wat heeft hy ons braav getracteert op kaas en broot, wyn en bier. Andere syden weer, als was de duyvel hy is niet **beeter** als de andere Pagters. Hier op gingen sy de klok by halv 10 des avonts syn huys met de uysterste woede aanvallen, **braaken meede** alles aan

stukken wat los en vast was en beroofde het huys ook van syn dak, en sloegen alle de glaasen in de voorpuy uyt. En van binnen Wierden het selve gedaan. Maar ik moet seggen dat deese loose vos wel wist waar om hy haar tracteerde, want als hy **verdagvaart** hadt, te **weeten** het graauw op een halv vat bier het welk hy liet leggen op de Stadsvest **beneden** syn huys, soo liet hy in die tussentyt al syn meubelen en goederen in een ander syn huys brengen, soo dat hy vreesde dat die onaangename gasten anders met selve den baas soude **gespeelt** hebben en op die wyse **soude** vernielt hebben **ge**lyk by de andere Pagters. Maar deese Mooriaanshooft heeft daar wel zorg voor gedragen, en daar is niet anders in huys gevonden by het gemeen, of anders **gezegd** dat de Pagter hadt **laaten** blyven, als eenige ouwe potten en pannen en andere nesteryen. Doe se nu by hem gedaan hadden soo is het graaw af gaan sakken, maar daar **waaren** nog andere monsieurs, **dewelke** **meede** Pagters of eenige correspondentie aan de Pagt hadden. Dese syn dese. Als vooreerst N. Klinkenberg, Pagter van de Wynen, woonende op de Oude Vest by de turfmart. De 2de Jacob Nolla, synde een vleeshouwer, hebbende correspondentie van de Pagt over het Beestiaal met Jacob Okhuysen, in het voorige gemelt, welke woonde op de Haarlemstraat op het hoekje van de **Maare** Ook was er nog een tollenaar, genaamt Les **Spranc**, woonende op de Vliet, synde ontfanger van de Wassenaarse tolle, de welke **meede** wat op syn hoorens hadt. En voor het laast was er nog een gevlugte Pagter, genaamt N. van Gasten, woonende op de breedstraat by de Plaatssteeg in een huys van Mejuffrouw de Weduwe van den ouwen overledenen

Courantier Felix Klopper, dewelke het huys alle daagen waagen wyt open setten en een huur borretje daar voor liet hangen, om dat er dog geen moulestie aan het voornoemde huys soude gedaan worden. By deese 4 opgenoemde messieurs was al het goet en meubelen al uyt den huys gebragt en geborgen. Dus is deese Donderdag den 20 Juny alsoo geyndigt. En de burgers welke aan de maarsemanssteeg geposteert stonden om het Stadhuys te bewaaren voor alle overlast syn ten 10 uuren des avonts door captyns uyt Burgemeesters naam bedankt voor haar assistenti en met een versogt soo de brant klok mogt koomen te luyden, dat een yder sig weder op syn looplaats soude laate vinden. Dien nagt is doe alles stil gebleven, en daar is niets voorgevallen.

VERHAALING OVER DE 5DE DAG.

20 Juny. Op Vrydag is het Stadhuys alweer voorsien geweest van 4 kwartieren burgers, komende alle op het Stadhuys by dag en avont sonder trommelslag, omdat aan het gemeen geen gelegentheydt soude gegeven worden om te weeten hoeveel kwartier burgers dat by den dag en by nagt op het Stadhuys waaren, of waar en op wat plaats de Burgers vergaarden. Nu moet ik nog aan melden dat by die 4 voornoemde personen geen moulestie is geschiet en niet anders aan desselvs huysen is voorgevallen als dat somtijds wel eenig gemeen volk voor deselve bleef staan en swaare bedrygingen op die huysen deeden, maar daar is tot haar geluk niet van gekomen, hoewel de mensen die ik genoteert hebt in groote, ja groote, benaauwtheydt waaren. Nu moet ik nog een ding seggen, dat is dat alle die geplunderde huysen die daags voor deesen soo

jammerlyk door het gemeen **gehavent** syn van een **yder** hebben konnen gezien worden tot 's middags toe, wanneer door Burgemeesters wiert versogt of de Burgers onder malkanderen geliefde die **verdistulueerde** Pagters huysen te **bewaaren** en te beschermen voor alle verdere gevolgen. Het welk de burgers hebben gedaan, aan elk huys een man of 6 en se loste malkaar alle uur af. Daar wiert doe **gezegd** dat de **Heeren** van Lyden die huysen aan haar hadden genomen, dog dit veryste confirmatie. Ook heeft men in alle dese bewegingen geen dienaars van de Pagters vernomen op straat of elders, want sy selvs **meede** verleegeen waare van door het gemeen aangevallen te worden. Daarom hielden sy haar alle incognito, om dat nu alles in stilte **soude** geraaken, en de gemene rust **soude** stant grypen. Soo hebben die van Geregte op **desen** dag het volgende afgekondigt.

PLACAAAT.

20 Juny Die van den Geregte der Stadt Lyden aan wien de behoudenis van de Stadt en de **bevyling** van persoonen en goederen van deselve goede **burgeren** en ingesetenen op het gevoeligste ter **herte** gaat, met het uyterste leetwesen en innerlijke aandoeningen gesien hebben dat niet Jegenstaande verschyde voorsieningen en alle aangewende devoiren daar tegens gedaan, **egter** de onstaane beweegingen in dese Stadt van tyt tot tyt syn vermeerderd, en den aandrang van veele ingesetenen **deser** Stadt heviger is geworden, **omme** de invordering van de Gemene lants verpagte middelen te hebben opgeschort, soo als sulks de 14 **deser** maant Juny binnen de Stadt Haarlem is geschiet. Hebben dierhalven

tot stuytinge van verdere oneenigheeden in de nog gevaarlijke situatie, waar in het lieve Vaderlant met al het geen dat daar is dierbaar sig bevint en onder veryste rust en tranquillityt binnen dese Stadt hoe eerder soo beter te herstellen, met **comminatie** van den Groote Vroedschap **deser** Stadt **geresolveert** te verklaaren by **desen** dat die van Geregte voorn. de invordering der verpagte Gemene **lants** en Stads middelen by provisie opheffen en surcheren ten tydt en wyle toe dat daaromtrent met advys van syn Doorlugtige Hoogheydt den Heere Prince van Oranje en Nassouw, Erf Stadhouder, Captyn, Admiraal Generaal van dese en andere **Provincien** anders sal werden geordonneert, in verwagting nogtans en met vertrouwen op de cordaatheydt en manhaftige assistentie van **deser** Steede Burgery en Schuttery. Dat alle en een ygelyk sig aanstonds tot ruste begeven en van alle saamenrottingen en feytelykheeden sig sorgvuldig sal onthouden, en dat een ygelyk van de ingesetenen van dese Stadt daar omtrent van syn eer en plicht na behore sal queyten.

Aldus gedaan en geresolveert
 geresumeert **ende** gearresteert by
 die van den Geregte der Stadt
 Lyden op den 21 Juny 1748 **ende**
 ten selven **daagen** afgelesen en
 gedaan affigieren.

Ter ordonnantie van deselve **getekent** by my
 Secretaris David van Rojen.

VERHAALING OVER DE 6DE DAG.

22 Juny op Saturdag morgen syn **weeder** 4 kwartiers Burgers op het Stadhuys **comparaat** geweest,

en namiddag weeder van 4 andere quartieren afge-
lost. Na dat het Placaat daags voor deesen door
hun Ed. Gr. Agb. is afgelesen, soo was of de ge-
moederen van het gemeen sig tot bedaren en tot
rust stelden en op wilde houden van hunne raserny
en woede, welke sy 5 agter een volgende dagen
hebben verrigt. Maar nu was het na haar sin, dat
de Heeren sulks hadden afgelesen. En soo is desen
dag by provisie in stilte geyndigt.

OVER DE 7DE DAG.

23 Juny. Op Sondag syn weeder op het Stadhuys
geweest 2 kwartieren Burgers die de wagt hadden,
het welk in veele jaaren of misschien nooyt is
voorgevallen, dat bij den klaaren Sondag gewaa-
pende Burgers op het Stadhuys syn gevonden.
Dien dag is meede niets voorgevallen.

OVER DE 8STE DAG.

24 Juny. Op Maandag is het Stadhuys weer
voorsien van burgers by den dag en nagt, maar
daar hebben geen burgers meer gestaan voor de
verdemoullieerde Pagters huysen. Soo dat in het
minst in de tyt van 3 dagen niets is voorgevallen.

OVER DE 9DE DAG.

25 Juny. Op dingsdag syn geen Burgers booven
op het Stadhuys geweest, maar omtrent 12 uren
vergaderde veel gemeen volk voor het Stadhuys,
meende dat er soude afgelesen worden. Dog sulks
is niet geschiet. Ook is op desen dag in dese Stad

uytgekomen een voorslag van Syn Hoogh. aan de
H : **Staat**en ter afschaffing der Pagte.

(wordt vervolgd).

(Copie van een handschrift, toebehoorende Mejuf-
vrouw G. B. C. van Rhijn te Leiden, en door
H.Ed. welwillend ten gebruike afgestaan aan
S. J. Le Poole L.Gz.)

BLADVULLING.

Opruiming onder de loslopende honden.

Item opten **XXIII**en dach in Octobri gegeven Martijn
Baltijns, hondeslager, van **xcix** honden, die hy **ge-**
slegen heeft, **gelijck** hem dat bi den **gherechte**
toegeseyt was, van **elken** hondt **1½** groten, facit
XXXIII s.

(*Tresoriersrekening*, 1487, fol. 223 vs.)

0.

Geen school en geld toe.

Item by beveil van den burgemeesteren gegeven
die drie schoelmeesteren elcx een mengelen wijns
van vijf **comans** groot, als **gewoonlijck** is, om die
schoolkinderen **oirlof** te geven van den **nuwen**
burgemeesteren, facit **x** s.

(*Tresoriersrekening*, 1496, fol. 1 54 vs.)

0.

Looddiefstal mislukt.

„Jan Thobiasz. Bartel leydecker ten versoucke van Dr. Carolus van der Heym (schout) verclaert . . . hoe dat hij deposant op seeckeren dach, sonder nochtans den juysten tijt onthouden te hebben, gecomen is ten huysen van eenen Hendric de Rijp, doch ter tijt tot Delf wonende, om voor seeckere juffrouw eenich loot te halen tot het maecken van een goot; ende hij deposant, daer gecomen sijnde, om het loot te halen, so heeft deselve Rijp hem deposant een wenck gegeven, sonder dat hij, deposant, hetselve op dien tijt conde verstaen dat voorsz. Rijp tegen hem seyde: comt tavont eens weer. Ende hij, deposant, avonts aldaer weder gecomen sijnde seyde de Rijp tegen hem, depos.: kost gij dat niet verstaen, gij most het stuck wat grooter gesneden hebben, het soude tot uw voordeel geweest hebben, wij soudent met malcander wel gemaect hebben. Waerop hij, depos., seyde: ick ben sulx niet gewent te doen ende gij meucht mij op een anderen tijt om sulx te doen wel thuys laten, waarop hij, de Rijp, hem, depos., versocht, dat hij het niemant wilde seggen.

Uit protoc. notaris Ravens, 24 Nov. 1663, n°. 478.

L. K.

De ontwikkeling der Leidsche textiel- nijverheid in de 19de eeuw.

Heeft men veel geschreven over het tijdperk, toen deze tak van industrie zoo'n grooten bloei bereikt had; weinig heeft men vernomen hoe de verdere ontwikkeling — de overgang van het klein- naar het grootbedrijf; de plaatsmaking van handwerk voor fabrieksarbeid — heeft plaats gegrepen.

Alleen over deze textielnijverheid zou men wat betreft dit overgangstijdperk, de 19de eeuw, heel wat kunnen schrijven, omdat deze nijverheid uit verschillende groepen bestaat, die een afzonderlijke behandeling vereischen. Die groepen worden vertegenwoordigd door laken-, deken-, grein- en vlaggedoekfabrieken. Zij hebben verschillende grondstoffen ter verwerking noodig; terwijl de behandeling, maar voornamelijk de afzet voor elk dier groepen weer anders is.

Hoewel men op voldoende wijze wordt ingelicht door de documenten in het Gemeente-Archief omtrent de economische toestanden in de verschillende tijdperken der 19de eeuw, en omtrent de maatregelen van het stadsbestuur om deze nijverheid te begunstigen of uit haar verval op te beuren; zoo wordt men eenigszins onbevredigd gelaten wat

betreft de verandering die het stoomwezen in deze industrie gebracht heeft.

Zoo b.v. wordt de productie opgegeven van het aantal stukken geproduceerd laken, van het jaar 1823 af tot 1860; zeer slecht is daaruit af te leiden dat het stoomwezen in dezen tak van industrie zijn intrede gedaan heeft, hetgeen toch werkelijk in die periode moet hebben plaatsgegrepen. Die invoering van het stoomwezen is ook niet geleidelijk gegaan; b.v. bij de lakenindustrie werd de stoom het eerst toegepast in de spinnerij en vollerij, vele jaren later pas in de weverij; zelfs in de tachtiger jaren kende men nog handwevers.

In het begin der 19de eeuw heeft men telkens getracht de eens zoo bloeiende Leidsche textielnijverheid weer te doen herleven, en wel in de jaren 1802, 1809 en 1820. Maar ook reeds vroeger had men maatregelen willen treffen om den achteruitgang zooveel mogelijk tegen te gaan.

De hieronderstaande getallen duiden aan het aantal stuks laken, grein en saai ter hal gebracht. Zij geven een goed beeld van wat de industrie eenmaal geweest is; hoeveel er in vroeger eeuwen in deze tak van bestaan moet zijn verdiend geworden; maar tevens van den grooten achteruitgang en het verval in de 18de en begin der 19de eeuw.

<i>Laken.</i>		<i>Grein.</i>	
in 1668	20918	in 1668	67335
„ 1688	22223	„ 1688	18163
„ 1708	24644	„ 1708	15566
„ 1718	22104	„ 1718	33624

<i>Laken.</i>		<i>Grein.</i>	
„ 1728	12479	„ 1740	15469
„ 1740	7391	„ 1760	5350
„ 1750	6708	„ 1779	3580
„ 1760	3822	„ 1802	2700
„ 1774	3480		
„ 1779	3781	<i>Saai.</i>	
„ 1789	2772	in 1663	37175
„ 1790	1909	„ 1683	23966
„ 1793	1249	„ 1703	4530
„ 1802	1086	„ 1747	751
		„	
		„ 1758	511
		„ 1776	392
		„ 1802	267

Geen wonder dan ook dat men reeds vóór 1800 verbeteringen zocht aan te brengen.

Dr. O. Pringsheim schreef in zijn boek „Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungs-geschichte der vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert” dit verval toe aan verschillende oorzaken, en wel de volgende :

1°. Kon de industrie haar positie op de wereldmarkt niet meer handhaven door de hooge **arbeidsloonen**, ten gevolge van dure levensmiddelen, en drukkende belastingen. Ook Dr. Pringsheim vroeg zich af, waarom de fabrieken uit de groote steden niet naar het platte land werden overgebracht, waar de levensmiddelen en huren lager waren.

2°. Had men in het buitenland, vooral in Frankrijk zich krachtig beijverd om zelf voort te brengen, wat tot dusver met vele kosten van hier gehaald werd. Men had alle krachten moeten inspannen

om de buitenlandsche concurrentie het hoofd te bieden, maar daar men nu eenmaal de klandisie had, was men in het voordeel tegenover hen die een nieuwe industrie wilden scheppen.

3°. Moest men in die dagen van strijd dubbel behoefte hebben aan vrijheid van beweging ten einde zich in alle opzichten naar de wenschen van den consument te kunnen regelen, en telkens met oordeel te kunnen handelen. In plaats daarvan verdubbelde men het scherpe toezicht op de bereiding, (de hallen) verhoovaardigde zich op de goede kwaliteit onzer lakens, maar bleef daarmee zitten.

Wat erger was, **inplaats** van in het buitenland zich krachtig te weren, retireerde men. Men legde er zich bij neer het buitenland niet meer te **kleden** en spande alle krachten in te verhoeden, dat het buitenland ons kleeedde.

In 1795 is er een belangrijk rapport uitgebracht. Men geeft daarin een **critiek** op het bestaande belasting-stelsel, waardoor de vermogende niets meer bijdraagt dan de nijvere handwerksman. De **loonen** zouden hier 40 à 50% **hooger** zijn dan in het buitenland, van daar dat de industrie te gronde moest gaan door de buitenlandsche concurrentie.

Dit rapport is gesteld in vrij revolutionairen geest (dateert dan ook van 't jaar 1795 !); nog een oorzaak van verval wordt genoemd, en wel het vorig **foederalistisch regeeringsstelsel**, waar een ieder er zich op toelegde om zijn provincie of stad groot te maken; ten nadeele dikwijls van het algemeen belang ; dan niet te vergeten de hatelijke gildewetten ; waardoor, — zooals in het rapport vermeld staat — het verstand van den fabrikteur aan banden wordt gelegd ; men wil de gildewetten

afschaffen en den fabrikteur al die vrijheid geven, welke zijn broeders in Frankrijk, Engeland en Duitschland genieten. Men dringt er op aan, het ontzaglijk aantal hei- en duingronden die overal in ons land nog ledig liggen, bruikbaar te maken; zij zijn voor de schapenhoederij en de verbetering onzer binnenlandsche wol uitstekend geschikt.

Eigenaardig is het, dat dit pas geschiedt in **1888** bij de oprichting der Nederlandsche Heide Maatschappij.

In zeer sombere kleuren wordt de toestand te Leiden in **1802** geschilderd. Op bovengenoemd staatje kan men dan ook zien hoe gering de productie in dat jaar was. Er waren toen 6 laken-, 30 deken-, **17** grein- en 3 vlaggedoekfabrieken.

In **1809** wordt weder een poging aangewend om de fabrieken van laken- en wollenstoffen, op te beuren.

Al die middelen kwamen op 't zelfde neer, protectie en nogmaals protectie.

De vroedschap, hun gezin en hun bedienden moesten uitsluitend met Leidsche stoffen gekleed ; en alle **weezen** in pakken van Leidsch laken gestoken worden.

De lakenfabrieken werkten in **1810** slechts met 60 getouwen ; vroeger in 1753 waren er **150** getouwen geweest, en rekent men dat elk getouw tusschen de 30 en 40 menschen te werk stelde, dan krijgt men wel een beeld hoe diep de industrie in het begin der **19de** eeuw in verval gezonken was.

De groote veranderingen na de jaren **1814** en en **1815** deden de hoop herleven.

Reeds 3 Dec. **1813** was er bepaald dat alle keuren en ordonnantiën voor de fabriekshallen van vóór **1795** stiptelijk zouden worden gehandhaafd, en alle fabrikteurs zich naar hen alleen hadden te gedragen.

In 1816 werd die publicatie met kracht herhaald. Ook toen was de toestand in de eerste jaren even weinig rooskleurig als vóór 1813. Nog een middel ter opbeuring der industrie was geweest, de reorganisatie der **kameren** van koophandel; men had n.l. bij K. B. van 8 October 1815 besloten, ook fabrikanten in de kamer zitting te doen hebben. De 4 nog bestaande lakenfabrieken kwijnden en vestigden al hun hoop op herleving van den handel op de Levant en het **kleeden** van leger en vloot met inlandsche stoffen.

De 29 dekenfabrieken, voorheen bevoordeeld door plakken van 1728, gingen thans gedrukt onder den vrijen of bijna vrijen uitvoer van wol. De 5 greinfabrieken hadden eindelijk hun voorraad **cammelotten** of polemieten kunnen opruimen, dank zij den **grooten** afzet naar China. De sajete- en **wollengaren**fabrieken hadden minder reden tot klagen.

Hier en daar was dus vooruitgang te constateeren, toch mag niet onvermeld worden gelaten, dat was in vroegere tijden $\frac{1}{4}$ en later $\frac{1}{3}$ der bevolking armlastig, thans van de 25000 zielen, 15000 onderhouden werden uit **stadskas** of door de milddadigheid hunner stadgenooten. Van een opleving der oude industrie was dus nog geen sprake.

In 1820 worden weder maatregelen genomen tot opbeuring der inlandsche fabrieken; door Willem 1 bekrachtigd. Nu mag geen andere kleding door 's Rijks marine of armée gebruikt worden, dan **zoodanige** die van den aanvang af tot de voltooiing toe, binnen het Koninkrijk is vervaardigd, en waarvan ieder stuk met een getuigenschrift van inlandsche fabricatie voorzien is. Ook zullen voortaan van gouvernementswege geen manufacturen naar de

Oost-Indische bezittingen verzonden worden, dan die vergezeld gaan van het getuigschrift. Verder alle wees- en armenhuizen, liefdadige gestichten die van 's Rijkswege eenige vrijdom of onderstand genieten, alle gevangenissen en werkhuizen mogen tot kleeding geen andere wollen manufacturen aankopen dan die het getuigschrift bekomen hebben. In de hallen werden deze getuigschriften afgegeven ; en deze „étiquettes” geven het aantal geproduceerde stukken aan.

In 1826 worden er gunstiger resultaten gemeld wat betreft de greinfabricage, veroorzaakt door grooten uitvoer van polemieten naar China. De andere fabrieken evenwel werkten traag door en gingen eer achteruit dan vooruit.

Deze greinfabrieken zagen sinds 1829 hun uitvoer naar China meer en meer verminderen, daar de „Handelmaatschappij” niet meer rechtsstreeks derwaarts verzond ; maar blijkens het verslag van 1832 vonden zij elders een nieuw débouché en konden zij zich flink staande houden,

Als gevolg van de scheiding tusschen Nederland en België werd in 1835 te Leiden een nieuwe tak van nijverheid geschapen, doordat de firma De Heyder haar katoenindustrie van Lier in België naar Leiden overbracht.

Waarschijnlijk wist men in België destijds, dat er in Leiden groote armoede heerschte, en er sinds eeuwen een nijvere industrie-bevolking had gewoond ; zoodat men het gewenscht achtte juist naar Leiden deze katoenindustrie over te plaatsen. Geen wonder dan ook dat deze nieuw opgerichte industrie van groote beteekenis is geweest, doordat zij tal van arbeiders weder aan het werk zette.

Voor de verdere ontwikkeling van deze katoenfabriek, leze men het Leidsche Jaarboekje 1906.

Tot 1838 bleef de toestand vrijwel dezelfde. Alleen de greinfabrieken bloeiden, de andere kwijnden niet allen evenzeer, maar hadden toch moeite zich staande te houden. In dat jaar ging ook de greinfabricage achteruit; zij bleef gedrukt tot 1843 en weet dit aan de financieele crisis in Noord-Amerika; daarna herleefde de handel op China; het jaar 1844 was een keerpunt voor de greinfabrieken.

De lakenfabrieken klaagden over het gebrek aan toezicht op het gebruik der nationale étiquetten. Van deze lakenfabrieken vervaardigde in 1830 nog slechts één enkele fijnere soorten; de anderen teerden geheel en al op de bestellingen voor het leger. De groote toename in het jaar 1830 komt door den oorlog met België, waardoor veel militaire kleeding geleverd moest worden. Ook hier ging het aantal stukken na 1839 achteruit. Sinds 1850 bleef de toestand bevredigend, wel kende men gunstige en ongunstige jaren maar de treurige toestand van de eerste helft dezer eeuw keerde niet terug.

In 1852 werd de verwachting uitgesproken dat de lakennijverheid zich geheel herstellen zou; de 3 fabrieken hadden vol op werk. De greinfabricage was toen kwijnende, de markt in China was overvoerd en hier te lande werden de fijne polemieten of mantelgreinen verdrongen door minder deugdzame maar ook minder kostbare stoffen, evenwel vermeerderden de bestellingen sinds 1858 en waren ook latere periodes van stilstand van korten duur. Een der greinfabrikanten, deze bleek te zijn de firma Le Poole, had in 1850 begonnen damast te vervaardigen en ook dit nieuwe artikel vond voldoende aftrek.

Jaar.	Laken.	Dekens en Duffels.	Grein.	Vlagge- doek.
1823	522	218	1768	1786
1824	1709	383	2869	1099
1825	946	791	4327	1832
1826	1876	432	4914	1634
1827	1754	173	4987	1030
1828	1775	131	5289	797
1829	1893	298	4777	1230
1830	2173	677	5185	1375
1831	4502	2114	5017	2072
1832	4794	1295	6108	2354
1833	4114		6712	2289
1834	2597	54:	7564	2527
1835	2367	825	6876	1971
1836	1814	311	9628	1720
1837	2066	414	10389	1608
1838	2755	647	8161	2028
1839	3184	879	5314	1859
1840	1895	634	4219	2001
1841	1488	561	2465	1818
1842	1281	1142	969	1319
1843	1465	417	1930	1220
1844	1319	600	5173	1138
1845	1615	1352	8461	1233
1846	1942	1233	8634	1817
1847	1610	1432	6846	1714
1848	2279	1347	3804	1491
1849	1942	679	3258	1461
1850	1602	782	2676	902
1851	2016	1520	1326	1101
1852	2330	1768	922	1099
1853	2277	1060	1022	1197
1854	2075	576	1119	1203
1855	1700	1269	445	807
1856	2000	1203	2626	902
1857	1990	1381	4161	1236
1858	2192	1790	3565	946
1859	2976	2191	2059	897
1860	3045	1482	3516	1342

Aantal stukken geveiseerd en geregistreerd. — Bij de rubriek Dekens en Duffels vertegenwoordigen de cijfers het aantal Rollen.

Ook de dekenfabrieurs profiteerden evenals de lakenfabrieken van de bestellingen voor het leger in **1830**.

In **1851** werd wenschelijk geacht te Leiden een Kamer van Koophandel op te richten, hetgeen in **1852** gebeurde ; de Kamer bestond toen uit g leden. In het Gemeente-Archief zijn de jaarverslagen van de Kamer aanwezig van het jaar af **1852** tot **1870**. In die verslagen worden genoemd : laken-, grein-, vlaggedoek- en dekenfabrieken ; verder wordt er gesproken over wollengaren- en sajettenfabrieken ; die door meer en meer verbeterde inrichtingen voor het spinnen van lange wol met beter gevolg dan vroeger in staat waren met het buitenland te concurreeren, vooral de sajetten.

De loonspinnerijen door stoom gedreven, schijnen in **1852** aanzienlijke verbeteringen en uitbreiding te hebben verkregen, zij voldoen meer en meer aan de behoeften der fabrikanten die geen eigen spinnerij hebben.

Ook de damasten blijven voldoen en vinden steeds aftrek, niettegenstaande de mededinging van damasten van mindere hoedanigheid gedeeltelijk uit katoen samengesteld.

De gegevens die de fabrieken opgeven zijn **zoo** gering, dat er in **1870** maar besloten wordt, geen jaarverslag door de Kamer van Koophandel meer te laten verschijnen.

Pas in **1890** verschijnt weder een verslag. Leiden heeft nog slechts één lakenfabriek overgehouden, de firma J. J. **Krantz & Zn.**, die tevens **wollen-**stoffen produceert en verft. Het verdwijnen van de andere lakenfabrieken schijnt hoofdzakelijk het

gevolg te zijn geweest van „het niet op de hoogte zijn” der fabrikanten, om op de wereldmarkt te concurreeren. Voor het fabricceeren van fijn laken is het van belang alle bewerkingen in één bedrijf uit te voeren, aangezien de talrijke soorten en kwaliteiten in elk onderdeel der fabricage een zeer speciale behandeling der legio verschillende wol-soorten vereischen. De lakenindustrie bestaat in Nederland alleen nog in Tilburg, waar nog een groot aantal fabrieken zijn.

De Leidsche lakenfabrieken hadden zware concurrentie te duchten van die in Aken en Verviers, waar men de beschikking had over zacht water, een onmisbaar iets voor de vervaardiging van fijn laken; daarom konden de fabrieken zich hier niet meer handhaven, uitgezonderd die van de firma **Krantz & Zn.** die langs chemischen weg hetzelfde product verkreeg, als daar de natuur aanbood.

De grondstof van laken is hier zuivere wol, geen enkele plantaardige vezel wordt daarvoor gebruikt, alleen dierlijke en wel van het levende, gezonde, volwassen schaap.

De fabrieken in Tilburg gebruiken ook nog kunstwol; d. w. z. wol samengesteld deels uit zuivere, deels uit afval bestaande wolsoorten.

Deze lakenfabrieken, te Tilburg en te Leiden voorzien het geheele Nederlandsche leger van militaire kleeding, waaraan zeer zware eischen worden gesteld. De wol komt voornamelijk uit Denemarken, Silezië, Hongarije, Australië, Zuid-Amerika, of Zuid-Afrika. De inlandsche wol kan alleen voor zeer grof laken gebruikt worden. De Leidsche fabriek maakt ook alle mogelijke stoffen, zooals de fantasie-stoffen; maar altijd naar gelang van vraag er naar.

Zoo is dan deze lakenindustrie geen eigenlijke massa-industrie, maar produceert zij voor een gedeelte naar de behoeften.

Er is dus slechts één fabriek van de 6 lakenfabrieken, die in het begin der 19de eeuw aan het werk waren overgebleven; toch zal men moeten aannemen dat deze eene fabriek veel **grooter** productie vermogen zal bezitten dan tal van kleinere fabrieken van vroeger.

Keeren wij nu terug tot de grein- of **polemiet**-fabrieken. De oorsprong van grein wordt op verschillende wijzen uitgelegd. De eerste weefsels van dit genre werden oorspronkelijk in Anatolië en Angora in Klein-Azië vervaardigd van het haar der daar inheemsche geiten.

Grein komt onder tal van namen in den handel voor. De greinen, die te Leiden gemaakt worden, bestonden in 1860 hoofdzakelijk uit Polemieten, waarvan de uitvoer naar China aanzienlijk was.

De Polemieten of Hollandsche Camelotten werden samengesteld uit mohair en gewone inlandsche **wol**. De invoer in China heeft plaats sinds onheugelijke tijden; de eerste hollandsche ambassades boden ze in verschillende kleuren, ten geschenke aan bij het hof van Peking, en deze geschenken werden zeer gunstig ontvangen. De Polemieten, die Leiden naar China uitvoerde, en die in deze stad sinds eeuwen gefabriceerd werden, waren gelijksoortig aan de **camelotten** die oudtijds in Amiens gemaakt werden.

In 1860 hebben Engeland en Holland bijna het monopolie van den uitvoer van grein, voornamelijk bestemd voor China. De echte Polemieten bestaan uit mohair als ketting, en inslag van hollandsche

wol. Na 1856 gaat de greinfabricage zeer vooruit door de vele bestellingen van de Nederlandsche Handel Maatschappij ; eveneens door den **grooten** aftrek voor het Indische leger.

Doch in de laatste 20 jaren der 19de eeuw komt het verval, een groot verval van de eens 200 bloeiende greinerring, waaruit zij tot nog toe niet verzezen is. Dat kwam doordat de greinen concurrentie niet weerstaan konden van de veel **goedkoopere** Engelsche stoffen. Geen orders werden meer ontvangen. Grein wordt nu nog slechts geproduceerd op kleine schaal ; verder zal deze Leidsche greinindustrie een zeer kleine en beperkte rol in de toekomst spelen. Gelukkig hebben deze fabrieken niet alleen grein, maar nog andere fabrikaten erbij, zooals van garen, vlaggedoek, kardoessaai en gordijnstoffen.

Het aantal fabrieken van vlaggedoek is hetzelfde gebleven ; reeds in 1801 waren er 3 van deze fabrieken. De jaarlijksche productie blijft ongeveer hetzelfde ; alleen na 1850 wordt de afzet **grooter** door de uitbreiding der scheepvaart. Er schijnt een groote concurrentie in deze vlaggedoekindustrie te bestaan, niet alleen tusschen deze 3 fabrieken maar ook heeft men veel concurrentie te duchten van het Duitsche vlaggedoek. Het is wel te begrijpen, dat feestjaren zooals 1898 b.v. van groote beteekenis voor dezen tak der Leidsche industrie moesten zijn.

De vlaggedoekfabrieken vervaardigen nog met enkele andere fabrieken ook sajetten. Wij hebben reeds vernomen dat omstreeks 1850 groote veranderingen in de wollengaren en sajettenfabrieken hebben plaats gehad. De prijs van de grondstof,

n.l. de ruwe wol bepaalt hier den meer of minder **grooten** afzet der sajETFabrieken.

Een uitvoerige beschrijving **eener** sajETFabriek, werkende in de laatste jaren der 19de eeuw, kan men vinden in het tijdschrift „Handelsbelangen” van den jaargang 1894, **n.l.** over de sajETspinnerij der firma P. Clos & Leembruggen. Stelde deze fabriek zich vroeger voornamelijk ten doel het weven van polemieten, saai- en vlaggedoeken, zoodra de stoomkracht haar intrede deed in de **Nederlandsche** industrie, wendde zij deze aan ten behoeve der weverij en spinnerij. Langzamerhand werd de spinnerij uitgebreid en nam allengs zoodanig in omvang toe, dat zij nu in plaats van bijzaak geheel en al hoofdzaak moet worden genoemd. Ook gaan omstreeks 1860—1870 de fabrieken zich meer en meer inrichten tot eigen ververij; daarom verdwenen de ververijen, die uitsluitend werkten voor de fabrieken aan welke geen eigen ververij verbonden was.

Sajettengarens zijn die, welke vervaardigd zijn van lange wol. Hieronder worden gerangschikt die groote verscheidenheden, welke tot het vervaardigen van kousen en sokken geschikt zijn, voorts de garens voor tapijtfabrieken, japonstoffen enz. Zij worden geverfd en ongeverfd, in allerlei verschil in fijnte afgeleverd, hetzij van fijne of van grove wol. De spinnerij van deze garens schijnt zeer gecompliceerd te zijn; de wol moet vele machines passeeren, eer het als eindfabrikaat kan worden afgeleverd.

Ten **slotte** heeft men nog een zeer belangrijke tak der industrie; **n.l.** die van de vervaardiging van wollen dekens. Hier is het aantal fabrieken

bij het begin der 19de eeuw aanmerkelijk veel **groot**er dan thans. Waren er in 1802 een 30 tal, nu zijn er slechts 4 toch zal de productie vermoedelijk wel veel **groot**er zijn, dan die van het 30 tal in 1802. De wollendekenfabrieken vervaardigen ook duffels en andere wollen manufacturen. De prijs der ruwe wol speelt een groote rol in de jaarlijksche productie, hetgeen in de jaarverslagen van de Kamer van Koophandel hier en daar wordt aangetoond. In deze industrie wordt zoowel scheer- als blootwol gebruikt; scheerwol is van het levende, blootwol van het **doode** schaap. De dekenfabrieken hebben eigen ververijen, waarin de wol in de meest verschillende kleuren geverfd wordt. Ook hier hebben ingewikkelde en toch gemakkelijk bedienbare machines de handarbeid vervangen. Het eigenlijke spinnen geschiedt op de z. g. „selfactors” inderdaad de juiste naam voor **deze** zeer samengestelde ingenieuze machines, die bijna niet meer te volmaken zijn. De **fantasie**-dekens worden met behulp van de beroemde Jacquard-machines **geweven**. Eenige aardige **photo**-graphieën zijn opgenomen in het gedenkboek van de firma C. J. **Zaalberg** & Zn. die een duidelijk beeld geven van de bewerking der dekens van vroeger en thans. Voor de dekenindustrie wordt veel inlandsche wol gebruikt. Het is wel te begrijpen, dat strenge winters ook veel invloed hebben op den afzet.

Zoo is dus de Leidsche textielnijverheid, die in de eerste jaren der 19de eeuw zich in zulk een deerniswaardigen toestand bevond, langzamerhand meer en meer in bloei toegenomen, niet weliswaar

alle groepen van deze industrie, men denke b.v. aan het verval der greinfabricage in de laatste 20 jaren der 19de eeuw; maar in 't algemeen genomen is toch wel degelijk een nieuw tijdperk van vooruitgang waar te nemen.

Eigenaardig is het, dat dit tijdperk van wederopbloei samenvalt met de invoering van het stoomwezen in deze industrie, maar of die vooruitgang geheel daaraan te danken is, valt nog te betwijfelen. Immers er werken nog andere factoren mede, en wel de economische toestanden, die toch ook een **grooten** invloed oefenen op den voor- of achteruitgang **eener** industrie.

Men ziet in het begin der 19de eeuw een deerlijk vervallen nijverheid, die wat het ook moge kosten, met welke middelen ook, moest worden opgebeurd; want de belangen van industrie en gemeente waren destijds zeer nauw verbonden, daarom ook moest de nijverheid zooveel mogelijk beschermd worden.

Die protectie nu heeft, **zooals** Mr. Ch. M. Dozy dan ook schreef, het verval van deze Leidsche industrie niet verhoed; misschien heeft deze **reglementeering** juist veel kwaads gedaan.

Na 1860 heeft men evenals in vele landen van Europa het stelsel van „laissez faire” aangenomen. Van toen af aan hebben de fabrikanten hunne belangen zelf ter harte genomen, en zich geen bepalingen en keuren door de overheid laten voorschrijven; zij hebben hunne geheele energie kunnen ontplooiën, door het aanschaffen van allerlei nieuwe machinerieën, door het toepassen van nieuwe uitvindingen, waarvan dan ook een ruim gebruik gemaakt is.

Zoo is dus **weder** een gezonde industrie, werkende zonder eenige protectie geschapen van belang voor de fabrikanten zelf, maar ook voor de arbeiders, die in deze industrie werkzaam zijn.

Leiden, 22 November 1916.

G. A. REIMERINGER.

Bronnen.

Verslagen Kamer van Koophandel van 1852-1870;
1890-heden.

Tijdschrift »De Volksvlijt» jaargang 1861.

Tijdschrift »Handelsbelangen» jaargang 1893 en 1894.

Mr. Chr. M. Dozy: »Producten der Leidsche Nijverheid»
in 1889.

Uit eigen archief van den Heer S. J. Le Poole.

BLADVULLING.

Straf voor luie afgevaardigden (door de stad betaald).

Item XXIII dagen in Augusto betaalt een maeltijt in den Hage, die joncker Florijs van Ysselsteyn hadde doen bereyden tot **coste** van der stede, omdat sy seyden, dat die stede van Leyden *altijt* te *laet* ter dachvairt **quamen**, ende beliep 65 Rinsche gulden, **facit** VII 4 VI s. VIII d.

(*Tresoriersrekening*, 1496, fol. 1 59.)

INHOUD.

Blz.

Vereeniging »Oud Leiden» : Verslag over het jaar 1916 ,	vii
Statuten, bestuur en ledenlijst	x-XVI
Korte kroniek van Leiden en Rijnland .	xvii—xxxviii
Inlichtingen omtrent enkele besturen en openbare inrichtingen	xxxv—xliv
Kalender voor het jaar 1917	xlvi—lxi

IN MEMORIAM :

Maurits Albrecht Gooszen, door L. K.	lv
F. Uittenbroek, door De L.	lvi—lviii
Hendrik Paulus Wijsman, door L. v. I.	lix—lxii
Willem Frederik Kaiser, door A. D. Vijgh. .	lxiii—lxiv
J. Korevaar P.Az., door Mr. J. C. v. d. Lip. .	lxv—lxxxviii
Professor G. C. J. Vosmaer, door H. J. R. .	lxxix—lxxxvi
Pastoor H. L. A. Gadet, door F. D.	lxxxvii—lxxxv

De Sint Pancraskerk te Leiden (met illustraties), door Mr. Dr. J. C. Overvoorde.	1-48
Oude professoren-anecdoten door Dr. G. J. Boekenooien.	49— 5 6
De kerk van Oegstgeest (met illustratie), door W. J. J. C. Bijleveld	57—67
Oude gebruiken, door O.	68

De grafelijke domeinen in Rijnland, door	
F. Gordon	69—95
Brief van J. Luchtmans over de ramp van Leiden.	96
Het dagboek van een Leidenaar uit den jare	
1747, II (vervolg), uitgegeven door S. J. Le	
Poole L.G.zn.	97—127
Looddiefstal mislukt.	128
De ontwikkeling der Leidsche textielnijverheid	
in de 19 ^{de} eeuw, door G. A. Reimeringer .	129—145
Bladvullingen	48, 56, 95, 127, 145
Inhoud.	147—148

